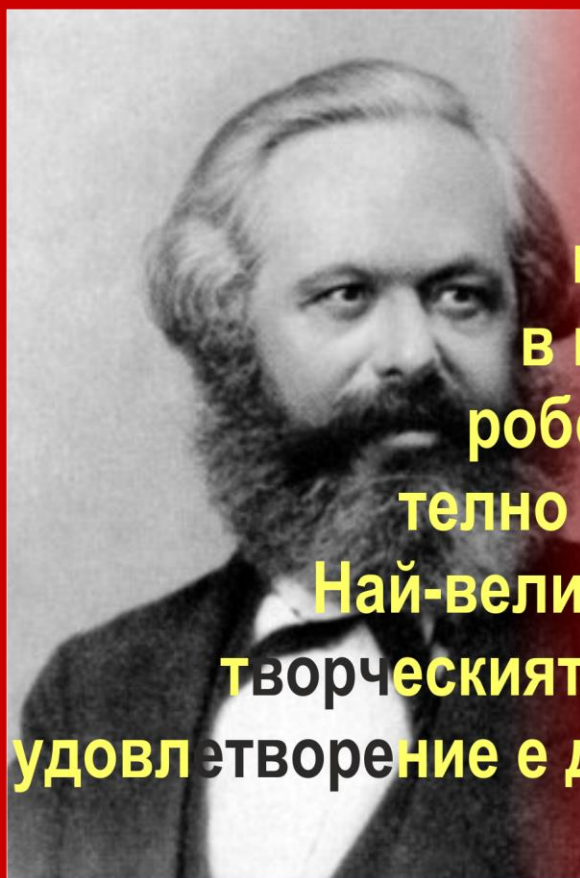

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ ТРЕТИ

Комунизмъм:

„Достойнство може да
придаде тази професия,
в която ние не се явяваме
робски оръдия, а самостоя-
телно творим в своята сфера.
Най-великото щастие за човека е
творческият процес, а най-великото
удовлетворение е да си полезен на други.“

Карл Маркс

ЧАСТ ВТОРА

ОТДЕЛ ШЕСТИ

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ДОБАВЪЧНАТА ПЕЧАЛБА
В ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА

НА ПОЛИТИЧЕСКАТА

ИКОНОМИЯ

(на теорията и на практиката)

ТОМ ТРЕТИ

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС

НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО

ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ВТОРА, ОТДЕЛ ШЕСТИ

ПРЕВРЪЩАНЕ

НА ДОБАВЪЧНАТА ПЕЧАЛБА

В ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

Съдържанието с всички части

СЪДЪРЖАНИЕ

ОТДЕЛ ШЕСТИ. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ДОБАВЪЧНАТА ПЕЧАЛБА В ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

Глава тридесет и седма. Встъпителни бележки

Глава тридесет и осма.

Диференциална рента. Общи бележки

Глава тридесет и девета.

Първа форма на диференциалната рента (диференциална рента I)

Глава четиридесета. Втора форма на диференциалната рента (Диференциална рента II)

Глава четиридесет и първа. Диференциална рента II. — Първи случай: Постоянна производствена цена

Глава четиридесет и втора. Диференциална рента II. — Втори случай: Спадаща производствена цена

Глава четиридесет и трета. Диференциална рента II. — Трети случай: Повишаваща се производствена цена

Глава четиридесет и четвърта. Диференциална рента и от най-лошата от обработваемите земи

Глава четиридесет и пета.

Абсолютната поземлена рента

Глава четиридесет и шеста. Рента за строителни участъци. Рента от рудници. Цена на земята

Глава четиридесет и седма. Възникване (генезис) на капиталистическата поземлена рента

I. Встъпителни бележки

II. Рента в труд

III. Рента в продукти

IV. Парична рента

V. Изполичното стопанство и селската парцелна собственост

*** БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ) „ПОД ЛИНИЯ“**

Към съдържанието с всички части

(горе)

ОТДЕЛ ШЕСТИ

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ДОБАВЪЧНА ПЕЧАЛБА В ПОЗЕМ- ЛЕНА РЕНТА

ГЛАВА ТРИДЕСЕТ И СЕДМА ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Анализът на поземлената собственост в нейните различни исторически форми лежи извън пределите на този труд. Ние ще се занимаем с нея само доколкото част от произведената с помощта на капитала принадлежна стойност се пада на собственика на земята. Следователно ние изхождаме от предпоставката, че земеделието — също както манифактурата — е подчинено на капиталистическия начин на производство, т.е. че селското стопанство се води от капиталисти, които се различават от другите капиталисти преди всичко само по елемента, в който е вложен техният капитал и приведеният в движение от този капитал наемен труд. За нас фермерът произвежда пшеница и т.н., също както фабрикантът — прежда или машини. Предпоставката, че капиталистическият начин на производство е завладял селското стопанство, включва, че той господства във всички сфери на производството и на буржоазното общество, че следователно са налице и неговите напълно узрели условия, като свободна конкуренция на капиталите, възможност да бъдат те прехвърлени от една сфера на производството в друга, еднакво равнище на средната печалба и т.н. Разглежданата от нас форма на поземлената собственост е специфично историческа нейна форма, тя е *превърнатата* от въздействието на капитала и на капиталистическия начин на производство форма било на феодалната поземлена собственост, било на дребно земеделие, с което селянинът се занимава за препитание и при което *владението* на земя е за непосредствения производител едно от условията за производство, а неговата *собственост* върху земята е най-изгодното условие, условие за разцвета на неговия начин на производство. Ако капиталистическият начин на производство изобщо предполага експроприацията на работника от условията на труда, то в земеделието той предполага експроприацията на селските работници от земята и подчинението им на капиталист, който се занимава със земеделие заради печалбата. Следователно за нашето изследване няма никакво значение възражението, че са

съществували и даже още съществуват и други форми на поземлена собственост и на земеделие. Това може да засегне само онези икономисти, които разглеждат капиталистическия начин на производство в селското стопанство и съответстващата му форма на поземлена собственост не като исторически, а като вечни категории.

За нас е необходимо изучаването на... съвременната форма на поземлена собственост, защото изобщо трябва да изучим определените отношения на производство и обръщение, които възникват от прилагането на капитала в селското стопанство. Без това анализът на капитала би бил непълен. И така, ние се ограничаваме изключително с прилагането на капитала в същинското земеделие, т.е. в производството на главния растителен продукт, от който живее населението. Бихме могли да кажем: на пшеница, защото тя е главното средство за изхранване на съвременните, капиталистически развити народи. (Или вместо земеделие мини, защото законите са същите.)

Една от големите заслуги на Адам Смит е, че той показва по какъв начин поземлената рента на капитала, вложен в производството на други селскостопански продукти, например лен, багрилни треви, в самостоятелно скотовъдство и т.н., се определя от поземлената рента, която носи капиталът, вложен в производството на главните хранителни средства. След него всъщност не е направена нито крачка напред в това отношение. Всичко, което бихме могли да припомним като ограничение или допълнение, не се отнася тук, а към самостоятелното разглеждане на поземлената собственост. Затова за поземлената собственост, която няма отношение към земята, предназначена за производство на пшеница, не ще говорим *ex professo* (специално. ред.), но тук-там ще я привеждаме само като илюстрация.

За пълнота трябва да отбележим, че тук под земя се разбира и вода и пр., доколкото тя има собственик, доколкото се явява като принадлежност на земята.

Поземлената собственост предполага монопола на известни лица да се разпореждат с определени части на земното кълбо като с изключителни сфери на тяхната лична воля, като се изключат всички други [26](#)). При такава предпоставка работата се свежда до изясняване на икономическото

значение, т.е. използването на този монопол върху базата на капиталистическото производство. Юридическата власт на тези лица, властта им да използват част от Земното кълбо и да злоупотребяват с него още нищо не решава. Използването изцяло зависи от икономическите условия, независими от волята на тези лица. Самата юридическа представа не означава нищо повече освен това, че поземленият собственик може да постъпва със земята така, както всеки притежател на стока постъпва със своята стока; и тази представа — юридическата представа за свободната частна поземлена собственост — се появява в древния свят едва в епохата на разлагане на органическия обществен строй, а в съвременния свят едва с развитието на капиталистическото производство. В Азия тя само на някои места е внесена от европейците. В отдела за първоначалното натрупване („Капиталът“ том I, гл. XXIV) видяхме, че този начин на производство предполага, от една страна, освобождаването на непосредствения производител от ролята на прост придатък към земята (във формата на васал, крепостен, роб и т.н.), от друга страна — експроприирането на масата на народа от земята. Именно дотолкова монополът на поземлената собственост е историческа предпоставка и остава постоянна основа на капиталистическия начин на производство, както и на всички предишни начини на производство, почиващи върху експлоатацията на масите в една или друга форма. Но формата, в която зараждащият се капиталистически начин на производство заварва поземлената собственост, не отговаря на този начин. Съответната нему форма за пръв път създава той самият чрез подчиняване земеделието на капитала: така и феодалната поземлена собственост, и клановата собственост, и дребната селска собственост със землената община [Markgemeinschaft] се превръщат в съответната на този начин на производство икономическа форма, колкото и да са различни техните юридически форми. Един от големите резултати на капиталистическия начин на производство се състои в това, че той, от една страна, превръща земеделието от емпирическо, механически предавано по наследство занятие на най-неразвитата част на обществото в съзнателно научно прилагане на агрономията, доколкото това изобщо е възможно при условията на частната собственост²⁷; че той, от една страна, напълно отделя земевладението от отношението на господство и робство, а, от друга страна, напълно отделя земята като условие на производство от земевладението и от земевладелеца, за когото тя не означава нищо повече освен определен паричен

данък, който той посредством своя монопол взема от капиталиста в селското стопанство, от арендатора; капиталистическият начин на производство толкова много разкъсва връзката на земевладелеца със земята, че той може да прекара целия си живот в Цариград, докато поземлената му собственост лежи в Шотландия. Така собствеността върху земята получава своята чисто икономическа форма, освобождавайки се от всичките си предишни политически и социални украси и примеси, накратко — от всичките онези традиционни придатъци, които самите капиталисти в селското стопанство, както и техните теоретически защитници, както по-нататък ще видим, в разгара на борбата с поземлената собственост критикуваха като безполезно и глупаво излишество. От една страна, рационализация на земеделието, за пръв път създаваща възможност за неговото обществено ръководене, от друга страна, свеждане до абсурд на поземлената собственост — това са големите заслуги на капиталистическия начин на производство. Както и всичките си други исторически заслуги, той изкупва и тази с цената на пълното обедняване на непосредствените производители.

Преди да минем към самия предмет, необходими са още няколко предварителни бележки, за да се избягнат недоразумения. Предпоставката на капиталистическия начин на производство е следната: действителните земеделци са наемни работници, заети при капиталиста, арендатора, който води селското стопанство само като особена област на експлоатация за капитала, като приложение на неговия капитал в една особена сфера на производство. В определени срокове, например годишно, този капиталист-арендатор плаща на поземления собственик, на собственика на експлоатираната от него земя, договорно установена парична сума (също както взелият в заем паричен капитал плаща определена лихва) за разрешението да приложи своя капитал в тази особена област на производството. Тази парична сума се нарича поземлена рента безразлично дали тя се получава от орна земя, от строителен терен, рудници, риболовни участъци, гори и т.н. Тя се плаща за цялото време, през което поземленият собственик по договор е отстъпил, предал на арендатора земята. Следователно поземлената рента тук е формата, в която поземлената собственост икономически се реализира, доставя стойност [verwertet]. Освен това тук имаме всичките три класи, които в съвкупност и противоположност една на друга съставят скелета на съвременното об-

щество: наемен работник, промишлен капиталист, поземлен собственик.

Капитал може да бъде фиксиран в земята, присъединен към нея, отчасти за относително кратък срок, като например при подобрения от химическо естество, наторяване и т.н., отчасти за по-продължително време, като например при отводнителни канали, оросителни съоръжения, нивелиране, стопански постройки и т.н. На друго място аз нарекох капитала, присъединяван по такъв начин към земята, **la terre-capital 28)**. Той принадлежи към категорията на основния капитал. Лихвата за вложения в земята капитал и за подобренията, извършени по такъв начин в нея като в оръдие за производство, може да съставлява част от рентата, която се плаща на собственика на земята от арендатора **29)**, но не това образува същинската поземлена ,рента, плащана за ползването на земята като такава, независимо от това, дали тя се намира в естествено състояние или е разработена. При едно систематично разглеждане на поземлената собственост, което не влиза в нашия план, тази част от дохода на поземления собственик би трябвало да бъде изложена подробно. Тук са достатъчни няколко думи по този предмет. По-краткосрочните капиталовложения, свързани с обикновените производствени процеси в земеделието, се правят всички без изключение от арендатора. Тези вложения, както и простото обработване изобщо, ако се върши до известна степен рационално, т.е. не се свежда до грубо изтощаване на почвата, както беше например у предишните американски робовладелци — против което обаче господата поземлените собственици договорно се осигуряват, — подобряват почвата (Виж. Джеймс Андерсън и Кери.), увеличават количеството на нейния продукт и превръщат земята от проста материя в земя-капитал. Една обработена земя струва повече от необработена със същите естествени свойства. Също и основните капитали, присъединени към земята за по-дълъг срок и използвани сравнително продължително време, в по-голямата си част, а в някои сфери понякога изключително, се разходват също от арендатора. Но когато изтича определеният от договора срок на арендата — и това е една от причините, поради които с развитието на капиталистическото производство поземленият собственик се стреми по възможност да съкрати срока на арендата, — тогава извършените в земята подобрения остават на земевладелеца като негова собственост, като акциденции, неотделими от субстанцията, от земята. При сключването на нов договор за аренда поземленият собственик прибавя

към същинската поземлена рента лихвата на капитала, присъединен към земята — безразлично дали дава земята под наем на същия арендатор, който е извършил подобренията или на някой друг. Така неговата рента набъбва или, ако иска да продаде земята — ние сега ще видим как се определя нейната цена, — нейната стойност е вече повишена. Той продава не просто земя, а подобрена земя, присъединения към земята капитал, който нищо не му е струвал. Това е една от тайните — съвсем независимо от движението на същинската поземлена рента — на растящото с икономическото развитие разбогатяване на поземлените собственици, на постоянното набъбване на техните ренти и нарастване паричната стойност на техните земи. Така те слагат в джоба си получения без тяхно съдействие резултат на общественото развитие, те са един вид „*fruges consumere nati*“. Но същевременно това е една от най-големите пречки за рационално земеделие, защото арендаторът избягва всякакви подобрения и разходи, щом не може да очаква пълното им възвръщане до изтичане срока на арендата му; и ние виждаме, че от това обстоятелство, именно от такава пречка, постоянно се оплакват: в миналия век Джеймс Андерсън, който собствено откри съвременната теория за рентата и същевременно беше арендатор-практик и виден за времето си агроном, а в наши дни — противниците на съвременната система на поземлената собственост в Англия.

А. А. Уолтън в „*History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland*“, London, 1865, така говори за това (стр. 96—97):

«Всички усилия на многобройните селскостопански учреждения в нашата страна не могат да доведат до значителни или действително забележими резултати по отношение на настоящия прогрес, в областта на подобряване обработването на земята, докато такива подобрения в много по-голяма степен увеличават стойността на поземлената собственост и размера на рентата на земевладелеца, отколкото подобряват положението на арендатора или на земеделския работник. Арендаторите, общо взето, не по-малко от земевладелеца, от неговия управител или даже от председателя на някое селскостопанско дружество знаят, че добро отводняване, обилно наторяване и добро стопанисване заедно с усилен труд за основно прочистване и разработване на земята ще дадат чудесни резултати както в подоб-

ряване на почвата, така и в увеличение на производството. Но всичко това изисква значителни разходи, а арендаторите също тъй добре знаят, че колкото и да подобряват земята и да увеличават нейната стойност, с течение на времето земевладелците ще пожънат от това главната полза в повишена рента и увеличена цена на земята... Арендаторите са достатъчно умни, за да забележат онова, което тези оратори {земевладелци и техни управители на селскостопански тържества} по странен начин винаги забравят да им кажат, а именно, че лъвската част от всички подобрения, направени от арендатора, в края на краищата винаги отива в джоба на земевладелеца. Колкото и предишният арендатор да е подобрил арендованата земя, неговият приемник винаги ще установи, че земевладелецът повишава рента а съответно на увеличената стойност на земята в резултат на предишните подобрения.»

В същинското земеделие този процес не се проявява още така ярко, както при ползването на земята като строителен участък. В Англия огромната част от земята за строителни цели не се продава като **freehold** (в *собственост. ред*), а се дава от поземлените собственици под наем за 99 години или, ако е възможно, и за по-кратък срок. След изтичането на този срок постройките заедно със самата земя остават за земевладелеца.

«Те [арендаторите] са задължени, след като цялото време са плащали надута поземлена рента, след изтичането на срока на контракта да дадат на едрия земевладелец сградата в добро, обитаемо състояние. Едва изтича срокът на арендния договор и вече идва агентът или инспекторът на земевладелеца, оглежда вашия дом, погрижва се вие да го приведете в добро състояние, после влиза в негово владение и го присъединява към владенията на своя земевладелец. Факт е, че ако тази система остане в пълно действие още продължително време, цялото домовладение в кралството, както и селското земевладение, ще се окаже в ръцете на едрите земевладелци. Почти целият Уестенд гн на Лондон, северно и южно от Темпъл Бар, принадлежи на около половин дузина едри земевладелци, дава се в аренда срещу огромна поземлена рента, и където договорните срокове още не са напълно изтекли, те бързо изтичат един след друг. В по-голяма или по-малка степен това важи и за всички градове в

кралството. Но даже и тук не спира тази алчна система на изключителност и монопол. Почти всички докови съоръжения в нашите пристанищни градове в резултат на същия процес на узурпиране се намират в ръцете на едрите земевладелци-левиатани» (пак там, стр. 93).

При такива обстоятелства очевидно е, че ако преброяването в 1861 г. в Англия и Уелс при население от всичко 20 066 224 души определя броя на домопритежателите на 36 032, то отношението на броя на собствениците към броя на сградите и на населението би получило съвсем друг вид, ако едрите собственици бяха посочени отделно от дребните.

Този пример със собствеността върху сградите е важен, **1)** защото той ясно показва разликата между същинската поземлена рента и лихвата на присъединения към земята основен капитал, която лихва може да съставлява придатък към поземлената рента; Докато тече срокът на арендния договор, лихвата върху постройката, както и върху капитала, вложен при земеделието от арендатора в земята, отива в полза на капиталиста в селското стопанство — строителния спекулант или фермера — и сама по себе си няма нищо общо с поземлената рента, която ежегодно в определени срокове трябва да се плаща за ползването на земята. **2)** Защото той показва как заедно със земята в края на краищата остава в полза на земевладелеца и присъединеният към нея чужд капитал и вследствие на това рентата му се увеличава с лихвата.

Някои автори отчасти като защитници на поземлената собственост против нападките на буржоазните икономисти, отчасти стремящи се да превърнат капиталистическата система на производство от система на противоречия в система на „хармония“, както например Кери, се опитаха да представят поземлената рента, специфичния икономически израз на поземлената собственост, като тъждествена с лихвата. С това би била изгладена противоположността между поземлени собственици и капиталисти. Обратният метод се прилагаше в началото на капиталистическото производство. Тогава в обичайната представа поземлената собственост още беше първичната и почтена форма на частната собственост, докато лихвата от капитала се атакуваше като ограбване. Затова Дъдли Норт, Лок и др. представяха лихвата на капитала като аналогична на поземлен-

ата рента форма, също както Тюрго от съществуването на поземлената рента извеждаше оправданието на лихвата. Посочените по-нови автори — съвсем пренебрегвайки факта, че поземлената рента може да съществува и съществува в чист вид, без всякакъв примес от лихва за присъединения към земята капитал — забравят, че поземленият собственик получава по такъв начин не само лихва от чуждия капитал, който нищо не му е струвал, но свръх това получава даром и чуждия капитал в добавка. Оправданието на поземлената собственост — както и на всички други форми на собственост, съответстващи на определен начин на производство — се състои в това, че самият начин на производство, а следователно и произтичащите от него производствени и обменни отношения представляват историческа преходяща необходимост. Впрочем, както ще видим по-нататък, поземлената собственост се различава от другите видове собственост с това, че на известно равнище на развитие тя изглежда излишна и вредна даже от гледището на капиталистическия начин на производство.

Поземлената рента може още в една форма да бъде смесена с лихвата и така нейният специфичен характер да остане неразбран. Поземлената рента се изразява в определена сума пари, която поземленият собственик ежегодно извлича от даването в аренда на известен участък земя. Видяхме как всеки определен паричен доход може да се капитализира, т.е. да се разглежда като лихва на въображаем капитал. Ако например средният лихвен процент е 5%, то една годишна поземлена рента от 200 ф.ст. може да се разглежда като лихва на един капитал от 4000 ф.ст. Така капитализираната рента именно образува покупната цена или стойността на земята, категория, която *prima facie* е ирационална като цената на труда, тъй като земята не е продукт на труда, следователно няма стойност. Но, от друга страна, зад тази ирационална форма се крие действително производствено отношение. Когато един капиталист купува земя за 4000 ф.ст., която носи годишна рента от 200 ф.ст., то той получава средна годишна лихва по 5%, също както, ако той би вложил този капитал в лихвоносни книжа или би го дал направо в заем при 5% лихва. Това е нарастването на стойността на един капитал от 4000 ф.ст. по 5%. В такъв случай за 20 години той: ще възстанови покупната цена на своето имение с доходите от него. Затова в Англия покупната цена на земята се изчислява по известен брой *years' purchase* (*годишен доход, с който ще се покрие*

стойността на земята. ред.), което е само друг израз за капитализация на поземлената рента. В същност това е покупната цена — не на земята, а на поземлената рента, която тя носи, изчислена по обичайния лихвен процент. Но това капитализиране на рентата предполага рентата, докато рентата не може да бъде изведена и обяснена в обратен ред, от нейното собствено капитализиране. Напротив, нейното съществуване, независимо от продажбата, е тук предпоставката, изходната точка.

От това следва, че предпоставяйки поземлената рента като постоянна величина, цената на земята може да се покачва или да спада обратно пропорционално на покачването или спадането на лихвения процент. Ако обичайният лихвен процент е спаднал от 5 на 4%, то една годишна поземлена рента от 200 ф.ст. би представлявала годишния прираст на стойността на един капитал вече не от 4000 ф.ст., а от 5000 ф.ст., и така цената на същия участък земя би се увеличила от 4000 ф.ст. на 5000 ф.ст., или от 20 years purchase на 25. В противоположния случай би било обратно. Това е движение на цената на земята независимо от движението на самата поземлена рента и регулирано само от лихвения процент. Но тъй като видяхме, че в хода на общественото развитие нормата на печалбата, а с нея и лихвеният процент, доколкото той се регулира от нормата на печалбата, има тенденция към спадане; че освен това, даже независимо от нормата на печалбата лихвеният процент има тенденция към спадане вследствие нарастването на заемния капитал, от това следва, че цената на земята има тенденция към покачване и независимо от движението на поземлената рента и цената на продуктите от земята, част от която съставлява рентата.

Смесването на самата поземлена рента с формата на лихва, каквато тя приема за купувача на земята — смесване, почиващо на пълно неразбиране природата на поземлената рента, — неизбежно води към най-удивителни погрешни заключения. Тъй като поземлената собственост във всички стари страни се счита за особено почтена форма на собствеността, а купуването на поземлена собственост — за особено сигурно капиталовложение, то лихвеният процент, въз основа на който се купува поземлената рента, е обикновено по-нисък, отколкото при други, разчитани на сравнително по-дълго време капиталовложения, така че например купувачът на земя получава само 4% върху покупната цена, докато

за същия капитал иначе той би получил 5%; или което се свежда към същото, той плаща за поземлената рента повече капитал, отколкото би платил за същия годишен паричен доход в други области на капиталовложение. Г-н Тиер в своя изобщо твърде лош труд върху собствеността (речта му против Прудон, произнесена в 1849 година във френското Национално събрание) заключава от това, че поземлената рента е ниска, докато то само доказва, че нейната покупна цена е висока.

Обстоятелството, че капитализираната поземлена рента се предоставя като цена на земята или стойност на земята и че земята затова се купува и продава като всяка друга стока, служи на някои апологети като основание за оправдаване поземлената собственост, тъй като купувачът е платил за нея, както за всяка друга стока, известен еквивалент и по-голямата част от поземлената собственост по такъв начин е минала от едни ръце в други. Но в такъв случай подобно съображение би послужило като оправдание и на робството, защото за робовладелеца, който е платил за роба с налични пари, доходът от робския труд представлява само лихвата на капитала, разходван за неговото купуване. Изобщо да се извежда от купуването и продаването на поземлената рента оправданието на нейното съществуване означава да се оправдава нейното съществуване с нейното съществуване.

Колкото и да е важно за научния анализ на поземлената рента — т.е. на самостоятелната специфична икономическа форма на поземлената собственост върху базата на капиталистическия начин на производство — да я изучаваме в чист вид, свободна от всякакви фалшифициращи и замъгляващи я примеси, не по-малко важно е, от друга страна, да се запознаем с елементите, които водят към тези замъглявания на теорията, за да разберем практическите следствия на поземлената собственост и даже теоретически да опознаем маса факти, които противоречат на понятието и на природата на поземлената рента и все пак се проявяват като форми на съществуване на поземлената рента.

Всичко, което арендаторът плаща на поземления собственик във форма на аренда в пари за разрешението да обработва земята, се явява естествено практически като поземлена рента. От каквито и съставни части да се образува този данък, от каквито и източници те да произхождат, той

има със самата поземлена рента това общо, че монополът върху част от земното кълбо дава на така наречения поземлен собственик сила да прибира данък, да налага контрибуция. Този данък има със самата поземлена рента това общо, че той определя цената на земята, която, както показахме по-горе, не е нищо друго освен капитализиран доход от даването на земята в аренда.

Видяхме вече, че лихвата на присъединения към земята капитал може да образува такава чуждородна съставна част на поземлената рента, съставна част, която в хода на икономическото развитие необходимо образува постоянно възрастваща добавка към общата сума на рентата в дадена страна. Но даже независимо от тази лихва възможно е в арендата частично, а в известни случаи цялостно — следователно при пълна липса на същинска поземлена рента, когато земята затова в действителност нищо не струва — да се крие отбивът било от средната печалба, било от нормалната работна заплата или от едното и другото едновременно. Тази част — от печалбата или от работната заплата — се явява тук в образа на поземлената рента, защото тя не отива, както е в нормални случаи, в полза на промишления капиталист или на наемния работник, а се плаща на поземления собственик във форма на арендни пари. Нито едната, нито другата част не образува поземлена рента в икономическия смисъл на тази дума: но практически тя образува доход на поземления собственик, икономическо използване на неговия монопол, също както действителната поземлена рента, и също като последната влияе определящо върху цената на земята.

Тук не говорим за такива отношения, при които формално съществува поземлената рента, този съответстващ на капиталистическия начин на производство израз на поземлената собственост, но когато самият капиталистически начин на производство не съществува, сам арендаторът не е капиталист или характерът на неговото стопанисване не е капиталистически. Такова е например положението в Ирландия. Арендаторът там обикновено е дребен селянин. Това, което той плаща на поземления собственик като аренда, често поглъща не само част от неговата печалба, т.е. от собственения му добавъчен труд, на който той има право като притежател на собствените си оръдия на труда, но и част от нормалната работна заплата, която той би получил при други условия за същото количе-

ство труд. Освен това поземленият собственик, който тук съвсем нищо не върши за подобряване на почвата, експроприира малкия капитал на арендатора, присъединен от последния към земята предимно със собствен труд — също както би направил някой лихвар при подобни условия. Но лихварят поне рискува при такава операция своя собствен капитал. Това постоянно ограбване е предмет на раздори по ирландското аграрно законодателство, което по същество се стреми да застави поземления собственик, отказващ да продължи договора на арендатора, да компенсира последния за направените от него подобрения в земята или за присъединения към земята капитал. Палмерстон обикновено даваше на това циничния отговор:

«Камарата на общините е камара от поземлени собственици.»

Ние не говорим и за изключителните отношения, когато даже в страни с капиталистическо производство поземленият собственик може да изнуди висока аренда, която никак не съответства на продукта от земята, както например в английските промишлени райони даването на малки парчета земя под наем на фабрични работници за малки градинки или за любителско земеделие в свободното време („Reports of Inspectors of Factories“).

Ние говорим за земеделската рента в страни с развито капиталистическо производство. Например сред английските арендатори има известен брой дребни капиталисти, които по възпитание, образование, традиция, поради конкуренция и други обстоятелства са предназначени и принудени да влагат капитала си в земеделието като арендатори. Те са принудени да се задоволяват с по-малка от средната печалба и да отдават част от нея на собственика на земята във форма на рента. Само при такова условие им се разрешава да влагат своя капитал в земята, в земеделието. Тъй като поземлените собственици навсякъде оказват значително, в Англия даже преобладаващо влияние върху законодателството, това влияние може да бъде използвано за ограбване на цялата класа от арендатори. Например житните закони от 1815 г. — данък върху хляба, наложен на страната с цел да се осигури за безделните поземлени собственици по-нататъшното съществуване на рентите, неимоверно пораснали през време на антиякобинската война — оказаха наист-

ина, освен в отделни изключително плодородни години, това въздействие, че поддържаха цените на селскостопанските продукти над равнището, до което те биха спаднали при свободен внос на жито. Обаче те в резултат не можаха да задържат цените на онова високо равнище, на което бяха декретирани от земевладелците-законодатели като нормални цени, образуващи законната граница за вноса на чуждестранно жито. Но арендните договори се сключваха под впечатлението на тези нормални цени. Когато илюзиите се разсеяха, бе приет нов закон с нови нормални цени, които обаче също така бяха само безсилен израз на алчната земевладелска фантазия, каквито бяха и старите цени. По такъв начин арендаторите биваха изигравани от 1815 до 30-те години. Оттук онова *agricultural distress* (*бедстващо земеделие. ред.*) което беше постоянната тема през цялото това време. Оттук експроприацията и разорението на цяло поколение от арендатори капиталисти [31](#)).

Но много по-разпространен и по-важен факт е понижаването на работната заплата на земеделските работници под нормалното средно равнище, така че част от работната заплата се отнема на работника, образува съставна част на арендата и така под маската на поземлена рента отива в джоба на поземления собственик вместо на работника. Например в Англия и Шотландия, с изключение на някои графства, намиращи се в благоприятно положение, това е общо явление. Материалите на парламентарните следствени комисии по въпроса за размера на работната заплата, учредени преди въвеждането на житните закони в Англия — до днес най-ценните и почти съвсем неизползвани материали по историята на работната заплата в XIX век и същевременно позорен паметник, който английската аристокрация и буржоазия си издигнаха, — очевидно и вън от всякакво съмнение доказват, че високите ренти и съответното на тях повишение на цената на земята през антиякобинската война отчасти се дължат просто на удръжките от работната заплата и нейното намаление даже под физическия минимум, т.е. на това, че част от нормалната работна заплата се дава на поземления собственик. Разни обстоятелства, като например обезценяването на парите, начина на прилагане в земеделските райони на законите за бедните и т.н., направиха възможна тази операция в същото време, когато доходите на фермерите колосално растяха и поземлените собственици разбогатаваха приказно. Даже един от главните аргументи както на арендаторите, така и на поземлените соб-

ственици за въвеждане на житните мита беше доводът, че физически е невъзможно да се намалява още работната заплата на ратаите. Това положение не се е изменило съществено — и в Англия, както във всички европейски страни, част от нормалната работна заплата продължава да влиза в състава на поземлената рента. Когато граф Шефтсбъри, по онова време лорд Ашли, един от филантропите аристократи, дълбоко се трогна от положението на английските фабрични работници и пое в парламента тяхната защита по въпроса за десетчасовия работен ден, защитниците на индустриалците си отмъстиха, като публикуваха статистически данни за работната заплата на земеделските работници в принадлежащите му села (вж. „Капиталът“, том I, гл. XXIII, 5, е: „Британският земеделски пролетариат“); тези данни ясно показваха, че част от поземлената рента на този филантроп се получава просто от грабежа, който неговите арендатори вършат за него над работната заплата на земеделските работници. Тази публикация е интересна още и затова, че приведените в нея факти могат смело да се равнят и с най-лошите, разкрити от комисиите в 1814 и 1815 г. Винаги, когато обстоятелствата налагат временно повишение на работната заплата на земеделските работници, веднага започват воплите на арендаторите, че повишение на работната заплата до нормалното ѝ равнище, както е в другите промишлени отрасли, било невъзможно, че това щяло да ги разори, ако същевременно не бъде намалена поземлената рента. В това се съдържа признанието, че под името поземлена рента арендаторите отнемат част от работната заплата и я плащат иа поземления собственик. Например от 1849 до 1859 година работната заплата на земеделските работници в Англия се повиши вследствие стечението на редица решаващи обстоятелства: масовата емиграция от Ирландия, поради което прекъсна притокът на земеделски работници оттам; изключително голямо поглъщане на земеделско население от фабричната промишленост; търсене на войници за войни; необикновена емиграция за Австралия и Съединените щати (Калифорния) и други причини, на които тук не е нужно да се спираме по-подробно. Същевременно в този период, с изключение на неурожайните 1854—1856 години, средните цени на житото спаднаха с повече от 16%. Арендаторите закрепяха за намаление на рентите. В отделни случаи те постигнаха това. Но, общо взето, те не успяха. Те търсеха изход в намаляване на производствените разходи, между другото чрез масово въвеждане на парни локомо-

били и нови машини, които отчасти заместваха и изтласкваха конете от стопанството, но отчасти, освобождавайки земеделски работници, създаваха и изкуствено свръхнаселение, а поради това и ново спадане на работната заплата. И това ставаше въпреки общото относително намаление на земеделското население през това десетилетие в сравнение с растежа на цялото население и въпреки абсолютното намаление на земеделското население в някои чисто земеделски райони [32](#)). Същото каза на 12 октомври 1865 г. в Social Science Congress Фосет, тогава професор по политическа икономия в Кембридж (починал в 1884 г. като генерален директор на пощите):

«Земеделските работници започват да емигрират и арендаторите започват да се оплакват, че не ще бъдат в състояние да плащат такива ЕИСОКИ ренти, каквито обикновено са плащали, защото вследствие на емиграцията трудът става по-скъп.»

Следователно тук високата поземлена рента направо се отъждествява с ниската работна заплата. И доколкото повишаването цената на земята се обуславя от това повишаващо рентата обстоятелство, дотолкова повишаване стойността на земята е тъждествено с обезценяване на труда, високо равнище на цената на земята — с ниско равнище на цената на труда. Същото е и във Франция.

«Арендата се повишава, защото, от една страна, се повишава цената на хляба, на виното, на месото, на зеленчука и на плодовете, а, от друга страна, цената на труда остава неизменена. Ако стари хора сравнят сметките на своите бащи — което ни връща почти 100 години назад, — те биха установили, че тогава цената на работен ден в селска Франция е била същата, каквато е днес. А цената на месото оттогава се е утроила... Кой е жертвата на този преврат? Богатият ли собственик на даваната в аренда земя, или беднякът, който я обработва?... Повишаването на арендата е доказателство за обществено бедствие» („Du Mecanisme de la Societe en France et en Angleterre". Par M. Rubichon, Nonvelle edit., Paris, 1837 p. 101).

Примери на рента като резултат на отбив от средната печалба, от една страна, и от средната работна заплата, от друга: Цитираният по-горе Мортън⁵², поземлен агент и селскостопански инженер, разказва, че

според направени на много места наблюдения, рентата за големи арендни площи е по-ниска, отколкото за по-малки, защото

«конкуренцията за последните обикновено е по-голяма, отколкото за първите, и защото малките арендатори, които рядко имат възможност да се занимават с нещо друго освен със земеделие, заставени от необходимостта да си намерят подходяща работа, често се съгласяват да плащат рента, за която те самите знаят, че е много висока» (John L. Morton: „The Resources of Estates etc.“ London, 1858, p. 116).

Обаче, според него, в Англия това различие постепенно се заличава, за което, както той мисли, много съдейства емиграцията именно сред класата на дребните арендатори. Същият Мортън привежда пример, когато в поземлената рента несъмнено влиза отбив от работната заплата на самия арендатор и следователно още по-несъмнено — от работната заплата на работниците, които той е наел. Именно при арендни площи под 70—80 акра (30—34 хектара), които не могат да държат двуконен плуг.

«Ако арендаторът не работи със собствените си ръце също тъй прилежно както всеки работник, той не може да съществува от арендната си площ. Ако той предостави на своите хора извършването на работата, а самият той се ограничи само с надзора над тях, той по всяка вероятност много скоро ще се убеди, че не е в състояние да плаща рентата си» (също там, стр. 118).

От това Мортън заключава, че ако арендаторите в дадена местност не са много бедни, арендните участъци не трябва да бъдат под 70 акра, за да може арендаторът да държи два-три коня.

Необикновена мъдрост на г. Леонс де Лаверн, член на Института и на Националното централно общество за земеделие. В своята *Economie Rurale de „l'Angleterre“* (цитираме по английския превод. [„The Rural Economy of England etc.“.] London, 1855) той прави следното сравнение на годишния доход от рогатия добитък, който във Франция се използва за работа, а в Англия не се използва, защото го заместват коне (стр. 42):

Франция: мляко.....	4 млн. ф.ст.	Англия: мляко....	16 млн. ф.ст.
месо.....	16	месо.....	20
работа.....	8	работа...--	
<hr/>		<hr/>	
28 млн. ф.ст.		36 млн. ф.ст.	

Но тук по-високият продукт се получава от това, че, по собствените данни на Лаверн, млякото в Англия е два пъти по-скъпо, отколкото във Франция, докато за месото той приема еднакви цени в двете страни (стр. 35); следователно млечният продукт в Англия се намалява на 8 млн. ф.ст., а целият продукт — на 28 млн. ф.ст., колкото и във Франция. Наистина пресилено е, когато г. Лаверн включва в изчислението си едновременно и количеството на продукта, и разликата в цената, така че ако Англия произвежда известни предмети по-скъпо от Франция — което може да означава само по-голяма печалба за арендаторите и поземлените собственици, това изглежда като предимство на английското земеделие. Че г. Лаверн познава не само икономическите резултати на английското селско стопанство, но споделя и предразсъдъците на английските арендатори и земевладелци, той показва на стр. 48:

«Един голям недостатък обикновено съпровожда житните растения... те изтощават по ата, на която растат.»

Г-н Лаверн не само мисли, че други растения не правят това — той мисли, че фуражните растения и кореноплодните обогатяват земята:

«Фуражните растения извличат главните елементи на растежа си из атмосферата и връщат на почвата повече, отколкото извличат от нея; така те двойко — и пряко, и с превръщането си в животински тор — възстановяват вредата, причинена от житни растения и други изтощаващи култури; оттук следва правилото да се редуват с тези култури; в това се състои норфолското сеитбообръщение» (стр. 50—51).

Не е чудно, че г. Лаверн, който вярва в тези приказки на английското селско благодушие, вярва и на твърдението му, че след премахването на житните закони работната заплата на английските земеделски работници е загубила предишния си ненормален характер. Виж какво казахме по това в „Капиталът“, кн. I, гл. XXIII, 5, стр. 701—72955. Но да чуем и речта на г. Джон Брайт, произнесена в Бирмингам на 14 декември 1865 г.

Говорейки за 5-те милиона семейства, които никак не са представени в парламента, той продължава:

«От тях в Обединеното кралство има 1 милион или дори повече от 1 милион, които са внесени в злополучните списъци на просяците. Друг един милион едва се държат на границата на пауперизма, постоянно заплашени от опасността да станат също просяци. Тяхното положение и перспективи не са по-добри. Погледнете веднъж простите низши слоеве на тази част на обществото. Вижте тяхното положение на отхвърлени, тяхната бедност, техните страдания, тяхната пълна безнадеждност. Даже в Съединените щати, даже в южните щати при господството на робството всеки негър имаше надеждата, че един ден ще получи свобода. Но за тези хора, за тази маса от низшите слоеве в нашата страна не съществува — казвам това направо — нито надежда за някакво подобрене, нито даже стремеж към него. Четохте ли неотдавна в пресата бележката за Джон Крос, земеделски работник в Дорсетшир? Той работел по шест дни в седмицата, имал отлично свидетелство от своя господар, комуто е работил 24 години, получавайки по 8 шилинга седмично. С тази надница Джон Крос издържал в колибата си семейство от 7 деца. За да стопли болната си жена и детето-бозайниче, той взел — казано с езика на закона: откраднал — един дървен плет на стойност 6 пенса. За тази простъпка мировите съдии го осъдиха на 14 или 20 дни затвор. Мога да ви кажа, че в цялата страна има хиляди и хиляди такива случаи като този с Джон Крос, особено в южните части, и че положението на тези хора е такова, че и най-внимателният наблюдател не е можал досега да разкрие тайната как душата им се държи в тялото. А сега хвърлете поглед върху цялата страна и вижте тези 5 милиона семейства и отчаяното положение, в което се намира този слой на населението. Не трябва ли по съвест да кажем, че тази маса от нацията, лишена от изборително право, пъшка и пъшка безспирно в труд, почти не знаейки отдиш? Сравнете я с господстващата класа — ако аз го направя, ще ме обвинят в комунизъм... сравнете тази огромна, изтощаваща се в труд и лишена от изборително право нация с онази част, която представлява господстващите класи. Погледнете на тяхното богатство, на техния блясък и разкош. Вижте тяхната умора —

щото и между тях има умора, но това е умора от пресищане — и вижте как те се суетят от място на място, като че ли всичко се свежда до търсене на нови удоволствия» („Morning Star“, 24 дек. 1865 г.).

По-нататък е показано как принадлеен труд, значи и принадлеен продукт, изобщо се смесва с поземлена рента, с тази — именно върху базата на капиталистическия начин на производство — количествено и качествено специфично определена част на принадления продукт. Естествената база на принадления труд изобщо, т.е. онова естествено условие, без което той е невъзможен, е това, че при разход на работно време, непоглъщащо целия работен ден, природата доставя необходимите средства за съществуване — било в продукти от земята, растителни и животински, било в продукти от риболовство и др. Тази естествена производителност на земеделския труд (включващ труд при просто събиране, при лов, при скотовъдство, при риболов) е базата на всеки принадлеен труд, тъй като първоначално всеки труд преди всичко е насочен към присвояване и произвеждане на храна. (Но животните доставят същевременно кожи за топлене в студен климат; освен това пещерни жилища и т.н.)

Такова смесване на принадлеен продукт и поземлена рента, но иначе изразено, срещаме у г. Дав. Земеделски труд и промишлен труд първоначално не са отделени един от друг; вторият се слива първия. Принаденият труд и принадленият продукт на земеделското племе, домовата община или семейство включва както земеделски, така и промишлен труд. И двата вървят ръка за ръка. Лов, земеделие, риболов са невъзможни без съответни оръдия. Тъкане, предене и пр. отначало се водят като спомогателни към земеделието работи.

По-рано показахме, че както трудът на отделния работник се разпада на необходим и принадлеен труд, така и съвкупният труд на работническата класа може да се раздели така, че частта, която произвежда средствата за живот за цялата работническа класа (включително необходимите за това средства за производство), изпълнява необходимия труд за цялото общество. Трудът, изпълняван от цялата останала част на работническата класа, може да се разглежда като принадлеен труд. Но необходимият труд съвсем не съдържа само земеделски труд, а и онзи труд, който произвежда всички останали продукти, необходимо влизащи в средното пот-

ребление на работника. Освен това от обществено гледище едните изпълняват само необходим труд, защото другите изпълняват само принадлежен труд, и обратно. Това е само разделение на труда между тях. Също така стои работата и с разделението на труда между земеделски и промишлени работници изобщо. На чисто промишления характер на труда, от една страна, съответства чисто земеделският, от друга. Този чисто земеделски труд съвсем не е даден от природата, той сам е продукт на общественото развитие, при това продукт много нов, далеч не навсякъде постигнат, и отговаря на определено стъпало в развитието на производството. Също както част от земеделския труд се овеществява в продукти, които или служат само за разкош, или образуват суровини за промишлеността, но никак не влизат в храната, още по-малко в храната на масите — също така, от друга страна, част от промишления труд се овеществява в продукти, които служат като необходими потребителни средства както на земеделските, така и на неземеделските работници. Би било погрешно да се разглежда този промишлен труд като принадлежен труд — от обществено гледище. Той е в известна част също така необходим труд както необходимата част на земеделския труд. Той е само обособила се форма на известна част от онзи промишлен труд, който по-рано беше естествено съединен със земеделския труд, необходимо взаимно допълнение на отделилия се сега от него чисто земеделски труд. (Гледано чисто материално, напр. 500 тъкачи на механизирани станове произвеждат много повече принадлежни тъкани, т. е. произвеждат повече, отколкото е нужно за собственото им облекло.)

И най-после, разглеждайки формите, в които се проявява поземлената рента, т.е. разглеждайки арендата, която под титула поземлена рента се плаща на собственика на земята за използването на почвата за производствени или потребителни цели, трябва да помним, че цената на неща, които сами по себе си нямат стойност, т.е. не са продукт на труда, като например земята, или най-малкото не могат да бъдат възпроизведени с труд, като например старинни паметници, художествени произведения на определени майстори и т.н., може да бъде определена от съчетание на много случайни обстоятелства. За да се продаде нещо, достатъчно е само то да бъде годно да стане обект на монопол и отчуждаване.

При разглеждане на поземлената рента трябва да се избягват три главни грешки, които затъмняват анализа.

1) Смесване на различните форми на рентата, съответстващи на различни стъпала в развитието на обществения производствен процес.

Каквато и да е специфичната форма на рентата, за всички нейни типове е общо обстоятелството, че присвояването на рента е икономическата форма, в която се реализира поземлената собственост, и че поземлената рента от своя страна предполага поземлена собственост, собственост на определени индивиди върху определени участъци на земното кълбо — при което е безразлично дали собственикът е лице, представляващо общината [Gemeinwesen], както е в Азия, Египет и др., или поземлената собственост е само придатък към собствеността на определени лица върху личността на непосредствените производители, както е при системата на робството и крепостничеството, или пък това е чисто частна собственост на непроизводители върху природата, просто титул на собственост върху земята, или, най-после, такова отношение към земята, което, както е при колонистите и дребните земевладелци, изглежда непосредствено включено в присвояването и производството на продукти на определени участъци земя от непосредствените производители, трудът на които е изолиран и социално неразвит.

Това **общо** в различните форми на рентата — че тя е икономическа реализация на поземлената собственост, на юридическата фикция, по силата на която различни индивиди имат изключително владение върху определени части на земното кълбо, — това общо забулва различията.

2) Всяка поземлена рента е принадлежна стойност, продукт на принадлежен труд. В своята неразвита форма, във формата на натурална рента, тя е още непосредствено принадлежен продукт. Оттук заблудата, че съответстващата на капиталистическия начин на производство рента, която представлява излишък над печалбата, т.е. над онази част от стойността на стоката, която сама се състои от принадлежна стойност (принаден труд) — че тази особена и специфична съставна част на принадлежната стойност ще получи дължимото обяснение, когато бъдат обяснени общите условия за съществуване на принадлежна стойност и печалба изобщо. Тези условия са следните: непосредствените производители трябва да работят свръх

времето, което се изисква за възпроизводство на собствената им работна сила, за възпроизводство на самите тях. Те изобщо трябва да извършват принадлеен труд. Това е субективното условие. А обективното е те да могат да извършват принадлеен труд; естествените условия да бъдат такива, че част от работното време, с което те разполагат, да бъде достатъчна за тяхното възпроизводство и самосъхранение като производители, производството на необходимите им средства за живот да не поглъща цялата им работна сила. Плодородието на природата образува тук една граница, една изходна точка, една основа. Другата образува развитието на обществената производителна сила на труда. По-отблизо разгледано — тъй като производството на хранителни продукти е най-първото условие за живота на непосредствените производители и на всяко производство изобщо — приложеният в това производство труд, значи земеделският труд в най-широкия икономически смисъл на тази дума трябва да бъде толкова плодотворен, че производството на хранителни продукти за непосредствените производители да не поглъща цялото възможно работно време, т.е. да е възможен земеделски принадлеен труд, значи и земеделски принадлеен продукт. По-нататък: трябва целият земеделски труд — необходим и принадлеен труд — на една част от обществото да е достатъчен за производството на необходимите хранителни продукти за цялото общество, т.е. и за неземеделските работници; следователно да е възможно това голямо разделение на труда между земеделци и промишленици, а също и между земеделците, които произвеждат храна, и онези, които произвеждат суровини. Макар трудът на непосредствените производители на храна да се разпада за тях самите на необходим и принадлеен труд, по отношение на обществото той представлява само необходим труд, изискван за производството на хранителните средства.

Впрочем същото става при всяко разделение на труда в рамките на цялото общество за разлика от разделения на труда в рамките на отделна работилница. Това е трудът, необходим за производството на специални предмети, за задоволяването на специална потребност на обществото от такива специални предмети. Ако това разделение е пропорционално, то продуктите от различните групи се продават по техните стойности (при по-нататъшно развитие по производствените им цени) или пък по цени, които са определящи се от общи закони модификации на тези

стойности, респективно производствени цени. Това е в действителност законът за стойността, както той се проявява не по отношение на отделните стоки или предмети, но винаги по отношение на цялата съвкупност от продукти на отделните обособили се чрез разделението на труда обществени сфери на производството; така че не само за всяка отделна стока е употребено само необходимото работно време, но и в различните групи е употребено само необходимото пропорционално количество от цялото обществено работно време. Защото остава условието стоката да представлява потребителна стойност. Но ако потребителната стойност на отделната стока зависи от това, дали тя сама по себе си задоволява някаква потребност, то потребителната стойност на известна маса от обществени продукти зависи от това, дали тя е адекватна на количествено определената обществена потребност за всеки отделен вид продукт и следователно от това, дали трудът е разпределен между различните сфери на производството пропорционално, т.е. съответно тази обществена, количествено определена потребност. (Да разгледаме този пункт във връзка с разпределението на капитала в различните сфери на производството.) Обществената потребност, т.е. потребителната стойност в обществен мащаб — ето кое определя тук частта от съвкупното обществено работно време, която се пада на различните отделни сфери на производството. Но това е същият закон, който се проявява още при отделната стока, а именно: че потребителната стойност на стоката е предпоставка на нейната разменна стойност, а с това и на нейната стойност. Този пункт засяга отношението между необходим и принадлеен труд само доколкото при нарушение на тази пропорция не може да бъде реализирана стойността на стоката, значи и съдържащата се в нея принадлежна стойност. Да приемем например, че са произведени непропорционално много памучни тъкани, макар че в целия този продукт, в тези тъкани е реализирано само необходимото за това при дадените условия работно време. Но, общо взето, в този отделен отрасъл е изразходван премного обществен труд, т.е. част от продукта е безполезна. Затова целият продукт може да бъде продаден само както ако той беше произведен в необходимата пропорция. Тази количествена граница на частите обществено работно време, които могат целесъобразно да бъдат разходвани в различните отделни сфери на производството, е само по-развит израз на закона за стойността изобщо, макар че необходимото работ-

но време тук придобива друг смисъл. За задоволяване на обществената потребност е необходимо толкова и толкова работно време. Ограничението идва тук от потребителната стойност. Обществото при дадени условия на производство може да изразходва за определен вид продукт само толкова и толкова от своето съвкупно работно време. Но субективните и обективните условия на принадлеен труд и принадлежна стойност изобщо нямат нищо общо с конкретната, определената форма както на печалбата, така и на рентата. Те имат значение за принадлежната стойност като такава, каквито и отделни форми тя да приема. Затова те не обясняват поземлената рента.

3) Именно в икономическата реализация на поземлената собственост, в развитието на поземлената рента изпъква това особено своеобразие, че нейният размер съвсем не се определя от някакво съдействие на нейния получател, а от развитието на обществения труд, независимо от него и извършващо се без негово съдействие. Затова лесно се приема за своеобразна особеност на рентата (и изобщо на земеделския продукт) това, което на базата на стоковото производство — и по-точно на капиталистическото производство, което в целия си обем е стоково производство, — е общо за всички отрасли на производството и за всички техни продукти. В хода на общественото развитие размерът на поземлената рента (а с нея и стойността на земята) се развива като резултат на съвкупния обществен труд. От една страна, растат с общественото развитие пазарът и търсенето на земеделски продукти, от друга страна — търсенето непосредствено на земя като съдействащо производствено условие за всевъзможни, даже и неземеделски отрасли на стопанството. По-точно: — говорейки само за същинската земеделска рента — рентата, а с нея и стойността на земята се развиват заедно с пазара на земеделските продукти и следователно с растежа на неземеделското население, с неговата потребност и търсене отчасти на средства за храна, отчасти на суровини. По самата си природа капиталистическият начин на производство постоянно намалява земеделското население в сравнение с неземеделското, защото в промишлеността (в тесен смисъл) нарастването на постоянния капитал спрямо променливия е свързано с абсолютното нарастване на променливия капитал въпреки относителното му намаляване. А в земеделието променливият капитал, необходим за обработване на даден участък земя, намалява абсолютно; следователно нар-

астване на променливия капитал е възможно само когато се обработва нова земя, а това пак предполага още по-голямо нарастване на неземеделското население.

В действителност това явление не представлява специфична особеност на земеделието и неговите продукти. Напротив, на базата на стоковото производство и неговата абсолютна форма, капиталистическото производство, същото важи и за всички други отрасли на производството и за всички други продукти.

Тези продукти само дотолкова са стоки, т.е. потребителни стойности, имащи разменна стойност, подлежаща на реализиране — на превръщане в пари, — доколкото други стоки образуват еквивалент за тях, доколкото други продукти им противостоят като стоки и като стойности; с други думи, доколкото тези продукти се произвеждат не като непосредствени средства за съществуване на производителите им, а като стоки, като продукти, които стават потребителни стойности само чрез превръщане в разменна стойност (пари), чрез отчуждаването им. Пазарът за тези стоки се развива вследствие общественото разделение на труда; разделието на производителните работи превръща техните продукти взаимно в стоки, в еквиваленти едни за други, заставяйки ги да служат един на друг като пазар. Тук няма абсолютно нищо специфично характерно за земеделските продукти.

Рентата може да се развива като парична рента само на базата на стоковото производство, по-точно на капиталистическото производство, и тя се развива в същата степен, в каквато земеделското производство става стоково производство, следователно в същата степен, в каквато неземеделското производство се развива като самостоятелно спрямо него производство, защото в същата степен земеделският продукт става стока, разменна стойност и стойност.

В същата степен, в каквато с капиталистическото производство се развива стоковото производство, значи производството на стойност, развива се производството на принадлежна стойност и принадлежен продукт. Но в същата степен, в каквато се развива последното, развива се и способността на поземлената собственост да прибира посредством своя монопол върху земята все нарастващата част от тази принадлежна стойност, а с това

да повишава стойността на своята рента и цената на самата земя. В развитието на тази принадлежна стойност и принадлежен продукт капиталистът е все още самодействащ агент. А на собственика на земята остава само да прибира нарастващата така без негово съдействие част от принадлежния продукт и принадлежната стойност. Ето в какво се състои характерната особеност на неговото положение, а не в това, че стойността на продуктите от земята, а значи и на самата земя все повече нараства, колкото повече се разширява пазарът за тях, расте търсенето, а с него стоковият свят, противостоящ на продукта от земята, т.е. с други думи казано, колкото повече расте масата на неземеделските стокопроизводители и на неземеделското стоково производство. Но тъй като това става без негово съдействие, то изглежда като негова специфична особеност явлението, че масата стойност, масата принадлежна стойност и превръщането на част от тази принадлежна стойност в поземлена рента зависи от общественения процес на производството, от развитието на стоковото производство изобщо. Затова Дав например иска да изведе рентата оттук. Той твърди, че рентата зависи не от масата на земеделския продукт, а от неговата стойност⁵⁸; последната пък зависи от масата и производителността на неземеделското население. Но и за всеки друг продукт важи, че той се развива като стока само доколкото нараства отчасти масата, отчасти разнообразието на редицата други стоки, образуващи по отношение на него еквиваленти. Това беше показано още при общото изложение на стойността. От една страна, способността на известен продукт за размяна зависи изобщо от разнообразието на стоките, съществуващи извън него. От друга страна, от това зависи по-специално количеството, в което този продукт може да бъде произведен като стока.

Никой производител — нито промишлен, нито земеделски, — разглеждан изолирано, не произвежда стойност или стока. Неговият продукт става стойност и стока само при определена комбинация на обществените отношения. Първо, доколкото този продукт се проявява като израз на обществен труд, следователно доколкото собственото работно време на даден производител е част от общественото работно време изобщо; второ, този обществен характер на труда на производителя се проявява в паричния характер на неговия продукт и в неговата обща разменяемост, определяна от цената като обществен характер, свойствен на неговия продукт.

И така, докато обяснението на рентата се заменя, от една страна, с обяснение на принадлежна стойност или, при още по-ограничено разбиране, с обяснение на принадлежен продукт изобщо, то, от друга страна, се приписва изключително на земеделските продукти характер, който е свойствен на всички продукти като стоки и стойности. Обяснението става още по-повърхностно, когато от общото определение на стойността се преминава към реализирането на определена стокова стойност. Всяка стока може да реализира своята стойност само в процеса на обръщението, а реализира ли я тя и в какъв размер я реализира — това всеки път зависи от условията на пазара. Значи своеобразната особеност на поземлената рента се състои не в това, че земеделските продукти се развиват в стойности и като стойности, т.е. не в това, че те като стоки противостоят на другите стоки и неземеделските продукти им противостоят като стоки, или че те се развиват като особени изрази на обществения труд. Своеобразието се състои в това, че заедно с условията, при които земеделските продукти се развиват в стойности (стоки), и заедно с условията на реализиране техните стойности се развива и силата на поземлената собственост да си присвоява все по-нарастваща част от тези създавани без нейно участие стойности, все по-нарастваща част от принадлежната стойност се превръща в поземлена рента.

(горе)

ГЛАВА ТРИДЕСЕТ И ОСМА **ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ**

При анализа на поземлената рента отначало ще изхождаме от предпоставката, че продукти, с които се заплаща такава рента, при които част от принадлежната стойност, значи и част от целокупната цена, се превръща в рента — за нашия анализ е достатъчно да имаме предвид земеделски продукти или и минни продукти, — че следователно земеделски и минни продукти, както всички други стоки, се продават по техните производствени цепи. С други думи, техните продажни цени са равни на техните производствени разходи (на стойността на изразходвания постоянен и променлив капитал) плюс печалба, определена от общата норма на печалбата, изчислена върху целия авансиран капитал, изразходван и неизразходван. Значи ние приемаме, че средните продажни цени на тези продукти са равни на техните производствени цени. Въпросът е, как при тази предпоставка може да се развие поземлена рента, т.е. как част от

печалбата може да се превърне в поземлена рента, значи част от цената на стоката да се падне на собственика на земята.

За да покажем общия характер на тази форма на поземлената рента, да приемем, че огромното мнозинство фабрики в дадена страна се привеждат в движение от парни машини, а известен малък брой — от естествени водопади. Да приемем, че в съответните отрасли на промишлеността производствената цена е 115 за такава маса от стоки, в които е изразходван капитал 100. Тези 15% печалба са изчислени не само върху изразходвания капитал 100, а върху целия капитал, вложен в производството на тази стокова стойност. Тази производствена цена, както показахме по-рано, се определя не от индивидуалните производствени разходи за всеки отделен промишлен производител, а от онези производствени разходи, които стоката изисква средно при средните условия за целия капитал, вложен в дадена сфера на производство. Това е фактически пазарната производствена цена; средната пазарна цена за разлика от нейни е колебания. Природата на стойността на стоките, определянето на стойността не от работното време, което е индивидуално необходимо на даден единичен производител за произвеждане на определено количество стоки или на отделни стоки, а от обществено необходимото работно време, от това работно време, което при дадените средни обществени условия на производство е необходимо за произвеждане на цялото обществено необходимо количество разни стоки, намиращи се на пазара — тази природа на стойността, този начин на нейното определяне изобщо е изразен във формата на пазарната цена и, по-нататък, във формата на регулиращата пазарна цена, или пазарната производствена цена.

Тъй като тук е съвсем безразлично какви определени числени отношения ще вземем, да приемем по-нататък, че производствените разходи във фабриките, които се привеждат в движение от водна сила, съставляват всичко 90 вместо 100. Тъй като регулиращата пазарна производствена цена за масата от тези стоки заедно с печалбата от 15% е равна на 115, то фабрикантите, които движат машините си с водна сила, също ще продават по 115, т.е. по средната цена, регулираща пазарната цена. Затова тяхната печалба ще възлиза на 25 вместо 15; регулиращата производствена цена ще им позволи да получат добавъчна печалба от 10% — не защото продават стоките си по-скъпо от производствените цени, а защото

то ги продават по производствената цена, защото стоките им се произвеждат, или капиталът им функционира при изключително благоприятни условия, при условия над средното равнище в тази сфера.

Веднага се разкриват две неща:

Първо: добавъчната печалба на производителите, които използват естествения водопад като двигателна сила, отначало има същия характер, както всяка добавъчна печалба (а ние вече изследвахме тази категория, когато говорихме за производствените цени), която не е случаен резултат на операции в процеса на обръщението, на случайни колебания на пазарните цени. Значи тази добавъчна печалба е равна на разликата между индивидуалната производствена цена при поставените в благоприятни условия производители и общата, обществената производствена цена, регулираща пазара в цялата тази сфера на производство. Тази разлика е равна на излишъка в общата производствена цена на стоката над нейната индивидуална производствена цена. Двете граници, регулиращи този излишък, са, от една страна, индивидуалните производствени разходи, значи индивидуалната производствена цена, и, от друга страна, общата производствена цена. Стойността на стоката, произведена с помощта на водопада, е по-малка, защото за нейното производство се изисква по-малко общо количество труд, именно по-малко такъв труд, който влиза в производството в овеществена форма, като част от постоянния капитал. Приложеният тук труд е по-производителен, неговата индивидуална производителна сила е по-голяма от силата на труда, прилаган в масата фабрики от същия род. Неговата по-голяма производителна сила се проявява в това, че за производството на същата маса стоки се изисква по-малко количество постоянен капитал по-малко количество овеществен труд, отколкото в другите фабрики, а освен това по-малко количество и жив труд, тъй като водното колело не се нуждае от палене на пещи. Тази по-голяма индивидуална производителна сила на прилагания труд намалява стойността, както и производствените разходи, следователно и производствената цена на стоката. За промишленика се получава това, че за неговата стока производствените разходи са по-малки. Той плаща по-малко за овеществен труд, по-малко и за работна заплата, защото жива работна сила у него се прилага по-малко. Тъй като производствените разходи на неговата стока са по-малки, то и нейната индивидуална

лна производствена цена е по-малка. Производствените разходи за него са 90 вместо 100. Следователно и неговата индивидуална производствена цена възлиза вместо на 115 на $103\frac{1}{2}$ ($100:115 = 90:103\frac{1}{2}$). Разликата между неговата индивидуална производствена цена и общата производствена цена е ограничена от разликата между неговите индивидуални производствени разходи и общите производствени разходи. Това е една от величините, образуващи пределите на неговата добавъчна печалба.

Другата величина е величината на общата производствена цена, в образуването на която участва общата норма на печалбата като един от регулиращите фактори. Ако възглицата поевтинеят, то разликата между неговите индивидуални производствени разходи и общите производствени разходи ще се намали, а с това ще се намали и неговата добавъчна печалба. Ако той бъде принуден да продава стоката по нейната индивидуална стойност или по производствената ѝ цена, определяна от индивидуалната стойност, то разликата ще отпадне. Тя е резултат, от една страна, от това, че стоката се продава по нейната обща пазарна цена, по цената, към която конкуренцията изравнява, индивидуална производителна сила на приведения от него в движение труд отива в полза не на работниците, а — както е изобщо с производителната сила на труда — в полза на оня, който я прилага, че тя се проявява като производителна сила на капитала. Тъй като една от границите на тази добавъчна печалба е размерът на общата производствена цена, за която размерът на общата норма на печалбата е един от факторите, то тази добавъчна печалба може да възникне само от разликата между общата и индивидуалната производствена цена, следователно от разликата между индивидуалната и общата норма на печалба. Излишъкът над тази разлика предполага продажба на продукта не по регулираната от пазара производствена цена, а по-скъпо от нея.

Второ: досега добавъчната печалба на фабриканта, който използва за двигателна сила естествения водопад вместо парата, по нищо не се отличаваше от всяка друга добавъчна печалба. Всяка нормална добавъчна печалба, т.е. възникваща не от случайни продажбени сделки или от колебания на пазарните цени, се определя от разликата между индивидуалната производствена цена на стоките на този отделен капитал и общата производствена цена, която регулира пазарните цени на стоките, произв-

еждани от капитала на този производствен отрасъл изобщо, или — казано с други думи — пазарните цени на стоките на целия вложен в тази производствена сфера съвкупен капитал.

Но оттук започва разликата.

На какво дължи фабрикантът в дадения случай своята добавъчна печалба, излишъкът, който дава лично на него производствената цена, регулирана от общата норма на печалбата?

Преди всичко — на една естествена сила, на двигателната сила на водопада, който е даден от природата и по това се различава от въглищата, които превръщат водата в пара, сами са продукт на труда, затова имат стойност, т. е. трябва да бъдат заплащани с известен еквивалент, струват нещо. Водопадът е естествен агент на производството, за създаването на който не се изисква труд.

Но това не е всичко. Фабрикантът, който работи с парна машина, също прилага естествени сили, които нищо не му струват, но които правят труда по-производителен и — доколкото те благодарение на това поевтиняват производството на средствата за съществуване, необходими за работниците — увеличават принадлежната стойност, а с това и печалбата: които следователно капиталът също тъй монополизира, както монополизира и обществените естествени сили на труда, възникващи от кооперацията, разделението на труда и пр. Фабрикантът плаща за въглищата, но не и за способността на водата да изменя физическото си състояние, да се превръща в пара, не и за еластичността на парата и т.н. Това монополизиране на силите на природата, т. е. на предизвиканото от тях повишение на работната сила, е общо на всеки капитал, който прилага парни машини. То може да увеличи онази част от продуктите на труда, която представлява принадлежна стойност, в сравнение с онази част, която се превръща в работна заплата. Доколкото то оказва такова действие, то повишава общата норма на печалбата, но не създава добавъчна печалба, която се състои именно в излишъка на индивидуалната печалба на средната печалба. Значи, ако прилагането на естествена сила, на водопада, създава тук добавъчна печалба, това не може да бъде резултат само от факта, че повишението на производителната сила на труда тук е предизвикано от прилагането на естествена сила. За това са нужни още друг и модифициращи обстоятелства.

Обратно. Простото прилагане на природните сили в промишлеността може да окаже влияние върху величината на общата норма на печалбата, влияейки върху масата на труда, изискван за производството на необходими средства за живот. Но то само по себе си не създава никакво отклонение от общата норма на печалбата, а именно за него се касае тук. По-нататък: добавъчната печалба, която в други случаи един индивидуален капитал реализира в някоя отделна сфера на производството — защото отклоненията на нормата на печалбата в отделните сфери на производството непрекъснато се изравняват в средната норма на печалбата, — произхожда, като оставим настрана чисто случайните отклонения, от намаляване производствените разходи, на разходите за производството; а това намаление се дължи или на обстоятелството, че се прилага капитал в по-голяма маса от средната и затова *faux frais* (*непроизводствените разходи. ред.*) на производството се намаляват, докато общите причини за повишението на производителната сила на труда (кооперация, разделение на труда и т.н.) получават възможност да действат в повишена степен, с голяма интензивност, защото действат на по-обширно поле на труда; или пък намалението на производствените разходи се дължи на обстоятелството, че абстрахирайки се от размера на функциониращия капитал, се прилагат по-добри методи на труд, нови изобретения, усъвършенствани машини, химически фабрични тайни и т.н., накратко, нови, усъвършенствани, стоящи над средното равнище средства за производство и методи на производство. Намаляването на производствените разходи и произтичащата от това добавъчна печалба възникват тук от начина, по който се прилага функциониращият капитал. То възниква или вследствие на това, че този капитал в изключително големи маси се концентрира в една ръка — обстоятелство, което отпада, щом средно се приложат еднакво големи маси капитал, — или вследствие на това, че капитал от определена величина функционира по особено производителен начин — обстоятелство, което отпада, щом изключителният начин на производство придобие всеобщо разпространение или бъде надминат от още по-развит начин.

Причината за добавъчната печалба лежи тук следователно в самия капитал (включващ и приведения от него в движение труд) — било в различието на размерите на прилагания капитал, било в по-целесъобразния начин на неговото прилагане — и само по себе си нищо не пречи целият ка-

питал в известна сфера на производството да бъде прилаган по същия начин. Конкуренцията между капиталите се стреми, напротив, към все по-голямо изравняване на тези различия; определянето на стойността от обществено необходимото работно време се проявява в поевтиняването на стоките и в принудата да се произвеждат при еднакво благоприятни условия.

Но с добавъчната печалба на фабриканта, който използва водопада, работата стои иначе. Повишената производителна сила на прилагания от него труд не произтича нито от самия капитал и труд, нито от простото прилагане на естествена сила, различаваща се от капитала и труда, но присъединена към капитала. Тя възниква от по-голямата естествена производителна сила на труда, свързана с използването на една естествена сила, но не такава естествена сила, с която, като например еластичността на парата, може да разполага всеки капитал в същата сфера на производството, т.е. не такава естествена сила, чието приложение се разбира само по себе си, щом изобщо бъде приложен капитал в тази сфера, а годна за монополизиране естествена сила, с която, както с водопада, могат да разполагат само ония, които владеят специални участъци земя заедно с нейните принадлежности. Не от капитала зависи да създаде това естествено условие за повишена производителна сила на труда, както всеки капитал може да превърне водата в пара. Това естествено условие се среща в природата само на отделни места и там, където го няма, не може да бъде създадено с определени разходи на капитал. То е свързано не с продукти, създавани чрез труд, като машини, въглища и т.н., а с определени естествени условия на определени части от земята. Фабрикантите, на които принадлежат водопадите, изключват фабрикантите, които нямат водопади, от прилагането на тази природна сила, защото земята — а още повече земята с водна сила — е ограничена. Но макар броят на естествени водопади в известна страна да е ограничен, това не изключва възможността да се увеличи количеството водна сила, достъпна за използване в промишлеността. Водопадът може да бъде изкуствено отбит, за да се използва напълно двигателната му сила; и щом има водопад, водното колело може да бъде усъвършенствано, за да използва колкото се може повече силата на водата; там, където потокът не е удобен за обикновено колело, могат да бъдат употребени турбини и т.н. Владееенето на тази природна сила съставлява монопол в ръцете на ней-

ния владетел, такова условие за висока производителна сила на вложениния капитал, което не може да бъде създадено в производствения процес на самия капитал [33](#)), тази природна сила, която така може да бъде монополизирана, е винаги свързана със земята. Такава природна сила не принадлежи нито към общите условия на съответната сфера на производство, нито към такива нейни условия, които могат да бъдат създадени като общи условия.

Да си представим сега, че земята заедно с водопадите се намира в ръцете на лица, които са собственици на тези участъци земя, поземлени собственици; ще видим, че те не позволяват влагането на капитал към водопада и използването на последния от капитала. Те могат да позволят или да не позволят използването. Но капиталът не може да създаде водопада от себе си. Затова добавъчната печалба произхожда от това използване на водопада, тя възниква не от капитала, а от прилагането на тази поддаваща се на монополизиране и монополизирана природна сила от капитала. При такива обстоятелства добавъчната печалба се превръща в поземлена рента, т.е. прибира я собственикът на водопада. Ако фабрикантът заплаща на последния за неговия водопад 10 ф.ст. годишно, то неговата печалба съставлява 15 ф.ст.; 15% върху 100-те ф.ст., които сега съставляват сумата на неговите производствени разходи; и той се оказва сега напълно в същото положение, може би и в по-добро от това на всички други капиталисти от неговата производствена сфера, които работят с пара. Работата никак няма да се измени, ако капиталистът сам стане собственик на водопада. Той ще продължава да получава добавъчната печалба от 10 ф.ст. не като капиталист, а като собственик на водопада; и именно защото този излишък произхожда не от неговия капитал като такъв, а от ползването на една природна сила, отделима от неговия капитал, поддаваща се на монополизиране, ограничена в своя размер, именно затова този излишък се превръща в поземлена рента.

Първо: Очевидно е, че тази рента винаги е диференциална рента, защото тя не участва в образуването на общата производствена цена на стоката, а, напротив, я предполага. Тя винаги възниква от разликата между индивидуалната производствена цена за отделния капитал, който разполага с монополизираната природна сила, и общата производствена цена за капитала, вложен изобщо в съответната сфера на производство.

Второ: Тази поземлена рента възниква не вследствие абсолютното повишение на производителната сила на приложения капитал или на присвоения от него труд, което изобщо би могло само да намали стойността на стоките, а вследствие по-голямата относителна производителност на определени, вложени в известна сфера на производството капитали, в сравнение с капиталовложенията, които са изключени от тези изключителни, създадени от природата благоприятни условия за повишаване на производителната сила. Ако например — въпреки че въглищата имат стойност, а водната сила няма стойност — използването на парата би дало решителни предимства, непостижими при използване на водната сила, и ако тези предимства биха повече от компенсирали разходите, то водната сила не би намирала приложение и не би могла да създава добавъчна печалба, следователно и рента.

Трето: Природната сила не е източникът на добавъчната печалба, а само нейна естествена база, защото е природна база на изключително повишената производителна сила на труда. Така потребителната стойност изобщо е носител на разменната стойност, а не нейна причина. Ако същата тази потребителна стойност би могла да се получи без труд, тя не би имала никаква разменна стойност, но би запазила предишната си естествена полезност като потребителна стойност. Но, от друга страна, без потребителна стойност, т.е. без този естествен носител на труда, вещта няма никаква разменна стойност. Ако различните стойности не се изравняваха в производствени цени, а различните индивидуални производствени цени не се изравняваха в обща, регулираща пазара производствена цена, простото повишение на производителната сила на труда вследствие използването на водопада само би понижило цената на произвежданите с помощта на водопада стоки, но не би повишило съдържащата се в тези стоки печалба, също както, от друга страна, тази повишена производителна сила на труда изобщо не би се превръщала в принадлежна стойност, ако капиталът не си присвояваше естествената и обществената производителна сила на прилагания от него труд.

Четвърто: Поземлената собственост върху водопада сама по себе си няма нищо общо със създаването на част от принадлежната стойност (печалбата), значи и изобщо на цената на произвежданата с помощта на водопада стока. Тази добавъчна печалба би съществувала и ако не би същ-

ествувала никаква поземлена собственост, например, ако земята, към която принадлежи водопадът, би се използвала от фабриканта като безстопанствена земя. Следователно поземлената собственост не създава онази част от стойността, която се превръща в добавъчна печалба, а само дава на поземления собственик, на собственика на водопада, възможност да прехвърли тази добавъчна печалба от джоба на фабриканта в своя джоб. Поземлената собственост е причина не за създаването на тази добавъчна печалба, а за нейното превръщане във формата на поземлена рента, следователно за присвояването на тази част от печалбата, или от цената на стоката, от собственика на земята или на водопада.

Лето: Очевидно е, че цената на водопада, т.е. цената, която би получил поземленият собственик, ако го продаде на трето лице или на самия фабрикант, преди всичко не влиза в производствената цена на стоките, макар че влиза в индивидуалните производствени разходи на фабриканта, защото рентата възниква тук от регулираната независимо от водопада производствена цена на стоките от същия род, произведени с парни машини. Но, по-нататък, тази цена на водопада изобщо е ирационален израз на криещо се зад него реално икономическо отношение. Водопадът, както земята изобщо, като всяка природна сила няма никаква стойност, защото в него не е овеществен никакъв труд, а затова няма и цена, която нормално не е нищо друго освен изразената в пари стойност. Там, където няма стойност, не може *el ipso* (само от това. ред.) нищо да бъде изразено в пари. Тази цена не е нищо друго освен капитализираната рента. Поземлената собственост дава на собственика възможност да прибере разликата между индивидуалната печалба и средната печалба; прибраната така печалба, която се възобновява ежегодно, може да бъде капитализирана и тогава се явява като цена на самата природна сила. Ако добавъчната печалба, която използването на водопада дава на фабриканта, съставлява 10 ф.ст. годишно, а средният лихвен процент е 5%, то тези 10 ф.ст. годишно представляват лихвата на един капитал от 200 ф.ст.; и това капитализиране на 10-те ф.ст. годишно, които водопадът позволява на своя собственик да прибере от фабриканта, се явява тогава като капиталова стойност на самия водопад. Но че стойност има не самият водопад, че неговата цена е само отражение на прибираната добавъчна печалба, капиталистически изчислена, това веднага се проявява в

обстоятелството, че цената от 200 ф.ст. представлява само произведението на добавъчната печалба от 10 ф.ст. по 20 години, макар че същият този водопад при равни други условия дава на собственика възможност да прибира ежегодно тези 10 ф.ст. в течение на неопределено време — 30, 100, x години, и макар че от друга страна — ако един нов производствен метод, неприложим при водна сила, понижи производствените разходи на произвежданите с парна машина стоки от 100 на 90 ф.ст., — ще изчезне добавъчната печалба, с нея и рентата, а с последната и цената на водопада.

След като установихме така общото понятие на диференциалната рента, да минем сега към нейното разглеждане в същинското земеделие. Каквото бъде казано за последното, важи, общо взето, и за рудниците.

(горе)

ГЛАВА ТРИДЕСЕТ И ДЕВЕТА

ПЪРВА ФОРМА НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА

(ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА. I)

Рикардо е напълно прав в следните свои положения:

«Рентата {т. е. диференциална рента; той приема, че изобщо няма друга рента освен диференциална рента} винаги е разликата между продукта, получен чрез прилагане на две еднакво големи количества капитал и труд» („On the Principles of Political Economy and Taxation“, London 1821, p. 59).

„В еднакви по размер участъци земя“ би трябвало да прибави той, доколкото става дума за поземлена рента, а не за добавъчна печалба изобщо.

С други думи: добавъчна печалба — ако тя се създава нормално, а не в резултат на случайни обстоятелства, които се срещат в процеса на обръщението — винаги се произвежда като разлика между продукта на две еднакви количества капитал и труд и тази добавъчна печалба се превръща в поземлена рента, ако две еднакви количества капитал и труд са заети в еднакви по размер поземлени участъци с нееднакви резултати. Впрочем не е безусловно необходимо тази добавъчна печалба да възниква от нееднаквите резултати на еднакви количества разходван капит-

ал. В различните предприятия могат да бъдат заети и капитали с различни величини; в повечето случаи така и става; но еднакви пропорционални части, например 100 ф.ст. от всеки капитал, дават нееднакви резултати, т.е. нормата на печалбата е различна. Това е общата предпоставка за съществуването на добавъчната печалба във всеки отрасъл на прилагане капитала изобщо. Втората е превръщането на тази добавъчна печалба във формата на поземлена рента (изобщо на рента като форма, различаваща се от печалбата); обаче необходимо е да се изследва кога, как и при какви обстоятелства става това превръщане.

Рикардо е прав и в следното положение, доколкото то важи само за диференциалната рента:

«Всичко, което намалява нееднаквостта на разликата в продукта, получен от същата или от нова земя, има тенденцията да намали рентата; а всичко което увеличава тази разлика, необходимо предизвиква противоположно действие, има тенденцията да я увеличи» (пак там, стр. 74).

Към тези причини принадлежат обаче не само общите (плодородие и местоположение), но и **1)** разпределението на данъците според това, дали то влияе равномерно или не; последното винаги става, когато данъците не са централизирани, както например в Англия, и когато данъкът се взима не от рентата, а от земята; **2)** различията, произтичащи от нееднаквото развитие на земеделието в различните части на страната, защото този отрасъл на производството поради своя традиционен характер по-трудно се нивелира, отколкото манифактурата, и **3)** неравномерното разпределение на капитал между арендаторите. Тъй като завладяването на земеделието от капиталистическия начин на производство, превръщането на селянина от самостоятелен стопанин в наемен работник е в действителност последното завоевание на този начин на производство изобщо, то тези различия тук са по-значителни, отколкото във всеки друг отрасъл на производството.

След тези предварителни бележки искам накратко да изясня особеностите на своето изследване в сравнение с изследването на Рикардо и др.

Ще разгледаме най-напред нееднаквите резултати на еднакви количества капитал, приложени в разни участъци земя с еднакъв размер; или — при участъци земя с нееднакъв размер — резултатите, изчислени върху еднакво големи площи земя.

Двете независими от капитала общи причини за тази нееднаквост на резултатите са: **1) Плодородието** (във връзка с този пункт трябва да се изясни какво изобщо и какви различни моменти се разбират под естествена плодородност на земите). **2) Местоположението** на участъците земя. Последното е решаващо при колонии и изобщо за реда, в който поземлени участъци могат последователно да бъдат включени в обработка. Освен това ясно е, че тези две различни основания на диференциалната рента, плодородност и положение, могат да действат в противоположно направление. Един участък земя може да бъде добре разположен, но много малко плодороден, и обратно. Това обстоятелство е важно, защото то ни обяснява защо при разораването на земята в дадена страна може да се преминава както от по-добра земя към по-лоша, така и обратно. И най-после, ясно е, че прогресът на социалното производство изобщо действа, от една страна, нивелиращо на положението като основание на диференциалната рента, създавайки местни пазари, създавайки и положение чрез прокарване на пътища; а, от друга страна, той засилва различията в местното положение на поземлените участъци както чрез отделяне на земеделието от промишлеността, така и чрез образуване на големи производствени центрове, наред с обратната страна на това явление: засилване относителното обособяване на селото [relative Vereinsamung des Landes].

Но засега да оставим настрана този пункт, положението на участъка земя, и да разгледаме само естествената плодородност. Абстрахирайки се от климатични и други подобни моменти, различието в естествената плодородност се състои в различието на химическия състав на горния слой на почвата, т.е. в различното съдържание на необходими за растението хранителни вещества. Обаче два участъка земя с еднакъв химически състав на почвата и в този смисъл с еднаква естествена плодородност могат да бъдат различни по своята действителна ефективна плодородност в зависимост от това, дали тези хранителни вещества се намират във форма, в която те по-добре или по-зле се поглъщат, дали те са

повече или по-малко непосредствено пригодни за хранене на растенията. Следователно отчасти от развитието на земеделската химия, отчасти на земеделската механика зависи доколко при еднакво плодородни участъци земя може действително да бъде използвана естествената плодородност. Затова, макар и плодородността да е обективно свойство на почвата, икономически тя винаги подразбира известно отношение — отношение към даденото равнище в развитието на земеделската химия и механика, и затова се изменя заедно с това равнище на развитие.

Както с химически средства (например употреба на определени течни торове при твърда глинеста почва или пък вар при тежка глинеста почва), така и с механически средства (например употреба на специални плугове за обработване на тежки почви) могат да бъдат отстранени препятствията, които са превръщали еднакво плодородни почви във фактически по-малко плодородни (тук принадлежи и дренирането на почвата). Това може да измени и самия ред в последователното обработване на различните видове земя, както например беше в един период от развитието на английското земеделие с леката пясъчна и тежката глинеста почва. Това пак показва как исторически — в последователния ход на обработването — може да се преминава както от по-плодородни почви към по-малко плодородни, така и обратно. Същите резултати могат да се получат и чрез изкуствено произведени подобрения в състава на почвата или просто чрез изменение методите на земеделието. И най-после, същият резултат може да се получи от изменение в реда на пластове на различните видове почви в зависимост от различните условия на подпочвата, когато последната също се включва в обработването и се присъединява към разорания слой. Това зависи отчасти от прилагането на нови земеделски методи (например засяване на фуражни треви), отчасти от механически средства, които превръщат подпочвата в горен слой или я смесват с него, или пък я обработват, без да излиза на повърхността.

Всички тези влияния върху диференциалната плодородност на различни земи означават, че от гледище на икономическата плодородност степента на производителността на труда, в дадения случай способността на земеделието непосредствено да използва природната плодородност на почвата — способност, която е различна на различните стъпала на развитие, — също е такъв момент на тъй наречената природна плодород-

ност на почвата, какъвто е нейният химически състав и другите нейни природни свойства.

И тъй, ние приемаме развитие на земеделието. Ние приемаме дадено стъпало на развитие на земеделието. Ние приемаме още, че редът, в който са разположени различните видове земя, според техните качества се съобразява с това стъпало на развитие, както несъмнено винаги става при едновременни вложения на капитал в различните участъци земя. В такъв случай диференциалната рента може да бъде представена във възходящ или низходящ ред, защото, макар че последователният ред е даден за цялата съвкупност от действително обработвани земи, винаги е имало последователно движение, в което се е слагал даденият ред.

Да приемем четири сорта земя: *A*, *B*, *C*, *D*. Да приемем по-нататък, че цената на един квартал пшеница = 3 ф.ст., или 60 шилинга. Тъй като рентата е само диференциална рента, тази цена от 60 шилинга за квартал се равнява — за най-лошата почва — на производствената цена, т.е. равна е на капитала плюс средната печалба.

Нека *A* бъде онази най-лоша земя, която при 50 шилинга разход дава 1 квартал = 60 шилинга, т. е. печалба 10 шилинга, или 20%.

Нека *B* при същия разход дава 2 квартера = 120 шилинга. Значи 70 шилинга печалба, или 60 шилинга добавъчна печалба.

Нека *C* при същия разход дава 3 квартера = 180 шил.; обща печалба = 130 шилинга. Добавъчна печалба = 120 шилинга.

Нека *D* дава 4 квартера = 240 шилинга = 180 шилинга добавъчна печалба.

В такъв случай ще имаме такава последователност:

Таблица I

Вид земя	Продукт квартаера	Авансиран капитал	Печалба квартаера	Рента квартаера
	шилинга	шилинга	шилинга	шилинга
<i>A</i>	1	60	10	—
<i>B</i>	2	120	70	60
<i>C</i>	3	180	130	120
<i>D</i>	4	240	190	180
Сума:	10	600	-	360

Съответните ренти бяха за $D = 190$ шил. — 10 шил., или разликата между D и A ; за $C = 130$ шил., — 10 шил., или разликата между D и A ; за B — 70 шил. — 10 шил., или разликата между B и A ; а съвкупната рента за B , C , $D = 6$ квартера = 360 шил., което се равнява на сумата от разликите между D и A , C и A , B и A .

Тази последователност, представляваща даден продукт при дадени условия, може, гледано абстрактно (а ние вече посочихме причините, по които това може да стане и в действителност), да се създава и в низходящ ред (снижавайки се от D към A , от плодородна към все по-малко плодородна земя), и във възходящ ред (от A към D , от относително неплодородна към все по-плодородна земя), най-после, и променливо ту в низходящ, ту във възходящ ред, например от D към C , от C към A , от A към B .

Процесът при низходящия ред би бил такъв: цената на квартера постепенно се повишава, да приемем, от 15 шил. на 60. Когато произведените от земята D четири квартера (под които можем да си представим милиони) се оказват вече недостатъчни, цената на пшеницата започва да расте, докато C получи възможност да попълни недостатъчното предлагане. Т.е. цената трябва да се покачи на 20 шил. за квартал. Когато цената на пшеницата се покачи на 30 шил. за квартал, тогава в кръга на обработваните земи може да бъде включена земята B , а повиши ли се тя на 60 шил., в кръга на обработваните земи може да бъде включена и земята A , без нормата на печалба за изразходвания капитал да спадне под 20%. Така за D ще се образува рента отначало от 5 шил. на квартал, равно на 20 шил. за четирите квартера, които произвежда тази земя; после от 15 шил. за квартал = 60 шил., а след това от 45 шил. на квартал = 180 шилинга за четирите квартера.

Ако нормата на печалбата от D първоначално също се равнява на 20%, то и цялата печалба от 4-те квартера ще бъде само 10 шил., което обаче при цена на житото 15 шил. ще представлява по-голямо количество жито, отколкото при цена 60 шил. Но тъй като житото влиза във възпроизводството на работната сила и една част от всеки квартал трябва да възстанови работната заплата, а друга част — постоянния капитал, то при това предположение принадлежната стойност ще бъде по-висока, следователно

при равни други условия по-голяма ще бъде и нормата на печалбата. (Въпросът за нормата на печалбата подлежи още на отделно и по-подробно изследване.)

Ако, напротив, последователността е обратна, ако процесът започва с *A*, то когато трябва да се включат в обработка нови орни земи, цената за квартал отначало ще се покачи на повече от 60 шил. но тъй като необходимо предлагане от 2 квартера ще бъде извършено от *B*, то цената отново ще спадне на 60 шил.; макар и *B* да произвежда един квартал за 30 шил., все пак продава го за 60 шил.; защото предлагането му ще стигне тъкмо само да покрие търсенето. Така ще се образува рента отначало от 60 шил. за *B* и по същия начин за *C* и *D*, при същата предишна предпоставка, че макар действителната стойност, по която двете те доставят един квартал пшеница, да се равнява на 20 и 15 шил., пазарната цена все пак остава 60 шил., тъй като предлагането на единия квартал, доставен от *A*, продължава да е необходимо за задоволяване на общата потребност. В този случай нарастването на търсенето над потребността, която отначало задоволяваше *A*, а после *A* и *B*, може да доведе не до последователно обработване на *B*, *C* и *D*, а до разширяване площта на обработването изобщо, при което би могло да се случи по-плодородните земи да влязат в обработка едва по-късно.

При първия ред с увеличението на цената рентата ще се увеличава, а нормата на печалбата ще се намалява. Това намаление може да бъде съвсем или отчасти парализирано от противодействащи обстоятелства: върху този пункт по-нататък ще се спрем по-подробно. Не трябва да се забравя, че общата норма на печалбата не се определя от принадлежната стойност във всички отрасли на производството равномерно. Не земеделската печалба определя промишлената, а обратно. Но по това по-нататък.

При втория ред нормата на печалбата за разходвания капитал ще остане същата; масата на печалбата ще се изрази в по-малко количество жито, но относителната цена на житото в сравнение с другите стоки ще се повиши. Само че увеличението на печалбата, където такова настъпи, не влиза в джоба на индустриалните арендатори и се представя не като увеличение на печалбата, а във форма на рента се отделя от печалбата. Но

цената на житото при направената предпоставка ще остане непроменена.

Развитие и нарастване на диференциалната рента са еднакви както при неизменящи се, така и при повишаващи се цени и както при непрекъснат прогрес от по-лоша към по-добра земя, така и при непрекъснат регрес от по-добра към по-лоша земя.

Досега приемахме: **1)** че цената при единия последователен ред се повишава, при другия — остава непроменена, и **2)** че постоянно се преминава от по-добри земи към по-лоши, и обратно, от по-лоши към по-добри.

Но да приемем, че потребността от жито се е разширила от първоначалните 10 на 17 квартера; по-нататък, че най-лошата земя *A* е изтласкана от друга земя *C*, която при производствена цена 60 шилинга (50 шил. разходи + 10 шил., съставляващи 20% печалба) дава $1\frac{1}{3}$ квартера, така че производствената цена за 1 квартал = 45 шил., или пък да приемем, че предишната земя *A* се е подобрила вследствие постоянна рационална обработка или че тя при същи разходи се обработва по-производително, например вследствие въвеждане на детелина в сеитбооборота и т.н., така че при един и същ авансиран капитал нейният продукт се е увеличил на $1\frac{1}{3}$ квартера. Да приемем, по-нататък, че земите *B*, *C* и *D* продължават да произвеждат същото количество продукт, но в обработването са включени нови земи *A'*, стоящи по плодородието си между *A* и *B*, също и земи *B'* и *B''*, стоящи по плодородността си между *B* и *C*; в този случай ще имаме следните явления:

Първо: производствената цена на квартал пшеница, или нейната регулираща пазарна цена, ще спадне от 60 на 45 шил., или с 25%.

Второ: ще се преминава едновременно от по-плодородна земя към по-малко плодородна и от по-малко плодородна земя към по-плодородна. Земята *A'* е по-плодородна от *A*, но по-малко плодородна от обработваните досега *B*, *C*, *D*; а *B'*, *B''* са по-плодородни от *A*, *A'* и *B*, но по-малко плодородни от *C* и *D*. Следователно преминаването от една земя към друга ще става в кръстосващи се направления; на обработване ще бъде подложена не абсолютно по-неплодородна земя в сравнение с *A* и т.н., а относително по-неплодородна в сравнение със земите *C* и *D*, които до

сега бяха най-плодородни; от друга страна, преминаването ще става не към абсолютно по-плодородна земя, а към относително по-плодородна в сравнение със земите *A*, или *A* и *B*, които досега бяха най-неплодородни.

Трето: рентата от *B* ще спадне; също и от *C* и *D*; но общата сума на рентата, изразена в жито, ще се повиши от 6 на $7\frac{2}{3}$ квартера; масата на обработваната и носеща рента земя ще се увеличи, а също ще се увеличи и масата на продукта от 10 на 17 квартера. Печалбата, макар и да остава непроменена за *A*, изразена в жито, ще се повиши; възможно е даже нормата на печалбата да се повиши, тъй като се повишава относителната принадлежна стойност. В този случай вследствие поевтиняването на средствата за живот ще се намали работната заплата, следователно разходът на променлив капитал, значи и целият разход. Цялата сума на рентата, изразена в пари, ще спадне от 360 на 345 шилинга.

Да представим новата поредица:

Таблица II

Вид земя	Продукт квартера	Разход на капитал	Печалба квартера	Рента квартера	Производствена цена на квартал
	шилинга		шилинга	шилинга	на квартал
<i>A</i>	$1\frac{1}{3}$	60	$\frac{2}{9}$	—	45 шил.
<i>A'</i>	$1\frac{2}{3}$	75	$\frac{5}{9}$	$\frac{1}{3}$	36 "
<i>B</i>	2	90	$\frac{8}{9}$	$\frac{2}{3}$	30 "
<i>B'</i>	$2\frac{1}{3}$	105	$\frac{12}{9}$	1	$25\frac{5}{7}$ "
<i>B''</i>	$2\frac{2}{3}$	120	$\frac{15}{9}$	$1\frac{1}{3}$	$22\frac{1}{2}$ "
<i>C</i>	3	135	$\frac{18}{9}$	$\frac{12}{3}$	20 "
<i>D</i>	4	180	$\frac{28}{9}$	$2\frac{2}{3}$	15 "
Всичко:	17	-	-	$7\frac{2}{3}$	345

И най-после, ако бъдат обработвани както по-рано само земите *A*, *B*, *C* и *D* но производителността им е толкова нараснала, че земята *A* вместо 1 квартал дава 2, *B* вместо 2 квартера — 4, *C* вместо 3 квартера — 7, и *D* вместо 4 квартера — 10, следователно, ако едни и същи причини са повлияли различно върху различните видове земя, то цялото производство ще се повиши от 10 на 23 квартера. Ако приемем, че вследствие прираста на населението и спадането на цените търсенето погълне тези 23 квартера, ще се получи следният резултат:

Таблица III

Вид земя	Продукт квартера	Разход на шиллинга	Производствена капитал	Производствена цена за квартал	Печалба квартера	Печалба шиллинга	Рента квартера	Рента шиллинга
<i>A</i>	2	60	50	30	$\frac{1}{3}$	10	0	0
<i>B</i>	4	120	50	15	$2\frac{1}{3}$	70	2	60
<i>C</i>	7	210	50	8	$5\frac{1}{3}$	160	5	150
<i>D</i>	10	300	50	6	$8\frac{1}{3}$	250	8	240
Всичко:	23	-	-	-	-	-	15	450

Числените отношения тук, както и в другите таблици, са произволни, но предпоставките са напълно рационални.

Първата и основна предпоставка се състои в това, че подобрението в земеделието оказва неравномерно действие на различните видове почва и в този случай повече влияе на най-добрите земи *C* и *D* отколкото на *A* и *B*. Опитът показва, че обикновено така и става, макар че може да стане и обратното. Ако подобрението влияеше повече на по-лошите земи, отколкото на по-добрите, то рентата, получавана от последните, би спаднала, вместо да се повиши. — Но едновременно с абсолютното нарастване на плодородността на всички видове почва в таблицата се приема нарастване на по-високата относителна плодородност на най-добрите видове почва *C* и *D*, а с това и увеличение на разликата в продукта при еднакъв разход на капитал, значи и увеличение на диференциалната рента.

Втората предпоставка се състои в това, че с нарастването на целия продукт съответно нараства и общата потребност от него. **Първо**, не трябва да си представяме това нарастване като извършващо се внезапно; то се извършва постепенно, докато се установи поредица III. **Второ**, не е вярно, че потреблението на необходими средства за живот не нараства с тяхното поевтиняване. Премахването на житните закони в Англия (виж Нюмън) доказва обратното и противоположната представа е възникнала само от това, че големи и внезапни разлики в реколтите, обясняващи се само с метеорологични причини причиняват ту несъразмерно спадане, ту несъразмерно покачване на цените на житото. Ако в този случай поевтиняването е толкова внезапно и кратковременно, че не успее да окаже пълно влияние за разширяване на потреблението, то обратното явление настъпва, когато поевтиняването произтича от спадането на са-

мата регулираща производствена цена, следователно има траен характер. Трето, част от житото може да бъде потребена във вид на ракия или бира, а нарастващото потребление на тези два продукта далеч не е тясно ограничено. Четвърто, работата зависи отчасти от прираста на населението, отчасти от това, дали страната може да бъде житоекпортираща страна (каквато беше Англия до и дълго след средата на XVIII век), поради което потребността се регулира не само от границите на националното потребление. И най-последно, увеличението и поевтиняването на производството на пшеница може да има това последствие, че вместо ръж или овес главно средство за изхранване на народните маси ще стане пшеницата, така че само поради това пазарът за нея ще се увеличи, както при намаление количеството на продукта и увеличение на цената му може да настъпи обратното явление. — При тези предпоставки следователно и при приетите от нас числени съотношения поредица III дава такъв резултат, че цената спада от 60 на 30 шилинга за квартал, т.е. с 50%; производството в сравнение с поредица I нараства от 10 на 23 квартала, т.е. със 130%; рентата, получавана от земята *B*, остава неизменена; рентата от земята *C* се повишава с 25%, а от *D* — с $33\frac{1}{3}\%$; общата сума на рентата се увеличава от 18 на $22\frac{1}{2}\%$ ф.ст., т.е. с 25%.

Да сравним трите таблици (при което поредица I трябва да се вземе двояко: във възходяща посока от *A* към *D* и в низходяща от *D* към *A*), които можем да разглеждаме или като дадени стъпала, съществуващи при дадено състояние на обществото — например паралелно една до друга в три различни страни, — или като стъпала, следващи едно след друго в различни периоди от развитието на една и съща страна; от такова сравнение следва:

1) Че поредицата в своя завършен вид — какъвто и да е бил процесът на неговото образуване — винаги се представя в низходящ вид; защото при разглеждането на рентата винаги се изхожда от земята, която дава максимум рента, и едва на края се преминава към земята, която не дава рента.

2) Производствената цена от най-лошата земя, недонасяща рента, винаги е регулиращата пазарна цена, макар последната в таблица I, ако е образувана във възходящ ред, само затова остава неизменена, защото

се привлича към обработка все по-добра земя. В този случай цената на житото, произведено на най-добрата земя, става регулираща, доколкото от количеството на произведения от нея продукт зависи в каква степен земята *A* ще остане регулираща. Ако производството от земите *B, C, D* превиши потребността, то *A*, ще престане да играе регулираща роля. Това се мярка в мисълта на Щорх, когато обявява най-добрите земи за регулиращи. В този смисъл английските цени на житото се регулират от американските.

3) Диференциалната рента произтича от разликата в естествената плодородност на почвата (тук още без оглед на положението на поземления участък), дадена за всяко определено стъпало в развитието на културата, следователно от ограничения размер на по-добрите земи и от обстоятелството, че еднакви капитали трябва да бъдат вложени в обработката на нееднакви земи, които следователно при еднакъв капитал дават нееднакво количество продукт.

4) Диференциална рента и градация на диференциална рента могат да възникнат както в низходящ ред чрез преминаване от по-добра земя към по-лоша, така и обратно, от по-лоша към по-добра, а също и в сменяващи се и кръстосващи се посоки. (Поредица I може да се образува чрез преминаване както от *D* към *A*, така и от *A* към *D*. Поредица II обхваща двата вида движения.)

5) Според начина на своето образуване диференциалната рента може да възникне при постоянна, при повишаваща се и при понижаваща се цена на земеделския продукт. При понижаваща се цена общото производство и общата сума на рентата могат да се повишат и на поземлените участъци, непринасящи дотогава рента, последната може да се образува, въпреки че по-лошата земя *A* е изтласкана от по-добра или сама се е подобрила и че рентата от другите по-добри или даже най-добри видове почва спада (табл. II); този процес може да бъде свързан и със спадане на общата сума на рентата (изразена в пари). И най-после, при спадане на цените обусловено от общо подобрене на обработката, при което количеството продукт и цената на продукта от най-лошата земя намаляват, рентата на част от по-добрите земи може да остане без изменение или да спадне, докато рентата от най-добрите земи може да се повиши.

Във всеки случай, ако разликата на масата от продукти е дадена, диференциалната рента на всяка земя в сравнение с най-лошата земя зависи от цената например на квартал пшеница. Но ако цената е дадена, диференциалната рента зависи от размера на разликата между масите на продукта и ако при повишение на абсолютната плодородност на цялата земя плодородността на нейните по-добри сортове се повишава сравнително повече от плодородността на по-лошите, то с това нараства и размерът на тази разлика. Така (таблица I), при цена от 60 шилинга рентата на *D* се определя от разликата в продукта в сравнение с *A*, т. е. от излишъка 3 квартера; затова рентата = $3 \times 60 = 180$ шил. Но в таблица III, където цената = 30 шил., тя се определя от излишъка в продукта на земята *D* спрямо *A* = 8 квартера, което съставя рента $8 \times 30 = 240$ шил.

Така пада първата погрешна предпоставка на диференциалната рента, която още господства при Уест [West], Малтус, Рикардо, а именно, че диференциалната рента необходимо предполага преминаване към лоша и все по-лоша почва или постоянно намаляваща се производителност на земеделието. Диференциална рента, както видяхме, може да има при преминаване към по-добра и все по-добра земя; диференциална рента може да има, ако по-добра земя, вместо предишната по-лоша, заема най-долната степен; тя може да бъде свързана с растящ прогрес в земеделието. Нейно условие е само неравенство на видовете почва. Доколкото се касае за развитието на производителността, диференциалната рента предполага, че повишаването на абсолютната плодородност на цялата земеделска площ не премахва това неравенство, а или го засилва, или го оставя същото, или само го намалява.

От началото до средата на XVIII век в Англия, въпреки спадащата цена на златото и среброто, имаше непрекъснато спадане на цената на житото при едновременно (вземайки целия период) повишение на рентата, на общата сума на рентата, на размера на обработваната земя, на земеделското производство и население. Това отговаря на таблица I, комбинирана с таблица II във възходяща посока, при което обаче най-лошата земя *A* или се подлага на подобрене, или се изключва от земите с житна култура; това естествено не означава, че тя не се използва за други селскостопански или промишлени цели.

От началото на XIX век (да се посочи по-точно времето) до 1815 г. непре-

къснато покачване на цените на житото едновременно с постоянно повишаване на рентата, на общата сума на рентата, на размера на обработваната земна площ, на земеделското производство и население. Това отговаря на таблица I в низходяща посока. (Тук трябва да се приведат цитати по обработването на по-лошите земи тогава.)

В епохата на Пети и Давенант оплаквания на селското население и земевладелците от подобренията и разораването; спадане на рентата от по-добрите земи, повишаване на общата сума на рентата вследствие разширяване на земните площи, носещи рента. (Към тези три пункта да се приведат нови цитати, също и за разликата в плодородието на различните обработвани площи в страната.)

Относно диференциалната рента трябва изобщо да се забележи, че пазарната стойност винаги превишава общата производствена цена на масата от продукти. Да вземем например таблица I. Десетте квартаера на целия продукт се продават за 600 шил., тъй като пазарната цена се определя от производствената цена на *A*, която възлиза на 60 шил. за квартал. Обаче действителната цена е следната:

<i>A</i>1 квартаера = 60 шил.	1 квартаера = 60 шил.
<i>B</i>2 квартаера = 60 шил.	2 квартаера = 30 шил.
<i>C</i>3 квартаера = 60 шил.	3 квартаера = 20 шил.
<i>D</i>4 квартаера = 60 шил.	4 квартаера = 15 шил.
10 квартаера = 240 шил. 23 Средно 1 квартал = 24 шил.	

Действителната производствена цена на 10-те квартаера = 240 шил.; те се продават за 600 шил., т.е. $2\frac{1}{2}$ пъти по-скъпо. Действителната средна цена на 1 квартал = 24 шил.; пазарната цена = 60 шил., т.е. също $2\frac{1}{2}$ пъти по-скъпо.

Тук имаме определяне чрез пазарната стойност в този неин вид, както тя се проявява на базата на капиталистическия начин на производство чрез конкуренцията; последната поражда лъжлива социална стойност. Това произтича от закона за пазарната стойност, на който са подчинени продуктите на земеделието. Определянето на пазарната стойност на продуктите, следователно и на земеделските продукти, е обществен акт, макар и обществено несъзнателен и непреднамерен акт, необходимо основан

на разменната стойност на продукта, не на качеството на земята и на разликата в нейната плодородност. Ако си представим, че капиталистическата форма на обществото е премахната и обществото е организирано като съзнателна и планомерна асоциация, то тези 10 квартаера ще представляват количество самостоятелно работно време, равно на онова, което се съдържа в 240 шил. Следователно обществото не ще откупува този земеделски продукт срещу такова количество работно време, което $2\frac{1}{2}$ пъти превишава действително съдържашото се в този продукт работно време; вследствие на това ще отпадне базата за съществуване на класа от собственици на земя. Това ще окаже съвсем същото влияние както поевтиняването на продукта със същата сума вследствие на внос от чужбина. Затова колкото е правилно да се твърди, че — при запазване съвременния начин на производство, но при предпоставка, че диференциалната рента се получава от държавата — цените на земеделските продукти при равни други условия ще останат същите, толкова неправилно е да се твърди, че стойността на продуктите при замяна на капиталистическото производство с асоциация ще остане същата. Еднаквостта на пазарната цена за еднородни стоки е начинът, по който се проявява общественият характер на стойността върху базата на капиталистическия начин на производство и изобщо на производство, почиващо на стоков обмен между отделни личности. Това, което обществото, разглеждано като потребител, плаща в повече за продуктите от земята, това, което образува един минус на реализирането на неговото работно време в земеделския продукт — образува сега един плюс за една част от обществото, за поземлените собственици.

Друго обстоятелство, важно за разбирането на онова, което ще бъде изложено в следната глава под II, е следното:

Не се касае само за рентата от акър или хектар, изобщо не само за разликата между производствена цена и пазарна цена или между индивидуална и обща производствена цена от акър, но и за това, колко акра от всеки вид земя се обработват. Тук непосредствено важен е само размерът на общата сума на рентата, т.е. на съвкупната рента, получавана от всички обработвани площи; но това ни служи същевременно като преход към изследването как се повишава нормата на рентата, макар че цените не се повишават, а при спадащи цени не се увеличават разликите в отно-

сителното плодородие на разните видове земя. По-горе имахме:

Таблица I

Вид земя	Акра	Производствена цена		Продукт	Рента в:	
					зърнени храни;	в пари
<i>A</i>	1	3 ф.ст.		1 кварт.	0	0
<i>B</i>	1	3 " "		2 "	1 кварт.	2 ф.ст.
<i>C</i>	1	3 " "		3 "	2 "	5 " "
<i>D</i>	1	3 " "		4 "	3 "	8 " "
Сума:	4	-		10 кварт.	6 кварт.	18 ф.ст.

Да приемем сега, че броят на обработваните акри във всеки вид земя се е удвоил; в такъв случаи ще имаме:

Таблица Ia

Вид земя	Акра	Производствена цена		Продукт	Рента в:	
					зърнени храни;	в пари
<i>A</i>	2	6 ф.ст.		2 кварт.	0	0
<i>B</i>	2	6 " "		4 "	2 кварт.	6 ф.ст.
<i>C</i>	2	6 " "		6 "	4 "	12 " "
<i>D</i>	2	6 " "		8 "	6 "	18 " "
Сума:	8 акра	-		20 кварт.	12 кварт.	36 ф.ст.

Да приемем още два случая: първия — когато производството се разширява върху двата най-лоши видове земя, както следва:

Таблица Ib

Вид земя	Акра	Производствена цена		Продукт	Рента в:	
		на акър	всичко		зърнени храни;	в пари
<i>A</i>	4	3 ф.ст.	12 ф.ст.	4 кварт.	0	0
<i>B</i>	4	3 " "	12 " "	8 "	4 кварт.	12 ф.ст.
<i>C</i>	2	3 " "	6 " "	6 "	4 "	12 " "
<i>D</i>	2	3 " "	6 " "	8 "	6 "	18 " "
Сума:	12 акра	-	36 ф.ст.	26 кварт.	14 кварт.	42 ф.ст.

и, най-после, случая, когато разширението на производството и на обработваната площ става неравномерно в четирите вида земя:

Таблица Іс

Вид земя	Акра	Производствена цена		Продукт	Рента в:	
		на акър	всичко		зърнени храни;	в пари
<i>A</i>	1	3 ф.ст.	3 ф.ст.	1 кварт.	0	0
<i>B</i>	2	3 " "	6 " "	4 " "	2 кварт.	6 ф.ст.
<i>C</i>	5	3 " "	15 " "	15 " "	10 " "	30 " "
<i>D</i>	4	3 " "	12 " "	16 " "	12 " "	36 " "
Сума:	12 акра	-	36 ф.ст.	36 кварт.	24 кварт.	72 ф.ст.

Преди всичко във всички тези случаи **I**, **Ia**, **Ib**, **Ic** рентата от един акър остава една и съща, защото всъщност продуктът на еднаквата маса капитал от един акър една и съща земя е останал неизменен; прието е само това, което във всеки даден момент става във всяка страна, а именно, че земите от различни видове се намират в определено отношение към цялата обработвана земя; прието е и това, което постоянно става в две страни, сравнени една с друга, или в една и съща страна в различни времена, а именно, че се изменя отношението, в което цялата обработвана площ се разпределя между различните видове земя.

При сравнение на **Ia** с **I** виждаме, че ако обработването на земите от четирите вида нараства в еднаква пропорция, то с удвояването на обработваните акри се удвоява цялото производство, както и рентата в зърно и пари.

Но ако сравним **Ib** и **Ic** последователно с **I**, ще видим, че в двата случая площта на обработваните земи се утроява. В двата случая тя се увеличава от 4 на 12 акра, но в **Ib** най-голямо увеличение става при видовете **A** и **B**, от които **A** не носи никаква рента, а **B** — най-ниската диференциална рента; от 8-те новообработвани акра на **A** и **B** се падат по 3, общо 6 акра, докато на **C** и **D** се падат само по 1 акър, общо 2. С други думи: $\frac{3}{4}$ от прираста се падат на **A** и **B** и само $\frac{1}{4}$ — на **C** и **D**. При такова положение в **Ib** — сравнено с **I** — срещу тройното увеличение на площта на обработваната земя няма съответно увеличение на продукта, защото неговото количество се е увеличило от 10 на 30, а само на 26. От друга страна, тъй като значителна част от целия прираст се пада на вида **A**, който не дава рента, а от прираста на по-добрите земи по-голямата част се пада на вида **B**, то рентата в зърно се е увеличила само от 6 на 14 квартера, а паричната рента — от 18 на 42 ф.ст.

Ако, напротив, сравним I_c с I , т. е. случая, когато неносещата рента земя съвсем не се увеличава по размер, а земята, носеща минимална рента, се увеличава само незначително, докато най-големият прираст се пада на C и D то ще видим, че с тройното увеличение на обработваната площ производството се е увеличило от 10 на 36 квартера, т. е. повече от 3 пъти; рентата в зърно се е увеличила от 6 на 24 квартера, т.е. четири пъти, и също толкова се е увеличила паричната рента: от 18 на 72 ф.ст.

Във всички тези случаи, поради самото съществуване на работата, цената на земеделския продукт остава неизменна; във всички случаи общата сума на рентата нараства с разширението на обработваната земя, доколкото то не произтича изключително от по-лошата земя, непринасяща рента. Но това нарастване е различно. Доколкото разширението става предимно на по-добрите видове земя и следователно масата на продукта расте не само пропорционално на увеличението на площта, но по-бързо, дотолкова се увеличава и рентата в зърно и пари.

Доколкото разширението става предимно на най-лошата земя и на близките до нея видове почва (при което се приема, че категорията на най-лошата земя остава една и съща), дотолкова общата рента не се увеличава пропорционално на разширението на обработваната площ. Следователно, ако са дадени две страни, в които непринасящата рента земя A е еднаква по качество, то общата сума на рентата ще е обратно пропорционална на съответната част, която най-лошите и по-недобрите категории земя съставляват в общата площ на обработваната земя, и затова ще е обратно пропорционално и на масата на продукта, получаван при еднакво капиталовложение в еднакво голяма обща площ земя. Значи отношението между количеството на обработваната най-лоша земя и количеството на по-добрата земя в рамките на цялата земна площ на една страна оказва на общата сума на рентата влияние обратно на онова, което отношението между Качеството на най-лошата от обработваните земи и качеството на по-добрата и най-добрата оказва на рентата от един акър, значи при равни други условия и на общата сума на рентата. Смесването на тези два момента е дало повод за всевъзможни погрешни възражения против теорията за диференциалната рента.

И така, общата сума на рентата расте вследствие самото разширение на

обработваната площ и свързаното с него увеличено прилагане на капитал и труд в земята.

Но най-важният пункт е следният: макар че, съгласно предпоставката, отношението на рентите от различните видове почва, изчислено върху акър, не се изменя, а затова не се изменя и нормата на рентата спрямо капитал, разходван на всеки акър, оказва се следното: ако сравним **Ia** с **I** — случая, когато броят на обработваните акри и вложените в тях капитали са се увеличили пропорционално, — ще установим, че както се е увеличило общото производство пропорционално на увеличилата се площ обработвана земя, като и едното, и другото са се удвоили, така е пораснала и общата сума на рентата. Тя се е увеличила от 18 на 36 ф.ст., също както броят на акрите се е увеличил от 4 на 8.

Ако вземем общата площ от 4 акра, то общата сума на рентата от тях възлизаше на 18 ф.ст., следователно средната рента — включвайки в изчислението и земята, която не носи рента — възлизаше на $4\frac{1}{2}$ ф.ст. Така би могъл да смята напр. един поземлен собственик, комуто принадлежат всичките 4 акра; и също така статистиката изчислява средната рента за цяла страна. Общата сума на рентата от 18 ф.ст. се получава при разход на капитал от 10 ф.ст. Отношението между тези две числа наричаме норма на рентата; в дадения случай значи 180%.

Същата норма на рентата се получава в случая **Ia**, в който вместо 4 акра се обработват 8, но всички видове почва в еднакво отношение са участвали в прираста. Общата сума на рентата 36 ф.ст. дава при 8 акра и 20 ф.ст. приложен капитал средна рента $4\frac{1}{2}$ ф.ст. на акър и норма на рентата 180%.

Ако, напротив, разгледаме случая **Ib**, където прирастът е станал главно на двата вида лоша почва, то ще имаме рента 42 ф.ст. от 12 акра, т. е. средна рента $3\frac{1}{2}$ ф.ст. от един акър. Целият разходван капитал = 30 ф.ст., следователно нормата на рентата = 140%. Значи средната рента от един акър е спаднала с 1 ф.ст., а нормата на рентата — от 180 на 140%. Следователно при увеличение на общата сума на рентата от 18 на 42 ф.ст. тук става намаление на средната рента, изчислена както на акър, така и върху капитала; намалението е паралелно, но не е пропорционално на

увеличението на производството. Това става, въпреки че рентата при всички видове земя, изчислена и на акър, и върху разходван капитал, остава същата. Причината се състои в това, че $\frac{3}{4}$ от прираста се падат на земята **A**, която не дава рента, и на **B**, която дава само минимална рента.

Ако в случая **Ib** цялото разширение се ограничи само със земята **A**, то бихме имали 9 акра на **A**, 1 на **B**, 1 на **C** и 1 на **D**. Общата сума на рентата би останала 18 ф.ст., а средната рента на акър от тези 12 акра би се равнявала следователно на $1\frac{1}{2}$ ф.ст.; а 18 ф.ст. рента при 30 ф.ст. разходван капитал биха съставлявали норма на рентата 60%. Средната рента, изчислена както на акър, така и върху разходван капитал, би силно спаднала, докато общата сума на рентата не би се увеличила.

Да сравним, най-после, **Ic** с **I** и **Ib**. В сравнение с **I** площта се е утроила, също и разходваният капитал. Общата сума на рентата = 72 ф.ст. от 12 акра, т.е. 6 ф.ст. от акър срещу $4\frac{1}{2}$ ф.ст. в случай **I**. Нормата на рентата за разходвания капитал (72 ф.ст.: 30 ф.ст.) е 240% вместо 180%. Целият продукт се е увеличил от 10 на 36 квартера.

Ако сравним с **Ib**, където общият брой на обработваните акри, разходваният капитал и разликата между обработваните видове земя са останали същите, но разпределението им е друго, ще видим, че продуктът = 36 квартера вместо 26 квартера, средната рента на акър = 6 ф.ст. вместо $3\frac{1}{2}$ и нормата на рентата по отношение на целия авансиран еднакво голям капитал е 240% вместо 140%.

Безразлично дали разглеждаме различните положения в таблиците **Ia**, **Ib**, **Ic** като едновременно и паралелно съществуващи в различни страни или като последователни положения в една и съща страна, от горното изложение следва: При постоянна цена на житото (защото продуктът от най-лошата непринасяща рента земя остава същият); при неизменяща се разлика в плодородността на различните видове обработвана земя; при относително еднакво количество на продукта, следователно при еднакво капиталовложение в съответно еднакви части (акра) на обработваната земя от всеки вид; така че при постоянно отношение между рентите на акър от всеки вид земя и при еднаква норма на рентата за капитала, вложен във всеки участък земя от един и същ вид: **Първо**, сумата на рентата

винаги се увеличава заедно с разширението на обработваната площ и следователно с увеличението на капиталовложението, с изключение на случая, когато целият прираст се пада на земята, която не принася рента. **Второ**, както средната рента на акър (общата сума на рентата, разделена на общия брой обработвани акри), така и средната норма на рентата (общата сума на рентата, разделена на целия вложен капитал) могат твърде значително да се изменят, и то в еднаква посока, но в различни размери една по отношение на друга. Като оставим настрана случая, когато разширението става само на непринасящата рента земя A , оказва се, че средната рента на акър и средната норма на рентата върху вложения в земеделието капитал зависят от това, каква част от цялата обработвана площ съставляват различните видове земя; или което е същото, от разпределението на целия вложен капитал между земите с различна плодородност. Независимо от това, дали се обработва много или малко земя в страната и следователно (с изключение на случая, когато разширението се пада само на A) дали общата сума на рентата е по-голяма или по-малка, средната рента на акър или средната норма на рентата върху вложения капитал остава същата, докато не се изменят пропорциите на различните видове земя в цялата обработвана площ. Въпреки повишението и даже значителното повишение на общата сума на рентата вследствие разширение на обработваната земя и увеличение на капиталовложенията средната рента на акър и средната норма на рентата върху капитала намаляват, ако участъците земя, които не носят рента или носят незначителна диференциална рента, нарастват по-бързо от по-добрите, носещи по-голяма рента участъци. Обратно, средната рента на акър и средната норма на рентата върху капитала толкова повече се повишават, колкото относително по-голяма част от цялата площ съставляват по-добрите земи и затова колкото относително по-големи капиталовложения се падат на тях.

Следователно, ако разгледаме средната рента на акър или хектар от цялата обработвана земя, както обикновено се прави в статистически трудове при сравняване на различни страни от една и съща епоха или на различни епохи в една и съща страна, то оказва се, че средният размер на рентата от акър, значи и общата сума на рентата в известна степен (макар и съвсем не в еднаква, а в бързо нарастваща степен) съответства не на относителната, а на абсолютната плодородност на земеделието в

страната, т.е. на количеството продукти, получавани средно от еднаква площ земя. Защото колкото по-голяма част от общата площ съставляват по-добрите категории почва, толкова по-голяма е масата от продукти при еднакво капиталовложение и при еднакво големи площи земя и толкова по-голяма е средната рента от акър. При обратни условия обратно. Поради това изглежда, че рентата се определя не от съотношението на диференциалната плодородност, а от абсолютната плодородност и че така отпада законът за диференциалната рента. Затова някои явления биват отричани или се опитват да ги обяснят с несъществуващи различия в средните житни цени и в диференциалната плодородност на обработваните участъци земя — явления, които се дължат просто на това, че отношението на общата сума на рентата както към цялата площ обработвана земя, така и към целия вложен в земята капитал при еднаква плодородност на нерентоносната земя, значи и при еднакви производствени цени и при еднаква разлика между различните видове почва, се определя не само от рентата на акър или от нормата на рентата върху капитала, но и от отношението на броя на акрите земя от всеки вид към общия брой на обработваните акри или, което е същото, от разпределението на целия разходван капитал между различните видове почва. За учудване, досега на това обстоятелство не са обръщали внимание. Във всеки случай оказва се, и това е важно за по-нататъшния ход на нашето изследване, че относителният размер на средната рента от акър и средната норма на рентата, т.е. отношението на общата сума на рентата към целия вложен в земята капитал, могат да се увеличават или намаляват просто вследствие екстензивно разширение на обработваната площ при неизменящи се цени, неизменяща се разлика в плодородността на обработваните участъци земя и неизменяща се рента от акър или норма на рентата върху капитала, вложен на акър във всеки действително рентоносен вид земя, т.е. за целия действително рентоносен капитал.

Необходимо е да се направят още следните допълнения относно онази форма на диференциалната рента, която изследвахме под рубрика **I**; те отчасти имат значение и за диференциална рента **II**.

Първо: Видяхме как средната рента от акър или средната норма на рен-

тата върху капитала може да се увеличи при разширяване на обработваната площ, постоянни цени и неизменяща се разлика в плодородието на обработваните участъци земя. Когато цялата земя в някоя страна бъде присвоена и вложенето на капитал в земята, културата и населението достигнат определено равнище — условия, наличността на които се предполага, щом капиталистическият начин на производство е станал господстващ, подчинявайки и земеделието, — цената на необработваната земя от различни качества (приемайки съществуването само на диференциална рента) се определя от цената на обработваните участъци земя от еднакво качество и равностойно разположени. Цената на тази земя е същата — след приспадане на разноските по разораването, — макар че тя не носи рента. Наистина цената на земята не е нищо друго освен капитализирана рента. Но и в цената на обработвани участъци земя се заплащат само бъдещи ренти, например наведнъж се заплащат предварително рентите за 20 години, ако определящият лихвен процент е 5%. Продава ли се земя, тя се продава като рентоносна и перспективният характер на рентата (която тук се разглежда като продукт на земята, каквато тя е само привидно) не прави разлика между необработваната земя и обработваната. Цената на необработваните участъци земя, както и рентата от тях, която представлява концентриран израз на цената на земята, е чисто илюзорна, докато тези участъци не бъдат действително използвани. Но тя е така *a priori* (предварително. ред.) определена и се реализира, когато се намерят купувачи. Затова, ако действителната средна рента в една страна се определя от действителната средна годишна сума на рентата и нейното отношение към цялата обработвана площ, то цената на необработваната част земна площ се определя от цената на обработваната и затова е само отражение на капиталовложението и на неговите резултати в обработваните участъци земя. Тъй като всички категории почва с изключение на най-лошата земя носят рента (а тази рента, както ще видим в рубрика II, нараства заедно с масата на капитала и съответната на тази маса интензивност на култивирането), то така се образува номиналната цена за необработените земи, които по такъв начин стават стока, източник на богатство за своите владетци. Това същевременно обяснява защо расте цената на земята в цялата област, включително и на необработваната (Ъпдайк). Спекулацията със земята, например в Съединените щати, се дължи именно на това отражение, което капиталът и трудът хвърлят върху необработваната земя.

Второ: Разширението на обработваната земя изобщо става или чрез преминаване към по-лоша земя, или чрез включване на различните видове земя в различни пропорции според това, какво има в наличност. Преминаването към по-лоша земя, естествено никога не става по добра воля, а може да бъде — при капиталистическия начин на производство — само следствие от повишаване на цените, а при всякакъв друг начин на производство само следствие на необходимостта. Това обаче не е безусловно. По-лоша земя се предпочита пред относително по-добра поради нейното положение, което има решително значение при всяко разширение на обработваната площ в млади страни; а също и поради това, че — макар и почвата в известна област, общо взето, по своя строеж да принадлежи към по-плодородните — все пак на известни места земи от по-добро и по-лошо качество могат да бъдат пъстро размесени и по-лошата земя ще трябва също да бъде обработвана поради това, че е непосредствено свързана с по-добрата. Ако по-лошата земя се връзва, на отделни участъци в по-добрата, последната ѝ придава преимуществено положение пред земя по-плодородна, но нямаща допир с обработвана или подлежаща на обработване земя.

Така например щатът Мичиган беше един от първите западни щати, които започнаха да изнасят жито. Почвата му, общо взето, е бедна. Но съседството с щата Ню Йорк и водното съобщение през езерото и канала Ери отначало му даваха известно предимство пред природно по-плодородните щати на запад от него. Примерът с този щат в сравнение с щата Ню Йорк може да служи и като илюстрация на преминаването от по-добра земя към по-лоша. Почвата на щата Ню Йорк, особено в западната част, е несравнено по-плодородна, особено за получаване на пшеница. В резултат на хищническо обработване тази плодородна земя бе превърната в неплодородна и почвата на Мичиган се оказа сега по-плодородна.

«В 1836 г. през Буфало превозваха с параходи пшенично брашно на запад главно от пшеничния район на Ню Йорк и Горна Канада. Днес, само след 12 години, грамадни запаси от пшеница и брашно от запад превозват по езерото и канала Ери в Буфало и съседното пристанище Блейкрок за препращане по водата на изток. Износът на пшеница и брашно се засили особено поради глада в Европа в 1847 г. Вследствие на това пшеницата в западен Ню Йорк поевтиня и отгле-

ждането ѝ стана по-малко доходно; това принуди нюйоркските фермери да се занимават повече със скотовъдство, млекоарство, овощарство и пр., т.е. с такива отрасли, в които, според тях северозападът не ще може непосредствено да им конкурира» (J. W. Johnston. "Notes on North America", .Vol. I, London 1851, p. 222).

Трето: Неправилно е да се приема, че почвата в колонии и изобщо в млади страни, които могат да изнасят жито на по-ниски цени, непременно се отличава с по-голяма естествена плодородност. Житото в дадения случай се продава не само под стойността му, но и под производствената му цена, а именно под производствената цена, определяна от средната норма на печалбата в по-старите страни.

Ако ние, както казва Джонстън (стр. 223),

«сме свикнали да свързваме с тези нови щати, от които ежегодно идват в Буфало такива големи количества пшеница, представата за голяма природна плодородност и за безкрайни пространства богата земя»,

то това зависи преди всичко от икономическите условия. Цялото население в такава страна като например Мичиган се занимаваше отначало почти изключително със селско стопанство и специално с неговите масови продукти, тъй като само тях то можеше да обменя срещу промишлени стоки и тропически продукти. Целият му излишъчен продукт се изразява затова във форма на жито. Това още в самото начало отличава колониалните държави, основаващи се на съвременния световен пазар, от старите и особено от колониите в античния свят. Съвременните колонии получават посредством световния пазар наготово продукти, които при други обстоятелства те би трябвало сами да изготвят, като например облекло, сечива и др. Само на такава основа южните щати можаха да превърнат памука в свой главен продукт. Разделението на труда на световния пазар им дава тази възможност. Затова, ако изглежда, че те, имайки предвид младостта им и относителната малочисленост на населението, произвеждат много голям и излишъчен продукт, то това се дължи не на плодородността на почвата им, не и на плодотворността на труда им, а на едностранната форма на техния труд, следователно и

на едностранната форма на излишъчен продукт, в който е представен този труд.

Освен това в относително по-малко плодородна орна земя, която едва отскоро се обработва и още не е била засягана от никакво обработване, при сравнително благоприятни климатически условия са натрупани най-малкото в горните пластове толкова много лесноразтворими вещества, необходими за хранене на растенията, че такава земя дълго време ражда без наторяване, и то при съвсем повърхностна обработка. А за западните прерии може да се каже и това, че те не изискват почти никакви разходи за разораване, защото самата природа ги е направила годни за обработване. В по-малко плодородни области от този род излишъкът се получава не вследствие високата плодородност на почвата, т.е. не вследствие високия продукт от акър, а вследствие голямото количество акри, които могат да бъдат обработвани повърхностно, тъй като самата тази земя или нищо не струва на онзи, който я обработва, или в сравнение със старите страни му струва извънредно евтино. Например там, където съществува натурална аренда, както е в някои части на Ню Йорк, Мичиган, Канада и др. Едно семейство обработва повърхностно например 100 акра; макар количеството продукт от един акър да не е голямо, все пак 100 акра дават значителен излишък за продажба. Към това се прибавя и почти безплатното скотовъдство на естествени пасища, без изкуствено създавани ливади. Тук решава не качеството, а количеството на земята. Възможността на такова повърхностно обработване естествено повече или по-малко бързо се изчерпва — толкова по-бавно, колкото по-плодородна е новата земя, и толкова по-бързо, колкото по-голям е износът на нейния продукт.

«И все пак такава земя дава отлични първи реколти даже на пшеница; който обере първите плодове от земята, той ще може да прати на пазара голям излишък пшеница» (пак там, стр. 224).

В страните със стара култура отношенията на собственост, цената на необработваната земя, определяна от цената на обработваната, и т.н. правят невъзможно подобен род екстензивно стопанство.

Следните данни показват, че въпреки мнението на Рикардо, тази земя не трябва да бъде непременно много плодородна, а също и не е необходимо

да се обработват еднакви по плодородност категории почва: в щата Мичиган в 1848 г. бяха засети с пшеница 465 900 акра и се произведоха 4 739 300 бушела, или средно по 10 и $\frac{1}{5}$ бушела на акър; след приспадане на семето остават не по-малко от 9 бушела на акър. От 29-те окръга в щата 2 произведоха средно по 7 бушела, 3 окръга — по 8 бушела, 2 окръга — по 9 бушела, 7 окръга — по 10 бушела, 6 — по 11, 3 — по 12,4 — по 13 бушела и само 1 окръг — по 16 бушела и още 1 — по 18 бушела на акър (пак там, стр. 225).

За земеделската практика по-голяма плодородност на почвата съвпада с възможността за по-интензивно, незабавно използване на тази плодородност. Такава възможност може да бъде при природно бедна почва по-голяма, отколкото при природно богата почва; но колонистът ще се залови преди всичко с този вид земя — и поради недостиг на капитал е принуден така да постъпи.

И най-после: Разширението на земеделската култура върху все по-големи площи земя — оставяйки настрана току-що разгледания случай, когато трябва да се прибегва към по-лоша земя от обработваната досега, — върху различните видове почва от *A* до *D*, като например обработването на по-големи площи земя *B* и *C*, съвсем не предполага предварително увеличение на житните цени, както ежегодното разширение например на памукопредачеството не изисква постоянно повишение на цените на преждата. Макар значително покачване и спадане на пазарните цени да оказва влияние върху размера на производството, все пак, оставяйки това настрана, и при средните цени, чието равнище не оказва на производството нито задържашо, нито особено оживяващо влияние, в земеделието (както и във всички други отрасли на производството, които се водят капиталистически) постоянно има налице онова относително свръхпроизводство, което само по себе си е тъждествено с натрупването и което при друг начин на производство непосредствено се предизвиква от растежа на населението, а в колониите — от постоянната имиграция. Потребността непрекъснато расте и предвид на това все нови и нови капитали постоянно се влагат в нови земи, макар и в зависимост от обстоятелствата за получаване на нови и нови земеделски продукти. Към това само по себе си води образуването на нови капитали. А що се отнася до отделния капиталист, то размера на своето производство той съразмер-

ва с разполагания от него капитал, доколкото, това още не се изплъзва от неговия собствен контрол. Той се стреми да заеме колкото се може по-голямо място на пазара. Ако се произведе извънредно много, той ще припише вината за това не на себе си, а на своите конкуренти. Отделният капиталист може да разширява производството си както овладявайки сравнително по-голяма част от съществуващия пазар, така и разширявайки самия пазар.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТА **ВТОРА ФОРМА НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА** **(ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II)**

Досега разглеждахме диференциалната рента само като резултат от различната производителност на еднакви капиталовложения в равни площи земя с различна плодородност, така че диференциалната рента се определяше от разликата между продукта на капитала, вложен в най-лошата, непринасяща рента земя, и продукта на капитала, вложен в по-добрата земя. При това приемахме, че капиталите са вложени едновременно в различни участъци земя, така че на всяко ново капиталовложение съответства по-екстензивна обработка на земята, разширение на обработваната площ. Но по същество диференциалната рента беше в края на краищата само резултатът от различната производителност на равни капитали, вложени в земята. Да разгледаме сега получава ли се някаква разлика, ако капитали с различна производителност бъдат влагани един след друг в един и същ участък земя и ако те се влагат едновременно в различни участъци земя — като предполагахме, че резултатите са едни и същи.

Преди всичко не може да се отрече, че доколкото се касае за образуването на добавъчна печалба, съвсем безразлично е дали 3 ф.ст. производствени разходи за един акър земя *A* ще дадат продукт от 1 квартал, така че 3 ф.ст. ще бъдат производствената цена и регулиращата пазарна цена на 1 квартал, докато 3 ф.ст. производствени разходи за един акър земя *B* ще дадат 2 квартера и следователно 3 ф.ст. добавъчна печалба, а 3 ф.ст. производствени разходи за един акър земя *C* ще дадат 3 квартера и 6 ф.ст. добавъчна печалба, и, най-после, 3 ф.ст. производствени

разходи за един акър земя *D* ще дадат 4 квартера и 9 ф.ст. добавъчна печалба; или пък дали същият резултат ще се получи от това, че тези 12 ф.ст. производствени разходи, респективно 10 ф.ст. капитал, са вложени със същия успех в същата последователност в един и същ акър. И в единия, и в другия случай капиталът е равен на 10 ф.ст. и неговата стойност се влага последователно на части, по 2½ ф.ст. — безразлично дали се влагат едновременно в 4 акра земя с различна плодородност или една след друга в един и същ акър, — и от тези части, тъй като продуктът им е различен, една не дава добавъчна печалба, докато другите дават добавъчна печалба, съответстваща на разликата между техния продукт и продукта на нерентоносната част.

Добавъчните печалби и различните норми на добавъчна печалба за различни части от стойността на капитала се образуват в двата случая еднакво. А рентата не е нищо друго освен форма на тази добавъчна печалба, образуваща нейната субстанция. Но във всеки случай при втория метод произлизат трудности за превръщането на добавъчната печалба в рента, за това изменение на формата, което включва предаване на допълнителната печалба от капиталистическия арендатор на собственика на земята. Ето защо английските арендатори така упорито са против официална земеделска статистика. Оттук и борбата, която те водят със земевладелците по установяването на действителните резултати на капиталовложенията им (Мортън). При арендуването на земята се определя именно размерът на рентата и след това добавъчната печалба, получавана от последователните вложения на капитал, отива в джоба на арендатора, докато трае арендният договор. Оттук борбата на арендаторите за дългосрочни арендни договори и, обратно — вследствие надмощието на лендлордовете, — увеличението на броя на договорите, които могат да бъдат разтрогване ежегодно (*tenancies at will*).

Затова още от самото начало е ясно: макар че за закона за образуването на добавъчната печалба е безразлично дали равни капитали с различни резултати са вложени едновременно в еднакво големи участъци земя или последователно един след друг в един и същ участък земя, все пак това представлява значителна разлика за превръщането на добавъчната печалба в поземлена рента. Последният метод поставя това превръщане, от една страна, в по-тесни, от друга страна, в по-неустойчиви гра-

ници. Затова в страни с интензивна култура (а в икономически смисъл под интензивна култура не разбираме нищо друго освен концентрацията на капитал в една и съща площ земя, вместо разпределението му между лежащи един до друг участъци земя) работата на оценителя, както показва Мортън в своите „Resources of Estates“, става много важна, сложна и трудна професия. При по-дълготрайни подобрения на земята, при изтичане срока на арендния договор изкуствено повишената диференциална плодородност на земята съвпада с естествената, а затова и оценката на размера на рентата съвпада с определянето на рентата от земи с различна плодородност. Напротив, доколкото образуването на добавъчна печалба се определя от размера на вложения капитал, величината на рентата, получена при известен размер на този капитал, ще бъде присъединена към средната рента на страната; затова ще се обръща внимание новият арендатор да разполага с капитал, достатъчен за продължение на културата със същата интензивност.

При разглеждане на диференциалната рента **II** необходимо е да изтъкнем още следното:

Първо: Нейна основа и изходна точка не само исторически, но и доколкото се касае за нейното движение във всеки даден момент е диференциалната рента **I**, т.е. едновременното обработване на участъци земя, различни както по своята плодородност, така и по разположение, т.е. едновременното прилагане на различни съставни части на целия земеделски капитал в земи от различно качество.

Исторически това се разбира само по себе си. В колониите колонистите влагат незначителен капитал; главните агенти на производството са труд и земя. Всеки отделен глава на семейство се старее да създаде за себе си и за близките си независимо поле на действие редом със своите събратя колонисти. В същинското земеделие изобщо така трябва да е било още при предкапиталистическия начин на производство. При овцевъдството и изобщо животновъдството, когато те са самостоятелни отрасли на производството, земята се експлоатира повече или по-малко общо, при което експлоатацията от самото начало е екстензивна. Капиталистическият начин на производство изхожда от предишните начини на производ-

ство, при които средствата за производство фактически или юридически са собственост на самия земеделец, с една дума, от занаятчийското водене на селското стопанство. По самата природа на нещата от него постоянно се развива концентрацията на средствата за производство и превръщането им в капитал, противостоящ на превърнатите в наемни работници непосредствени производители. Доколкото тук се проявява капиталистическият начин на производство със своите характерни черти, това става най-напред особено в областта на овцевъдството и животновъдството; но то се изразява не в концентрация на капитала в относително малка площ земя, а в производство от голям мащаб, така че се постига икономия в броя на конете и в други производствени разходи; в действителност тук няма прилагане на голям капитал в една и съща земя. Освен това от естествените закони на земеделието произтича, че при известно равнище на земеделската култура и съответно нему изтощение на почвата капиталът, взет тук и в смисъл на вече произведени средства за производство, става решаващият елемент на земеделието. Докато обработваната земя в сравнение с необработваната представлява относително малка площ и силата ѝ не е още изтощена (а така е при преобладаване на животновъдството и месната храна в периода преди преобладаване на същинското земеделие и растителната храна), възникващият нов начин на производство противостои на селското производство именно по размера на площта земя, обработвана за сметка на един капиталист, т.е. пак по екстензивния разход на капитала в пространствено по-голяма площ земя. Значи още от самото начало трябва да се има предвид, че диференциалната рента **I** е историческата основа, която служи за изходна точка. От друга страна, движението на диференциалната рента **II** във всеки даден момент започва само в такава област, която сама на свой ред служи за пъстра основа на диференциалната рента **I**.

Второ: При диференциалната рента във форма **II** към различието в плодородността се прибавят различията в разпределението на капитала (и кредитоспособността) между арендаторите. В същинската манифактура за всеки отрасъл на производството скоро се създава специфичен минимум на размера на предприятието и съответно на това минимум на капитала, без който отделното предприятие не може да бъде водено усп-

ешно. Също така във всеки отрасъл на производството се образува надминаващ този минимум нормален среден размер на капитала, с който мнозинството на производителите трябва да разполага и разполага. Капитал от размер над този може да дава добавъчна печалба; капитал от по-малък размер не дава и средната печалба. Капиталистическият начин на производство обхваща бавно и неравномерно селското стопанство, както може да се види в Англия, класическата страна на капиталистическия начин на производство в земеделието. Доколкото не съществува свободен внос на жито или влиянието му поради ограничен размер е ограничено, производителите, работещи на по-лоша земя, т.е. при условия на производство по-неблагоприятни от средните, определят пазарната цена. По-голямата част от приложената в селското стопанство обща маса капитал, с който то изобщо разполага, се намира в техни ръце.

Вярно е, че селянинът например изразходва много труд в своя малък парцел, но труд, изолиран и лишен от обективните както обществени, така и материални условия на производителността, откъснат от тях.

Вследствие на това обстоятелство истинските капиталистически арендатори имат възможност да си присвояват част от добавъчната печалба, което не би ставало — поне доколкото се касае за указаната причина, — ако капиталистическият начин на производство е развит в селското стопанство също тъй равномерно, както в манифактурата.

Да разгледаме най-напред само образуването на добавъчната печалба при диференциална рента **II**, без да засягаме условията, при които може да се извършва превръщането на тази добавъчна печалба в поземлена рента.

В такъв случай е ясно, че диференциалната рента **II** е само друг израз на диференциалната рента **I**, а по същество съвпада с нея. Различието в плодородността на различните земи влияе при диференциалната рента **I** само доколкото вследствие на него вложените в земята капитали дават нееднакви резултати, нееднакво количество продукти при капитали от еднаква величина или съразмерно с тяхната относителна величина. Получава ли се това неравенство за различни капитали, влагани един след друг в един и същ участък земя, или за капитали, влагани в няколко учас-

тъка разнородна земя — това нищо не може да измени в различието на плодородността или на нейния продукт, значи и в образуването на диференциалната рента от онези части капитал, които са вложени с по-голяма продуктивност. Земята продължава при равни капиталовложения да проявява различна плодородност, само че тук една и съща земя при последователно изразходване на различни части на капитала дава същите резултати, каквито при диференциална рента **I** дават различни категории земя при влагане на различни части на обществения капитал от еднаква величина.

Да приемем, че същият капитал от 10 ф.ст., който в таблица **I** се влагаше от различни арендатори във вид на самостоятелни капитали по $2\frac{1}{2}$ ф.ст. за всеки акър от четирите вида земя *A*, *B*, *C* и *D* вместо това се влага последователно в един и същ акър *D* така, че първото вложение дава 4 квартера, второто — 3, третото — 2 и последното — 1 квартал (или пък в обратна последователност). В такъв случай равната на 3 ф.ст. цена на 1 квартал, получен от най-малко доходната част на капитала, не би носила диференциална рента, но би определяла производствената цена дотогава, докато има нужда от пшеница, чиято производствена цена = 3 ф.ст. А тъй като съгласно предпоставката производството се води капиталистически и следователно цената от 3 ф.ст. съдържа средната печалба, която изобщо дава един капитал от $2\frac{1}{2}$ ф.ст., то трите останали части по $\frac{1}{2}$ ф.ст. ще дадат според разликата в количеството ни .продукта добавъчна печалба, тъй като този продукт се продава не по неговата производствена цена, а по производствената цена на най-малко доходното капиталовложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. — капиталовложение, което не носи рента и цената на чийто продукт се регулира по общия закон за производствените цени. образуването на добавъчна печалба би било същото както в таблица **I**.

Тук отново се оказва, че диференциалната рента **II** предполага диференциалната рента **I**. Минимума продукт, даван от капитал $2\frac{1}{2}$ ф.ст., т. е. капитал, вложен в най-лошата земя, ние приехме тук за един квартал. Следователно предполага се, че арендаторът на земята *D* освен ония $2\frac{1}{2}$ ф.ст., които му носят 4 квартера и за което той плаща 3 квартера диференциална рента, изразходва в същата земя $2\frac{1}{2}$ ф.ст., които му носят само 1 квартал, както същият капитал в най-лошата земя *A*. В такъв слу-

чай това би било капиталовложение, което не носи рента, тъй като е дало на арендатора само средната печалба. Тук не би имало никаква добавъчна печалба, нищо не ще се превърне в рента. Но, от друга страна, това намаление на продукта от второто капиталовложение в **D** не би оказало никакво влияние на нормата на печалбата. Ще бъде същото, както ако $2\frac{1}{2}$ ф.ст. биха били отново вложени в някакъв друг акър земя от вида **A** — обстоятелство, което не би оказало никакво влияние на добавъчната печалба, следователно и на диференциалната рента от земите **A**, **B**, **C** и **D**. Но за арендатора този допълнителен влог от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. в **D** би бил също толкова изгоден, колкото — съгласно нашата предпоставка — влогът на първоначалните $2\frac{1}{2}$ ф.ст. в един акър **D** макар че той принася 4 квартера. Ако, по-нататък, следващите две капиталовложения по $2\frac{1}{2}$ ф.ст. всяко му дадат: първото 3, а второто 2 квартера допълнителен продукт, то ще стане ново намаление на продукта в сравнение с продукта, получен от първото вложение на $2\frac{1}{2}$ ф.ст. в **D** което даде 4 квартера, значи 3 квартера добавъчна печалба. Но това би било само намаление в размера на добавъчната печалба и не би оказало влияние нито на средната печалба, нито на регулиращата производствена цена. Последното би могло да стане само ако допълнителното производство, което дава тези намалени добавъчни печалби, направи излишно производството от **A** и по такъв начин би изключило **A** от обработваните земи. В този случай с намаление продуктивността на допълнителното капиталовложение в един акър **D** би било свързано намаление на производствената цена напр. от 3 на $1\frac{1}{2}$ ф.ст., ако акърът земя **B** стане земята, която не носи рента и регулира пазарната цена.

Продуктът от **D** би бил сега = $4+1+3+2 = 10$ квартера, докато преди той беше равен на 4 квартера. Но цената на квартера, регулирана чрез **B**, би се намалила на $1\frac{1}{2}$ ф.ст. Разликата между **D** и **B** би била = $10-2 = 8$ квартера, което по $1\frac{1}{2}$ ф.ст. за квартал = 12 ф.ст., докато паричната рента от **D** по-рано беше = 9 ф.ст. Това трябва да се отбележи. Пресметнато на акър, рентата се е увеличила с $33\frac{1}{3}\%$ въпреки намалената норма на добавъчната печалба от двата допълнителни капитала по $2\frac{1}{2}$ ф.ст.

Оттук се вижда за какви необикновено сложни комбинации дава повод диференциалната рента изобщо и особено във форма **II** заедно с форма **I**, докато Рикардо напр. я разглежда съвсем едностранно и като нещо

просто. Има случаи, като приведения по-горе, когато става намаление на регулиращата пазарна цена и същевременно увеличение на рентата от плодородните земи, така че увеличава се както абсолютният продукт, така и абсолютният добавъчен продукт. (При диференциалната рента **I** по низходяща линия може да се увеличава относителният добавъчен продукт, значи и рентата от акър, макар че абсолютният добавъчен продукт от акър остава същият и даже намалява.) Но същевременно намалява производителността на направените последователно в една и съща земя капиталовложения, въпреки че значителна част от тях се пада на плодородни земи. Ако се разглежда от една гледна точка — от гледна точка на количеството на продукта и производствените цени, — производителността на труда се е увеличила. Но, от друга гледна точка, тя е намаляла, тъй като нормата на добавъчната печалба и добавъчният продукт на акър за различните капиталовложения в същата земя са намалели.

Диференциалната рента **II** при намаляваща продуктивност на последователните капиталовложения само в такъв случай би била свързана с оскъпяване на производствената цена и с абсолютно намаление на производителността, ако тези капиталовложения биха могли да бъдат извършени само в най-лошата земя *A*. Ако един акър от *A*, който при $2\frac{1}{2}$ ф.ст. капиталовложение даваше 1 квартал по производствена цена 3 ф.ст. при ново вложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст., т.е. при общо капиталовложение 5 ф.ст., даде общо само $1\frac{1}{2}$ квартера, то производствената цена на тези $1\frac{1}{2}$ квартера = 6 ф.ст., значи за 1 квартал — 4 ф.ст. Всяко понижение на производителността при нарастващо капиталовложение би било тук относително намаление на продукта от акър, докато такова понижение на производителността при по-добрите видове земя е само намаление на получения в повече добавъчен продукт.

Но по самата природа на нещата интензивната обработка, т.е. последователни капиталовложения в една и съща земя, се развива предимно или в по-значителна степен на земите от по-добри видове. (Не говорим тук за трайните подобрения, в резултат на които негодни досега земи се превръщат в пригодни.) Затова намаляващата производителност на последователните капиталовложения трябва да действа предимно по гореуказания начин. Избира се по-добрата земя, защото тя дава най-добрите шан-

сове за рентиране на употребения в нея капитал, тъй като най-много съдържа естествените елементи на плодородността, които остава само да бъдат използвани.

Когато след премахването на житните закони земеделската култура в Англия стана още по-интензивна, маса земи, на които дотогава култивираха пшеница, бяха използвани за други цели, а именно превърнати в пасища; затова пък най-подходящите за пшеница плодородни пространства бяха дренирани и по всякакъв друг начин подобрили; капиталът, употребяван за култивиране на пшеница, бе концентриран в по-тясна област.

В този случай — а всички възможни добавъчни норми, намиращи се между най-високия добавъчен продукт и продукта на нерентоносната земя *A*, съответстват тук не на относително, а на абсолютно увеличение на добавъчния продукт от един акър — новообразувалата се добавъчна печалба (потенциална рента) представлява не превърнала се в рента част на предишната средна печалба (част от продукта, в която преди се изразяваше средната печалба), а допълнителна добавъчна печалба, която от тази форма се превръща в рента.

Напротив, само в случая, когато търсенето на жито се увеличи толкова, че пазарната цена превиши производствената цена за земята *A* и затова добавъчният продукт от земите *A*, *B* или от някой друг вид може да се получи само по цена по-висока от 3 ф.ст. — само в такъв случай намалението на продукта от допълнителните капиталовложения в някой от видовете *A*, *B*, *C*, *D* ще бъде съпроводено с повишение на производствената цена и на регулиращата пазарна цена. Доколкото такова положение се установи за сравнително продължително време и не предизвика обработване на допълнителна земя *A* (поне от качеството на *A*) или други влияния не доведат до по-евтино предлагане, работната заплата при равни други условия ще се повиши вследствие поскъпването на житото и съответно на това ще се понижи нормата на печалбата. В този случай е безразлично дали повишеното търсене ще бъде задоволено чрез включване в обработка на по-лоша от *A* земя или чрез допълнително капиталовложение без значение в кой от четирите вида земя. Диференциалната рента ще се повиши във връзка със спадането на нормата на печалбата.

Този случай, когато намаляващата продуктивност на капиталите, допъл-

нително вложени в намиращи се вече под обработка земи, може да доведе до покачване производствената цена, до спадане на нормата на печалбата и образуване на по-висока рента — тъй като последната при дадените условия също така би се повишила на всички видове земя, както ако по-лоша от *A* земя регулира пазарната цена, — този случай Рикардо обявява за единствен случай, за нормален случай, към който той свежда цялото образуване на диференциалната рента **II**.

Така и би било в действителност, ако се обработваше само земята *A* и ако извършените в нея последователни вложения на капитал не бяха свързани с пропорционален прираст на продукта. Значи тук, при диференциална рента **II**, съвсем се губи от паметта диференциалната рента **I**. С изключение на случая, когато предлагането от обработваните вече земи е недостатъчно и затова пазарната цена дълго време превишава производствената цена, докато започне обработването на нови, допълнителни, по-лоши земи или докато целият продукт на вложения в различни видове земя допълнителен капитал може да бъде пласиран по производствена цена, по-висока от съществуващата дотогава — с изключение на този случай относителното намаление в производителността на допълнителните капитали не засяга регулиращата производствена цена и нормата на печалбата. Освен това са възможни още следните три случая:

a) Ако допълнителният капитал, изразходван в някоя от земите *A, B, C, D* дава само определената от производствената цена на *A* норма на печалбата, то вследствие на това не се образува добавъчна печалба, следователно и никаква рента — не се образува също тъй, както ако би била обработвана допълнителна земя *A*.

б) Ако допълнителният капитал даде по-голямо количество продукт, то естествено образува се нова добавъчна печалба (потенциална рента), ако регулиращата цена остане същата. Последното не винаги става, а именно не става в случая, когато това допълнително производство изключва земята *A* от обработване и следователно от конкуриращите видове земя. Тогава регулиращата производствена цена спада. Нормата на печалбата ще се повиши, ако това е свързано с понижение на работната заплата или ако по-евтиният продукт влезе като елемент в постоянния ка-

питал. Ако повишената производителност на допълнителните капитали би се получила в най-добрите сортове земя *C* и *D* то само от размера на повишението на производителността и от масата на нововложените капитали ще зависи доколко образуване на увеличена добавъчна печалба (следователно и на увеличена рента) ще съпровожда понижението на цената и повишението на нормата на печалбата. Тази последната може да се повиши и без понижаване на работната заплата вследствие поевтиняване на елементите на постоянния капитал.

в) Ако допълнителното капиталовложение дава намаляваща се добавъчна печалба, но все пак така, че продуктът от това вложение оставя известен излишък в сравнение с продукта от същия капитал, вложен в земята *A*, то, ако увеличаващото се предлагане не изключи земята *A* от обработване, при всички обстоятелства става образуване на нова добавъчна печалба, като това може да стане едновременно на *D*, *C*, *B* и *A*. Ако пък, напротив, най-лошата земя *A* бъде отстранена от обработване, то регулиращата производствена цена ще спадне и от отношението между понижената цена на един квартал и увеличилния се брой на образувачите добавъчната печалба квартали ще зависи дали ще се увеличи или намали изразената в пари добавъчна печалба, следователно и диференциалната рента. Но във всеки случай тук се проявява интересното обстоятелство, че при намаление на добавъчната печалба от последователни капиталовложения производствената цена може да спадне, вместо непременно да се увеличи, както изглежда на пръв поглед.

Тези допълнителни капиталовложения с намаляващи добавъчни продукти съвсем съответстват на случая, когато на земи, намиращи се по плодородност между *A* и *B*, *B* и *C*, *C* и *D* бъдат изразходвани четири нови самостоятелни капитала по $2\frac{1}{2}$ ф.ст., които биха донесли съответно $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{3}$, $2\frac{2}{3}$ и 3 квартали. На всички тези видове земя от всичките четири допълнителни капитала ще се образуват добавъчни печалби, потенциални ренти, въпреки че нормата на добавъчната печалба, сравнена с получената от същото капиталовложение в съответно по-добрите земи, ще се намали. При това ще бъде съвсем безразлично дали тези четири капитала са вложени в земя *D* и т.н. или пък са разпределени между *D* и *A*.

Стигаме сега до една съществена разлика между двете форми диференциална рента

Когато става дума за диференциална рента **I**, то при неизменяща се производствена цена и неизменящи се разлики заедно с общата сума на рентата може да се повиши средната рента на акър или средната норма на рентата върху капитала. Но средното е само абстракция. Действителният размер на рентата, пресметнат на акър или върху капитал, тук остава същият.

Обратно, при същите условия размерът на рентата, пресметнат на акър, може да се повиши, въпреки че нормата на рентата, пресметната върху вложения капитал, остава същата.

Да приемем, че производството се е удвоило вследствие на това, че във всяка от земите **A**, **B**, **C** и **D** е бил вложен капитал не по 27а, а по 5 ф.ст., т.е. общо 20 ф.ст. вместо 10 ф.ст., при което относителната плодородност остава неизменна. Това е съвсем същото, както ако вместо 1 акър от всеки вид земя се обработват 2 акъра при едни и същи разноси. Нормата на печалбата не ще се измени, както и нейното съотношение към добавъчната печалба или рентата. Но дори ако **A** започне да дава сега 2 квартера, **B**—4, **C**—6, **D**—8, то производствената цена ще продължава да е равна на 3 ф.ст. за квартал, тъй като този прираст ще се дължи не на удвоила се плодородност при същ капитал, а на същата относителна плодородност при удвоен капитал. Тези 2 квартера от **A** ще струват сега 6 ф.ст., както преди 1 квартал струваше 3 ф.ст. Печалбата от всичките четири вида земя ще се удвои, но само защото се е удвоил вложеният капитал. Но в същия размер ще се удвои рентата; тя ще се равнява на 2 квартера за **B** вместо 1 квартал, на 4 квартера за **C** вместо 2 и на 6 квартера за **D** вместо 3 и съответно на това паричната рента за **B**, **C** и **D** ще се равнява на 6 ф.ст., 12 ф.ст., 18 ф.ст. Както продуктът на акър, ще се удвои и паричната рента, пресметната на акър, следователно и цената на земята, в която се капитализира тази парична рента. Така изчислени, житната и паричната рента се повишават, следователно и цената на земята, защото мащабът, с който се измерва последната, акърът, е поземлена площ с постоянна величина. Затова пък в относителния размер на рентата, като норма на рентата, по отношение на вложения капитал не е станало никакво изменение. Общата сума на рентата 36 се отнася към вложения капитал 20, както общата сума на рентата 18 към вложения капитал 10. Същото важи и за отношението на паричната рента от всеки

вид земя към вложения в нея капитал; например 12 ф.ст. рента от земята *C* се отнасят към 5 ф.ст. капитал, както преди 6 ф.ст. рента се отнасяха към $2\frac{1}{2}$ ф.ст. капитал. При това не се образуват нови разлики между вложените капитали, но се образуват нови добавъчни печалби само защото допълнителният капитал се влага в някоя от рентоносните земи или във всички земи, като пренася пропорционално на своя размер същия продукт. Ако удвоеното влагане на капитал е извършено например само в *C*, то диференциалната рента между *C*, *B* и *D* по отношение на капитала ще остане същата, защото ако масата на рентата от *C* се удвои, ще се удвои и вложеният капитал.

От това се вижда, че при неизменяща се производствена цена, неизменяща се норма на печалбата и неизменящи се разлики [между продуктите на различните земи], а затова и при неизменяща се норма на добавъчната печалба или на рентата, взета в отношение към капитала) размерът на рентата, изразена в продукти или в пари на акър, а следователно и цената на земята, може да се повиши.

Същото може да стане при намаляващи норми на добавъчната печалба, следователно и на рентата, т.е. при намаляваща производителност на все още принасящите рента допълнителни капиталовложения. Ако вторите капиталовложения от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. не дадат двойно повече продукт, а *B* даде само $3\frac{1}{2}$ квартера, *C* — 5, *D* — 7 квартера, то диференциалната рента в *B* за вторите $2\frac{1}{2}$ ф.ст. капитал ще се равнява само на $\frac{1}{2}$ квартал, вместо 1, от *C* — на 1 квартал, вместо 2 и от *D* — на 2 квартера, вместо 3. Отношението между рента и капитал за двете последователни вложения ще бъде следното:

Първо вложение		Второ вложение	
<i>B</i> : рента 3 ф.ст., капитал $2\frac{1}{2}$ ф.ст.	<i>B</i> : рента $1\frac{1}{2}$ ф.ст., капитал $2\frac{1}{2}$ ф.ст.	<i>C</i> : „ 3 „	„ $2\frac{1}{2}$ ф.ст.
<i>C</i> : „ 6 „	„ $2\frac{1}{2}$ ф.ст.	<i>D</i> : „ 6 „	„ $2\frac{1}{2}$ ф.ст.
<i>D</i> : „ 9 „	„ $2\frac{1}{2}$ ф.ст.		

Въпреки намаление на нормата на относителната производствена производителност на капитала, следователно и на добавъчната печалба „взета в отношение на капитала“, житната и паричната рента ще се повишат за *B* от 1 на $1\frac{1}{3}$ квартера от 3 - на $4\frac{1}{3}$ ф.ст.“, за *C* - от 2 на 3 квартера (от 6 на 9 ф.ст.) и за *D* - от 3 на 5 квартера (от 9 - на 15 ф.ст.). В този слу-

чай разликите за добавъчните капитали в сравнение с вложение в *A* капитал ще се намалят, производствената цена ще остане същата, но рентата от акър, следователно и цената на земята от акър, ще се увеличи.

А комбинациите на диференциалната рента II, която предполага за своя основна диференциална рента I, са следните

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ПЪРВА ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II. — ПЪРВИ СЛУЧАЙ: ПОСТОЯННА ПРОИЗВОДСВЕНА ЦЕНА

Тази предпоставка включва, че пазарната цена продължава да бъде регулирана от капитала, вложен в най-лошата земя *A*.

I. Ако допълнителният капитал, вложен в някоя от принасящите рента земя, *B*, *C*, *D*, произведе само колкото произвежда също такъв капитал, вложен в земята *A*, т. е. ако при регулиращата производствена цена той принася само средната печалба, значи не дава никаква добавъчна печалба, то влиянието му върху рентата е равно на нула. Всичко остава по старому. Това е същото, както ако произволен брой акри от качество *A*, от най-лошата земя, бъдат прибавени към вече обработената площ земя.

II. Допълнителните капитали произвеждат на земите от всички видове допълнителни продукти пропорционално на величината на тези капитали, т.е. производството нараства, според специфичната плодородност на земята от всеки вид съразмерно на величината на допълнителния капитал. В XXXIX глава ние изхождахме от следната:

Таблица I

Вид земя	Акра	Производс-			Продаж-			Норма на		
		Капитал ф.ст.	Печалба ф.ст.	твена цена ф.ст.	Продукт квартера	бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт; ф.ст.	добавъчна печалба	
<i>A</i>	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
<i>B</i>	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	120%
<i>C</i>	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	240%
<i>D</i>	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	360%
Сума:	4	10	-	12	10	-	30	6	18	-

Сега тя се превръща в:

Таблица II

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт кварт. ф.ст.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба	
<i>A</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	2	3	6	0	0	
<i>B</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	4	3	12	2	6	
<i>C</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	6	3	18	4	12	
<i>D</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	8	3	24	6	18	
Сума:	4	20	-	-	20	-	60	12	36	-

В дадения случай не е необходимо капиталът да се влага във всички видове земя в двоен размер, както е в таблицата. Законът остава същият, стига само в някоя или в няколко принасящи рента категории земя да е приложен допълнителен капитал в каквато и да е пропорция. Необходимо е само производството от всички тези земи да се увеличава в същата пропорция, в каквато се увеличава капиталът. Рентата тук се повишава изключително вследствие увеличението на вложения в земята капитал и съразмерно с това увеличение на капитала. Такова увеличение на продукта и на рентата в резултат и пропорционално на увеличеното капиталовложение по количество на продукта и по размера на рентата никак не се отличава от случая, когато се увеличава обработваната площ на принасящите рента участъци земя от еднакво качество и започва да се обработва със същото капиталовложение, с което се обработваха по-рано участъците земя от същото качество. В случая, изразен в таблица II, резултатът напр. ще бъде същият, ако допълнителният капитал от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. на акър бъде вложен във вторите акри от земята *B*, *C* и *D*.

Този пример не предполага освен това някакво по-продуктивно прилагане на капитала, а само прилагане на по-голям капитал в същата площ и със същите резултати както досега.

Всички относителни величини тук остават същите. Наистина, ако разглеждаме не относителните различия, а чисто аритметическите, то ще се окаже, че диференциалната рента, получавана от различните видове земя, може да се изменя. Да приемем напр., че допълнителният капитал е вложен само в *B* и *D*. В такъв случай разликата между *D* и *A* = 7 квартера, преди тя е била = 3; между *B* и *A* = 3 квартера, преди тя е била = 1; разликата между *C* и *B* = -1, преди тя е била = +1, и т.н. Но тази аритмет-

ична разлика, която има решаващо значение при диференциалната рента I, доколкото в нея се изразява разликата в производителността при еднакви капиталовложения, в дадения случай няма никакво значение, тъй като е само последица от това, дали са вложени или не са вложени различни допълнителни капитали, като разликата на всяка равна част капитал на различните участъци остава същата.

III. Допълнителните капитали носят продукт в повече и затова образуват добавъчни печалби, но с понижаващата се норма, и пропорционално на увеличението на допълнителните капитали.

Таблица III

Вид земля	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт кварт. ф.ст.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	2+1½=3½	3	10½	1½	4½
C	1	2½+2½=5	1	6	3+2=5	3	15	3	9
D	1	2½+2½=5	1	6	4+3½=7½	3	22½	5½	16½
Сума:	4	17½	3½	21	17	-	51	10	30

При това трето предположение (предпоставка) пак е безразлично дали допълнителните втори капиталовложения са извършени равномерно или неравномерно в различните видове земя; дали производството на добавъчна печалба се намалява в еднакви или в нееднакви пропорции; дали допълнителните капитали се влагат в един и същ вид носеща рента земя или се разпределят равномерно, или неравномерно между носещи рента земи от различно качество. Всички тези обстоятелства нямат никакво значение за развивания от нас закон. Единствената наша предпоставка е, че допълнителен капитал, вложен в някой от носещите рента видове земя, дава добавъчна печалба, но в намаляваща пропорция спрямо увеличението на капитала. Границите на това намаление се колебаят в примерите на горната таблица между 4 квартера = 12 ф.ст., продукта от първото капиталовложение в най-добрата земя D, и 1 квартал = 3 ф.ст., продукта от същото капиталовложение в най-лошата земя A. Продуктът от най-добрата земя при вложение на капитал I представлява максималната граница, а продуктът от най-лошата земя A, която при еднакво капиталовложение не носи рента и не дава никаква добавъчна печалба, представлява

минималната граница на продукта, получаван от последователните капиталовложения в някои от носещите рента земи, при спадаща производителност на последователните капиталовложения. Както предпоставка II отговаря на случая, когато нови, еднакви по качество участъци земя от по-добрите видове се прибавят към обработваната площ, когато се увеличава количеството на някои от обработваните видове земя, то предпоставка III отговаря на случая, когато се обработват допълнителни участъци земя, чиито различни степени на плодородност се разпределят между *D* и *A*, между плодородността на най-добрата и на най-лошата земя. Ако последователните капиталовложения се извършват изключително в земята *D*, то те могат да включат в себе си съществуващите разлики между *D* и *A*, също и разликите между *D* и *C*, както и между *D* и *B*. Ако всички те се извършват в земята *C*, то само разликите между *C* и *A* или *B*; ако в *B*, то само разликите между *B* и *A*.

Но законът е такъв: рентата на всички тези видове земя абсолютно нараства, макар и не пропорционално на допълнително вложения капитал.

Нормата на добавъчната печалба спада както по отношение на допълнителния капитал, така и по отношение на целия вложен в земята капитал; но абсолютната величина на добавъчната печалба нараства също така, както намалението в нормата на печалбата на капитала изобщо най-често е свързано с увеличение на абсолютната маса на печалбата. Така средната норма на добавъчната печалба, получавана от вложения в *B* капитал, е равна на 90% върху капитала, докато при първото капиталовложение тя беше = 120%. Но съвкупната добавъчна печалба се увеличава от 1 квартал на 1½ и от 3 ф.ст. на 4½. Цялата рента, взета сама по себе си, а не в отношение към удвоения размер на авансирания капитал, е абсолютно нараснала. Разликите между рентите на различните видове земя и тяхното отношение една към друга могат тук да се изменят; но това изменение в разликите тук е следствие, а не причина за увеличението на рентите една към друга.

IV. Случаят, когато допълнителните капиталовложения в по-добрите земи произвеждат по-голямо количество продукт, отколкото първоначалните вложения, не се нуждае от по-нататъшен анализ. От само себе си се разбира, че при тази предпоставка рентите, получавани от акър, се

повишават, и то в по-голяма пропорция, отколкото допълнителният капитал, в какъвто и вид земя да е вложен. В този случай допълнителното капиталовложение е свързано с подобрене на земята. Тук са включени случаите, когато допълнително вложение на по-малък капитал произвежда същото или по-голямо действие, отколкото предишното допълнително вложение на по-голям капитал. Този случай не е съвсем тъждествен с предишния и това е различие, което е важно при всички вложения на капитал. Ако напр. 100 дават печалба 10, а 200, приложени в определена форма, дават печалба 40, то печалбата се е увеличила от 10% на 20% и следователно това е същото, както ако 50, при по-целесъобразна форма на приложение, дават печалба 10 вместо 5. Ние приемаме тук, че увеличението на печалбата е свързано със съответно увеличение на продукта. Но различието се състои в това, че в единия случай аз съм длъжен да удвоя капитала, докато в другия с предишния капитал получавам двоен ефект. Съвсем не е безразлично произвеждам ли аз 1) предишния продукт с половината от предишното количество жив и предметен труд или 2) удвоения продукт с предишното количество труд, или 3) учетворения продукт с удвоено количество труд. В първия случай се освобождава труд — в жива или предметена форма — и може да бъде приложен другаде; увеличава се възможността да се разполага с труд и капитал. Освобождаването на капитал (и труд) само по себе си е увеличение на богатството; то оказва напълно същото въздействие, както ако този допълнителен капитал е получен чрез натрупване, но то спестява труда по натрупването.

Да приемем, че един капитал от 100 произвежда продукт 10 метра. В 100 се съдържа както постоянен капитал, така и жив труд и печалба. Значи един метър струва 10. Ако със същия капитал 100 аз мога да произведа сега 20 метра, то един метър ще струва 5. Ако, напротив, с капитал от 50 мога да произведа 10 метра, то един метър пак ще струва 5 и ще се освободи капитал от 50, доколкото предишното предлагане на стока е достатъчно. Ако трябва да вложим капитал от 200, за да произведа 40 метра, то един метър също ще струва 5. Определянето на стойността, както и на цената, не показва тук никаква разлика, както и масата на продукта, пропорционална на авансирания капитал. Но в първия случай се освобождава капитал, доколкото е необходимо почти да се удвои производството; във втория случай се спестява допълнителен капитал; в третия случай

увеличеният продукт може да се получи само ако се увеличи авансираният капитал, макар и не в такава пропорция, както ако по-голямото количество продукт трябва да се получи при предишната производителна сила. (Отнася се към отдел I.)

От гледището на капиталистическото производство не с оглед на увеличение принадлежната стойност, а на снижение на производствените разходи — а намаляване на разходите и в образуващия принадлежна стойност елемент, в труда, върши на капиталиста тази услуга и образува печалба за него, докато регулиращата производствена цена остава същата, — прилагането на постоянен капитал е винаги по-евтино, отколкото на променлив. В действителност това предполага съответно на капиталистическия начин на производство развитие на кредита и обилие на заеман капитал. От една страна, аз прилагам 100 ф.ст. допълнителен постоянен капитал, ако 100 ф.ст. съставляват продукта на 5 работника в течение на една година; от друга страна — 100 ф.ст. във вид на променлив капитал. Ако нормата на принадлежната стойност = 100%, то стойността, произведена от 5-те работника=200 ф.ст.; а стойността на 100 ф.ст. постоянен капитал = 100 ф.ст. и като капитал може би =105 ф.ст., ако лихвеният процент = 5%. Едни и същи парични суми според това, дали са авансирани за производството като стойностни величини на постоянен или променлив капитал, изразяват — ако разглеждаме техния продукт — различни стойности. Що се касае, по-нататък, за производствените разходи на стоките от гледището на капиталиста, то разликата се състои и в това, че от тези 100 ф.ст. постоянен капитал, доколкото са вложени в основен капитал, в стойността на стоката влиза само изхабяването, докато 100-те ф.ст., изразходвани в работна заплата, трябва да бъдат напълно възпроизведени в нея.

При колонисти и изобщо при самостоятелни дребни производители, които нямат никакъв капитал или могат да го получат само срещу висока лихва, частта на продукта, която отговаря на работната заплата, представлява техния доход, докато за капиталистите тя е авансиран капитал. Затова първият счита този разход на труд като необходимо условие за продукта на труда, за който и преди всичко се касае. А що се отнася до добавъчния труд, изразходван от него свръх необходимия труд, то той естествено се реализира в излишъчен продукт; и доколкото той може да

го продаде или лично да го потреби, той счита този продукт като нещо, което нищо не му струва, тъй като не е струвал предметен труд. Само изразходването на такъв труд има за него значение на отчуждаване на богатство. Той естествено се стреми да продава колкото се може по-скъпо; но и продажбата под стойността или под капиталистическата производствена цена все още има за него значение на печалба, стига тази печалба да не е очаквана със задължения, ипотеки и пр. Напротив, за капиталиста изразходването както на променлив, така и на постоянен капитал е авансиране на капитал. Относително по-голямото авансиране на постоянен капитал намалява при равни други условия производствените разходи, както и в действителност стойността на стоките. Затова, макар и печалбата да произхожда само от принадлежния труд, следователно само от прилагането на променлив капитал, все пак на отделния капиталист може да изглежда, че живият труд е най-скъпо струващият елемент на производствената цена, който най-много трябва да бъде сведен до минимум. Това е само капиталистически изопачена форма на ретината, че относително по-голямото прилагане на минал труд в сравнение с живия означава повишение на производителността на обществения труд и увеличение на общественото богатство. Ето в какъв лъжлив вид, превърнато с главата надолу, изглежда всичко от гледна точка на конкуренцията.

При условието, че производствените цени остават неизменени, допълнителните капиталовложения могат да бъдат направени с постоянна, с нарастваща или с намаляваща производителност в по-добрите земи, т.е. във всички земи от *B* нагоре. В *A* при нашата предпоставка това е възможно само или при предишната производителност, като земята продължава да не дава рента, или пък ако нараства производителността; в такъв случай една част от вложения в *A* капитал ще донася рента, а другата — не. Но това ще бъде невъзможно, ако приемем, че производителната сила на *A* намалява, защото в такъв случай производствената цена не ще остане същата, а ще се увеличи. Но при всички тези обстоятелства, т.е. дали полученият от допълнителните разходи добавъчен продукт е пропорционален на тяхната величина или е над или под тази пропорция и дали затова нормата на добавъчната печалба на капитала при нарастване на последния остава същата или се повишава, или намалява — добавъчният продукт и съответната нему добавъчна печалба от акър на-

раства, следователно може да нарасне и рентата както в жито, така и в пари. Нарастването само на масата на добавъчната печалба, съответно на рентата, пресметнато върху акър, т.е. увеличение на масата, изчислено върху постоянна единица, в дадения случай значи върху определено количество земя, акър или хектар, тук се изразява като растяща пропорция. Затова рентата от акър нараства при тези условия просто вследствие увеличението на капитала, вложен в земята. И при това то става при неизменящи се производствени цени и затова е безразлично дали производителността на допълнителния капитал остава предишната, дали се намалява или увеличава. Последните обстоятелства изменят размера, в който нараства рентата на акър, но не и самия факт на това нарастване. Това е явление, свойствено на диференциалната рента II и отличаващо я от диференциална рента I. Ако допълнителните капиталовложения бъдат извършени не едно след друго, последователно по време в една и съща земя, а последователно по пространство в нови допълнителни участъци земя от съответното качество, то ще се увеличи общата маса на рентата, а също и — както показахме по-горе — средната рента от цялата обработвана площ, но не и размерът на рентата на акър. При неизменен резултат за масата и стойността на цялото производство и на добавъчния продукт концентрацията на капитала върху по-малка площ земя повишава размера на рентата на акър, докато при равни други условия разсейването на този капитал върху по-голяма площ земя не оказва такова действие. Но колкото повече се развива капиталистическият начин на производство, толкова повече капитал се концентрира върху една и съща площ земя и следователно толкова повече се увеличава рентата, изчислено на акър. Затова, ако вземем две страни, в които производствените цени са еднакви, различията между разните видове земя са еднакви и е вложена еднаква маса капитал, но в едната страна предимно във вид на последователни вложения в ограничена площ земя, а в другата — предимно във вид на координирани вложения в по-обширна площ, то рентата от акър, значи и цената на земята, ще бъде по-висока в първата и по-ниска във втората страна, макар че масата на рентата в двете страни е еднаква. Следователно разликата в размера на рентата тук може да се обясни не с разликата в естественото плодородие на разните видове земя и не с количеството на приложения труд, а изключително с различния вид на капиталовложенията.

Когато говорим тук за добавъчен продукт, винаги под това трябва да се разбира съответната част на продукта, в която е представена добавъчната печалба. А изобщо под принадлежен продукт или добавъчен продукт разбираме онази част на продукта, която представлява цялата принадлежна стойност, а в единични случаи разбираме онази част на продукта, в която е представена средната печалба. Специфичното значение, което получава тази дума във връзка с принасящия рента капитал, дава — както отбелязахме по-горе — повод за недоразумения.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ВТОРА **ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II. — ВТОРИ СЛУЧАЙ:** **СПАДАЩА ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА**

Производствената цена може да се понижи, ако допълнителните разходи на капитал се извършват при неизменяща се, намаляваща или повишаваща се норма на производителността.

I. При неизменяща се производителност на допълнителните капиталовложения.

Това предполага, следователно, че на различните видове земя, съответно на тяхното качество, количеството на продукта нараства пропорционално на нарастването на вложения в тях капитал. Това включва при неизменящи се разлики между видовете земя нарастване на добавъчния продукт пропорционално на нарастването на капиталовложението. Следователно този случай изключва всякакви влияещи на диференциалната рента допълнителни капиталовложения в земята *A*. При тази земя нормата на добавъчната печалба = 0; следователно тя остава = 0, тъй като приехме, че производителната сила на допълнителния капитал, значи и нормата на добавъчната печалба остават неизменени.

Но регулиращата производствена цена може при тези условия само да спадне, защото вместо производствената цена от *A* регулираща става производствената цена от най-близката по качество земя *B* или изобщо от някоя земя по-добра от *A*; ако производствената цена от земята *C* стане регулираща, то капиталът ще бъде изтеглен от *A* или даже от *A* и

B, така цялата земя, по-лоша от **C**, ще престане да конкурира със земите, на които се култивира пшеница. Необходимото за това при дадените предпоставки условие е допълнителният продукт от допълнителните капиталовложения да задоволява търсенето и така производството от по-лошата земя **A** и т.н. да стане излишно за осигуряване на предлагането.

И така, да вземем например таблица II, но с това изменение, че вместо 20 квартера 18 задоволяват търсенето. В такъв случай земята **A** ще отпадне; **B**, а с нея и производствената цена от 30 шил., ще стане регулираща. Диференциалната рента приема тогава следната форма:

Таблица IV

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печалба лба ф.ст.	Производствена цена ф.ст.	Продукт дукт квартаера	Продажна цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в жито в паричн. кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба	
B	1	5	1	6	4	1 ½	6	0	0	
C	1	5	1	6	6	1 ½	9	2	3	
D	1	5	1	6	8	1 ½	12	4	6	
Сума:	3	15	3	18	18	за квартал	27	6	9	-

И така, съвкупната рента в сравнение с таблица II би спаднала от 36 ф.ст. на 9, а в жито — от 12 квартера на 6; общото производство намалява само с 2 квартера, от 20 на 18. Нормата на добавъчната печалба, изчислена спрямо капитала, спада на една трета, от 180 на 60%. Следователно на спадането на производствената цена тук съответства намаление на житната и паричната рента.

В сравнение с таблица I става намаление само на паричната рента; житната рента и в двата случая е равна на 6 квартера, но в единия случай те се равняват на 18 ф.ст., а в другия — на 9 ф.ст. За земята **C** житната рента в сравнение с таблица I е останала същата. Вследствие на това, че добавъчното производство, получено чрез прилагане на допълнителен капитал с еднаква производителност, е изтласкало от пазара продукта от **A** и с това е отстранило земята **A** като конкуриращ агент на производството — вследствие на това в действителност се е образувала нова диференциална рента I, в която по-добрата земя **B** играе същата роля, която по-рано играеше по-лошата земя **A**. Поради това, от една страна, отпада рентата от **B**; от друга страна, съгласно предпоставката, влягането на допълнителен капитал нищо не е изменило в разликата ме-

жду *B*, *C* и *D*. Затова частта на продукта, която се превръща в рента, намалява.

Ако горният резултат — задоволяване търсенето при изключване на земята *A* — бъде получен чрез влягане на повече от двоен капитал в земите *C* или *D*, или в двете заедно, то нещата ще станат други. Например, ако третото капиталовложение е извършено в *C*:

Таблица IVa

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт квартера	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в жито кварт;	Рента в пари. ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
<i>B</i>	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
<i>C</i>	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60%
<i>D</i>	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Сума:	3	17½	3½	21	21	-	31½	7	10½	-

Тук количеството от продукта от *C* се е увеличило в сравнение с таблица IV от 6 квартера на 9, количеството на добавъчния продукт - от 2 квартера на 3, паричната рента е нараснала от 3 на 4½ ф.ст. А в сравнение с таблица II, където паричната рента намаляла. Общата сума на рентата, изразена в жито = 7 квартера, е намаляла в сравнение с таблица II (12 квартера), увеличила се е в сравнение с таблица I (6 квартера); изразена в пари (10½ ф.ст.), тя е намаляла и спрямо двете таблици (18 ф.ст. и 6 ф.ст.).

Ако третото капиталовложение от 2½ ф.ст. бъде използвано в земята *B*, то това ще измени масата на продукцията, но няма да засегне рентата, тъй като, съгласно предпоставката, последователните капиталовложения не създават никаква разлика в земя от същия вид, а земята *B* не носи рента.

Напротив, ако третото капиталовложение бъде използвано в земята *D* вместо *C*, то ще получим (виж таблица IVb на следващата страница):

Тук общото количество на продукта = 22 квартера, повече от двойно в сравнение с таблица I, макар че авансираният капитал е само 17½ ф.ст. срещу 10 ф.ст., следователно не се е удвоил. Освен това общото количество на продукта превишава с 2 квартера общото количество на продук-

кта в таблица II, макар че в нея авансираният капитал е по-голям, а именно 20 ф.ст.

Таблица IVb

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт квартера	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба	
<i>B</i>	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	
<i>C</i>	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	
<i>D</i>	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	
Сума: 3		17½	3½	21	22	-	33	8	12	-

На земята *D* житната рента в сравнение с таблица I се е увеличила от 3 квартера на 6, докато паричната рента от 9 ф.ст. е останала същата. В сравнение с таблица II житната рента от *D* е останала същата = 6 квартера, но паричната рента е спаднала от 18 ф.ст. на 9 ф.ст.

Ако разгледаме общите суми на рентата, то житната рента в таблица IVb = 8 квартера е по-голяма от тази в таблица I = 6 квартера и в таблица IVa = 7 квартера, затова пък е по-малка от общата сума на рентата в таблица II = 12 квартера. Паричната рента в таблица IVb = 12 ф.ст. е по-голяма от паричната рента в таблица IVa = 10½ ф.ст. и по-малка от паричната рента в таблица I = 18 ф.ст. и в таблица II = 36 ф.ст.

За да може при отпадането на рентата *B* при условията на таблица IVb общата сума на рентата да бъде същата, както в таблица I, трябва да получим добавъчен продукт още за 6 ф.ст., следователно 4 квартера по 1½ ф.ст., което е новата производствена цена. Тогава пък ще имаме обща сума на рентата от 18 ф.ст., както в таблица I. Размерът на необходимия за това допълнителен капитал ще бъде различен в зависимост от това, дали ще го вложим в *C* или *D*, или ще го разпределим между двата вида земя.

На земята *C* капитал от 5 ф.ст. дава 2 квартера добавъчен продукт, следователно 10 ф.ст. допълнителен капитал ще дадат 4 квартера допълнителен добавъчен продукт. На земята *D* ще бъдат достатъчни 5 ф.ст. допълнителни разходи, за да се произведат 4-те квартера допълнителна житна рента при приетата тук за основа предпоставка, че производителността на допълнителните капиталовложения остава същата. Съгласно

това, получава се следното:

Таблица IVc

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт квартира	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
B	1	5	1	6	4	1 ½	6	0	0
C	1	15	3	18	18	1 ½	27	6	60%
D	1	7½	1½	9	12	1 ½	18	6	120%
Сума:	3	27½	5½	33	34	-	51	12	18

Таблица IVd

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт квартира	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
B	1	5	1	6	4	1 ½	6	0	0
C	1	5	1	6	6	1 ½	9	2	3
D	1	12½	2½	15	20	1 ½	30	10	15
Сума:	3	22½	4½	27	30	-	45	12	18

Общата сума на рентата би била точно половината от това, което е в таблица II, където допълнителните капитали бяха вложени при запазване на предишните производствени цени.

Най-важното е да сравним тези таблици с таблица I.

Виждаме, че при намаление на производствената цена наполовина, от 60 на 30 шилинга за един квартал, общата сума на паричната рента е останала същата = 18 ф.ст., и съответно на това житната рента се е удвоила, увеличила се е от 6 на 12 квартера. Рентата в **B** е отпаднала; от **C** паричната рента в таблица **IVc** се е увеличила с 50%, но в **IVd** е намаляла наполовина; рентата от **D** е останала същата = 9 ф.ст., в таблица **IVc**, а се е увеличила от 9 на 15 ф.ст. в таблица **IVd**. Продукцията се е увеличила от 10 квартера на 34 в таблица **IVc** и на 30 квартера в **IVd**; печалбата е пораснала от 2 на 5½ ф.ст. в таблица **IVc** и на 4½ в **IVd**. Общото капиталовложение се е увеличило в единия случай от от 10 на 27½ ф.ст., а в другия случай - от 10 на 22½ ф.ст.; следователно, и двата пъти - повече от двойно. Нормата на рентата при рента, изчислена спрямо авансирания капитал, във всички таблици от **IV** до **IVd** за всеки вид земя навсякъде е

една и съща, което произтича от самата предпоставка, че нормата на производителността за двете последователни капиталовложения във всеки вид земя остава неизменна. Обаче в сравнение с таблица I тя е спаднала - спаднала е средно както за всички видове земя, така и за всеки отделен вид. В таблица I тя беше 180% средно, в **IVc** = $\frac{18}{27\frac{1}{2}} \times 100 = 65$ и $\frac{5}{11}\%$, а в **IVd** = $\frac{18}{22\frac{1}{2}} \times 100 = 80\%$. Средната парична рента от акър се е увеличила. Нейният среден размер преди, в таблица I, беше $4\frac{1}{2}$ ф.ст. от акър за всички 4 акра, а сега в **IVc** и **IVd** тя е 6 ф.ст. от акър за трите акра. Нейният среден размер за носещата рента земя възлизаше преди на 6 ф.ст., а сега - на 9 ф.ст. на акър. Така паричната стойност (цената) на рентата от акър се е повишила и представлява сега два пъти повече продукт, отколкото преди; но 12-те квартаера житна рента сега съставляват по-малко от половината от целия продукт - 34 и 30 квартаера, докато в таблица I шестте квартаера съставляват $\frac{3}{5}$ от целия продукт = 10 квартаера.

И така, макар и рентата – ако я разглеждаме като съответна част на целия продукт, а също и ако я вземем в отношение с изразходвания капитал - да е намаляла, нейната парична стойност обаче, изчислена на акър, се е увеличила още повече. Ако вземем земята **D** в таблица **IVd**, то тук производствените разходи = 15 ф.ст., от които $12\frac{1}{2}$ ф.ст. съставляват производствения капитал. Паричната рента = 15 ф.ст. В таблица I производствените разходи за същата земя **D** бяха = 3 ф.ст., изразходваният капитал = $2\frac{1}{2}$ ф.ст., паричната рента = 9 ф.ст., следователно тя беше 3 пъти по-голяма от производствените разходи и почти 4 пъти по-голяма от капитала. В таблица **IVd** за **D** паричната рента 15 ф.ст. е точно равна на производствените разходи и само с $\frac{1}{5}$ превишава капитала. Все пак паричната рента от акър е с $\frac{2}{3}$ по-голяма, равна е на 15 ф.ст. вместо 9. В таблица I житната рента 3 квартаера = $\frac{3}{4}$ от целия продукт, възлизащо на 4 квартаер; в **IVd** тя е 10 квартаера, т.е. половината от целия продукт (20 квартаера), получаван от един квартаер земя **D**. Това показва, че паричната и житната рента от акър може да нарасне, макар и тя да съставлява относително по-малък дял от целия добив и да е спаднала по отношение на авансирания капитал.

Стойността на целия продукт в I е = 30 ф.ст.; рентата е = 18 ф.ст., т.е. на повече от половината от тази стойност. Стойността на целия продукт в **IVd** е = 45 ф.ст., от които 18 ф.ст., т.е. по-малко от половината, съставлява рентата.

Причината за това, че въпреки спадането на цената с $1\frac{1}{2}$ ф.ст. на кварталер, т.е. с 50%, и въпреки намалението на площта на конкуриращата земя от 4 на 3 акра, общата сума на паричната рента остава същата, а житната рента се удвоява, докато житна рента и парична рента, изчислени на акър, се увеличават - се състои в това, че са произведени повече кварталери добавъчен продукт. Цената на житото спада с 50%, добавъчният продукт нараства със 100%. Но за да се постигне такъв резултат, цялото производство, съгласно нашите условия, трябва да се увеличи тройно, и капиталовложението в по-добрите земи - повече от двойно. В каква пропорция трябва да се увеличи капиталовложението, зависи преди всичко от това, как допълнителните капиталовложения са разпределени между по-добрите и най-добрите земи, при което винаги се предполага, че производителността на капитала във всеки вид земя нараства пропорционално на неговата величина.

Ако спадането на производствената цена е по-малко, то ще потрѣбва по-малко допълнителен капитал, за да се произведе същата парична рента. Ако предлагането, необходимо за изключване на *A* от обработваните земи — а това зависи не само от количеството на продукта, получаван от акър земя *A*, но и от това, каква част от цялата обработвана площ съставлява *A*, — т.е. ако необходимото за това предлагане на жито е по-голямо, следователно, ако ще потрѣбва и по-голяма маса допълнителен капитал в по-добрата от земя *A*, то паричната и житната ренти при равни други условия ще нараснат още повече, въпреки че земята *B* ще престане да дава парична и житна рента.

Ако капиталът, който е престанал да функционира в земята *A*, е = 5 ф.ст., то в такъв случай трябва да вземем за сравнение таблиците II и IVd. Целият продукт ще се увеличи от 20 на 30 кварталера. Паричната рента ще се намали наполовина, тя ще бъде 18 ф.ст. вместо 36 ф.ст.; житната рента ще остане същата = 12 кварталера.

Ако на земята *D* могат да се произведат 44 кварталера продукт = 66 ф.ст. с капитал = $27\frac{1}{2}$ ф.ст. — съответно на предишната норма за *D* 4 кварталера при $2\frac{1}{2}$ ф.ст. капитал, — то общата сума на рентата пак ще стигне до размера, който тя имаше в горната таблица II, и новата таблица ще получи следния вид:

Вид земя	Капитал ф.ст.	Продукт квартера	Житна рента квартера	Парична рента ф.ст.
<i>B</i>	5	4	0	0
<i>C</i>	5	6	2	3
<i>D</i>	27½	44	22	33
Сума:	37½	54	24	36

Цялото производство ще съставлява 54 квартера срещу 20 квартера в таблица II, а паричната рента ще остане същата = 36 ф.ст. Но целият капитал ще бъде 37½ ф.ст., докато в таблица II той беше = 20. Целият авансиран капитал почти ще се удвои, докато производството почти ще се утрои; житната рента ще се увеличи двойно, паричната рента не ще се измени. Следователно, ако цената при неизменяща се производителност спадне вследствие влягането на допълнителен паричен капитал в по-добрите приносящи рента земи, т. е. във всички земи, по-добри от *A*, то целият капитал показва тенденция да не нараства в същата пропорция, в каквато нарастват производството и житната рента; така нарастването на житната рента може да уравни намалението в паричната рента, произтичащо от спадането на цената. Същият закон се проявява и в това, че авансираният капитал трябва да бъде толкова по-голям, колкото повече се разходва в земята *C*, отколкото в *D* — в приносящата по-малка рента земя, отколкото в приносящата по-голяма рента. Това означава просто следното: за да остане паричната рента без изменение или за да се повиши, трябва да бъде произведено известно допълнително количество добавъчен продукт, а за това се изисква толкова по-малко капитал, колкото по-плодородни са земите, даващи добавъчен продукт. Ако разликата между *B* и *C*, *C* и *D* е още по-голяма, то ще потрябва още по-малко допълнителен капитал. Определеното съотношение зависи: 1) от съотношението, в което спада цената, т. е. от разликата между земята *B*, която сега не дава рента, и *A*, която преди не даваше рента; 2) от съотношението на разликите между по-добрите от *B* земи; 3) от масата на нововложения допълнителен капитал и 4) от неговото разпределение между земите от различно качество.

Виждаме, че законът в действителност не изразява нищо друго освен това, което вече развихме при изследване на първия случай; а именно, че при дадена производствена цена, каквато и да е нейната величина,

рентата може да се повишава вследствие допълнителни капиталовложения. Защото вследствие изключването на земята *A* сега се получава нова диференциална рента *I*, като вече земята *B* сега е най-лошата земя, а $1\frac{1}{2}$ ф.ст. за квартал става новата производствена цена. Това е еднакво валидно както за таблица *IV*, така и за таблица *II*. Законът е един и същ, но за изходна точка се взема земята *B* вместо *A* и производствената цена $1\frac{1}{2}$ ф.ст. вместо 3 ф.ст.

Всичко това е важно тук само в следното отношение: ако толкова и толкова допълнителен капитал беше необходим, за да изтеглим от земята капитала в *A* и да създадем достатъчно предлагане без негово участие, то оказва се, че това може да бъде съпроводено с неизменяща се, увеличаваща се или намаляваща се рента от акър, ако не във всички земи, то най-малко в някои от тях и средно за всички обработвани земи. Видяхме, че житната рента и паричната рента не са съразмерни. Само по традиция житната рента изобщо още продължава да играе роля в икономиката. С еднакво право бихме могли да докажем, че напр. един фабрикант с печалбата си от 5 ф.ст. може да купи от собствената си прежда много повече, отколкото по-рано с печалба от 10 ф.ст. Но във всеки случай това доказва, че господа поземлените собственици, ако са същевременно притежатели или съдружници на манифактури, на захарни, спиртни и др. заводи, все пак могат и при понижаване на паричната рента много да печелят като производители на своите собствени сурови материали [34](#)).

II. При понижаваща се норма на производителността на допълнителните капитали.

Това дотолкова не дава нищо ново, доколкото производствената цена и тук, както в току-що разгледания случай, може да спадне само ако вследствие допълнителните капиталовложения в подобри от *A* земи продуктът от *A* става излишен и затова капиталът бъде изтеглен от *A* или земята *A* бъде използвана за производство на друг продукт. Този случай вече изчерпателно изследвахме. Показахме, че при него житната и паричната рента могат да нараснат, да се намаляват или да останат без изменение.

За удобство на сравнението да възпроизведем преди всичко:

Таблица I

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печалба ф.ст.	Производс- твена цена за квартал	Житна рента	Парична рента	Норма на добавъчната печалба
				Продукт квартера	квартера	ф.ст.	
A	1	2½	½	3	1	0	0
B	1	2½	½	1½	2	3	120%
C	1	2½	½	1	3	6	240%
D	1	2½	½	¾	4	9	360%
Сума:	4	10	-	ф.ст.	10	18	180% средна

Ако сега приемем, че цифрата 16, означаваща [в таблица III количеството квартера, получени от B, C и D при намаляваща се норма на производителността е достатъчна, за да изключим A от обработваните земи, то таблица III се превръща в следната:

Таблица V

Вид земя	Акра	Капитало- вложения ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Про- дукт кварт.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Житна рента: кварт.; ф.ст.	Норма на добавъчната печалба
B	1	2½+2½=5	1	2+1½=3½	15/7	6	0	0
C	1	2½+2½=5	1	3+2=5	15/7	84/7	1½	513/7%
D	1	2½+2½=5	1	4+3½=7½	15/7	126/7	4	1371/7%
Сума:	4	15	3	16	-	273/7	5½	942/7%* средна

* — Земята, която не носи рента, както и в следващите таблици VI, VII, VIII, IX и X, тук не е взета под внимание. – ред.

Тук, при намаляваща се норма на производителността на допълнителните капитали и при различно намаление в различни видове земя, регулиращата производствена цена е спаднала от 3 на 15/7 ф.ст., капиталовложението се е увеличило с половината (в сравнение с таблица I) — от 10 на 15 ф.ст. Паричната рента е намаляла почти наполовина — от 18 на 93/7 ф.ст., но житната рента — само с 1/12, от 6 квартера на 5½. Целият продукт се е увеличил от 10 на 16, или на 60%. Житната рента съставлява малко повече от 1/3 от целия продукт. Авансираният капитал се отнася към паричната рента както 15:93/7, докато предишното отношение беше 10:18.

III. При повишаваща се норма на производителността на допълнителните капитали.

Този случай се различава от приведеня в началото на тази глава вариант I, при който производствената цена при неизменяща се норма на производителността спада. Само по това, че ако е необходим известен допълнителен продукт, за да бъде изтеглена земята A , това става тук по-бързо.

Както при намаляващата, така и при повишаващата се производителност на допълнителните капиталовложения последните могат да окажат различно влияние според това, как се разпределят между различните категории земя. Доколкото това различно влияние ще изглажда или изостря разликите, дотолкова диференциалната рента от по-добрите земи, значи и общата сума на рентата, ще се понижи или повиши, както беше вече в случая с диференциална рента I. Всичко друго зависи от размера на площта и на капитала, които отпадат при изхвърлянето на A , и от относителния размер на авансирания капитал, необходим при повишаваща се производителност за получаване на допълнителния продукт за покриване на търсенето.

Единственият проблем, който си струва да изследваме тук и който изобщо ни връща към изследването как тази диференциална печалба се превръща в диференциална рента, се състои в следното:

В **първия случай**, когато производствената цена остава същата, допълнителният капитал, вложен в земята A , не оказва влияние на диференциалната рента като такава, защото земята A продължава да не дава рента, цената на нейния продукт не се изменя и продължава да регулира пазара.

Във **втория случай**, вариант I, когато производствената цена при неизменяща се норма на производителността спада, земята A по необходимост отпада, което още повече важи във вариант II (понижаваща се производствена цена и при намаляваща се норма на производителността), тъй като иначе допълнителният капитал, вложен в земята A , би трябвало да повиши производствената цена. Но тук, във вариант III на втория случай, когато производствената цена спада вследствие на това, че производителността на допълнителния капитал се увеличава, този допълнителен капитал може при известни условия да бъде вложен както в земята A , така и в земя от по-добро качество.

Да приемем, че допълнителен капитал от $2\frac{1}{2}$ ф.ст., вложен в земята *A*, произвежда $1\frac{1}{5}$ квартера вместо 1 квартал.

Таблица VI

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт кварт.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
<i>A</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 1 = 2\frac{1}{5}$	$2\frac{8}{11}$	6	0	0
<i>B</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 2\frac{1}{2} = 4\frac{2}{5}$	$2\frac{8}{11}$	12	$2\frac{1}{5}$	6
<i>C</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 3 = 6\frac{3}{5}$	$2\frac{8}{11}$	18	$4\frac{2}{5}$	12
<i>D</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 4\frac{1}{2} = 8\frac{4}{5}$	$2\frac{8}{11}$	24	$6\frac{3}{5}$	18
Сума:	4	20	4	24	22	-	60	$13\frac{1}{5}$	36

Тази таблица трябва да се сравни освен с основната таблица I, още и с таблица II, в която удвоеното капиталовложение е свързано с неизменяща се производителност, пропорционална на капиталовложението.

Съгласно предпоставката регулиращата производствена цена спада. Ако тя не се изменяше, т.е. ако оставаше = 3 ф.ст., то най-лошата земя *A*, която преди при капиталовложение само от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. не даваше никаква рента, сега би започнала да дава рента, макар че нова по-лоша земя не е включена в обработване; това би станало вследствие на това, че производителността върху нея се е увеличила, но само за една част от капитала, а не за първоначално вложения капитал. Първите 3 ф.ст. производствена цена дават 1 квартал; вторите — $1\frac{1}{5}$ квартера, но целият продукт от $2\frac{1}{5}$ квартера се продава сега по средната му цена. Тъй като нормата на производителността нараства с допълнителното капиталовложение, то този случай предполага подобрене (на земята). То може да се състои в това, че на един акър се изразходва изобщо повече капитал (повече тор, повече механизирана работа и т.н.), или пък в това, че изобщо само с този допълнителен капитал става възможно да се извърши качествено различно по-производително капиталовложение. В двата случая при разход от 5 ф.ст. на акър се получава продукт от $2\frac{1}{5}$ квартера, докато при половината капиталовложение, $2\frac{1}{2}$ ф.ст., се получава продукт само 1 квартал. Продуктът от земята *A*, абстрахирайки се от преходни пазарни отношения, би могъл и по-нататък да бъде продаван по производствена цена, по-висока от новата средна цена, само ако значителна площ от земята *A* продължава да бъде обработвана с капитал

от само $2\frac{1}{2}$ ф.ст. на акър. Но когато новото отношение от 5 ф.ст. капитал на акър, а с това и подобреното стопанство добият всеобщо разпространение, регулиращата производствена цена ще спадне до $2\frac{8}{11}$ ф.ст. Разликата между двете части на капитала ще отпадне и тогава един акър от земята *A*, обработван с капитал от $2\frac{1}{2}$ ф.ст., ще бъде обработван в действителност ненормално, несъответно на новите производствени условия.

Това не ще бъде вече разлика между добива от различни части капитал, вложени в един и същ акър, а между достатъчно и недостатъчно общо капиталовложение в един акър. От това се вижда, **първо**, че недостатъчен капитал в ръцете на голям брой арендатори (трябва да бъде голям брой, защото ако са малко, ще бъдат принудени да продават под своята производствена цена) оказва напълно същото влияние, както диференцирането на самите земи в низходящ ред. По-лошият начин на обработване, приложен в по-лоша земя, увеличава рентата от по-добрата; той може даже да създаде рента на по-добре обработвана земя от същото лошо качество, която иначе не носи рента. Оттук се вижда, **второ**, че диференциалната рента, възникваща от последователно капиталовложение в една и съща площ земя, в действителност се превръща в някаква средна величина, в която вече не могат да се разпознаят и различат влиянията на различните капиталовложения и затова не създават рента на най-лошата земя, а **1)** средната цена на целия продукт, да кажем, от един акър от земята *A*, превръщат в нова регулираща цена и **2)** представят се като изменение на общото количество капитал на акър, което при новите условия се изисква за задоволителното обработване на земята и в което отделните последователни капиталовложения и техните съответни влияния така са се слели, че не могат да бъдат различени. Също така е и с единичните диференциални ренти на по-добрите земи. Те се определят във всеки случай от разликата между средния продукт на съответния вид земя и продукта на най-лошата земя при увеличеното, станало сега нормално капиталовложение.

Няма земя, която да дава някакъв продукт без капиталовложение. Така е даже при простата диференциална рента, при диференциалната рента *I*; когато при нея се казва, че един акър от *A*, т.е. от земята, която регулира производствената цена, дава толкова и толкова продукт по такава и та

кава цена и че по-добрите земи *B*, *C* и *D* дават толкова и толкова диференциален продукт, значи при съществуващата регулираща цена — толкова и толкова парична рента, то при това винаги се приема, че е приложен определен капитал, считан при дадените условия на производството за нормален капитал. Също както в промишлеността за всеки отрасъл се изисква определен минимум капитал, за да могат стоките да се произвеждат по производствената им цена.

Ако в резултат на свързаните с подобрения последователни капиталовложения в една и съща земя този минимум се измени, то това става постепенно. Докато известен брой акри, напр. от земята *A*, не получат такъв допълнителен производствен капитал, дотогава ще се създава рента върху по-добре обработваните акри *A*, а рентата от всички по-добри сортове земя *B*, *C* и *D* ще се повиши. Обаче щом новият начин на производство достигне такова разпространение, че стане нормален, производствената цена ще спадне; рентата от по-добрите участъци земя отново ще спадне и онази част от земята *A*, която не разполага със станалия сега среден производствен капитал, ще трябва да продава продукта под своята индивидуална производствена цена, следователно не ще дава средна печалба.

Същото става и при спадаща производствена цена, даже при намаляваща се производителност на допълнителния капитал, ако вследствие увеличаващите се капиталовложения целият необходим продукт се доставя от по-добрите категории почва и по такъв начин заетият в производството капитал се изтегля от земята *A*, така че *A* престава да конкурира в производството на този определен продукт, напр. пшеница. Количеството капитал, което сега средно се прилага в новата регулираща, в по-добрата земя *B*, става вече нормално; и когато се говори за различното плодородие на участъците земя, приема се, че на акър се употребява капитал в този нов нормален размер.

От друга страна, ясно е, че това средно капиталовложение, напр. в Англия 8 ф.ст. на акър до 1848 г. и 12 ф.ст. след 1848 г., образува мащаба при сключването на арендните договори. За арендатора, който разходва повече, добавъчната печалба не се превръща в рента, докато трае договорът. Дали това ще стане след изтичането на договора, ще зависи от

конкуренцията на арендаторите, които са в състояние да направят същото извънредно авансиране. Тук не става дума за трайни подобрения на почвата, които при еднакво или даже намаляващо капиталовложение продължават да осигуряват увеличения продукт. Макар и тези трайни подобрения да са продукт на капитала, те оказват съвсем същото действие, както различието в природните качества на земята.

Така ние виждаме, че при диференциална рента II играе роля един момент, който при диференциална рента I като такава не оказва действие, защото тя може да продължава да съществува независимо от всякакво изменение на нормалното капиталовложение в акър. Този момент се състои, от една страна, в това, че резултатите от различни капиталовложения в регулиращата земя *A* се сливат и продуктът, получаван от тази земя, се представя сега просто като нормален среден продукт от акър. От друга страна, той се състои в изменението на нормалния минимум или на средната величина на капиталовложението в акър, като това изменение се проявява като свойство на земята. И, най-после, в различието в начина на превръщането на добавъчната печалба във формата на рента.

Таблица VI, сравнена с таблица I и II, показва, по-нататък, че житната рента в сравнение с I се е увеличила повече от двойно, а в сравнение с II — с $1\frac{1}{5}$ квартера, докато паричната рента спрямо I се е удвоила, а спрямо II не се е изменила. Тя би пораснала значително, ако (при равни други условия) по-голямата част от допълнителния капитал е вложена в по-добрите видове почви или ако, от друга страна, действието на допълнителния капитал на *A* е по-слабо и по такъв начин регулиращата средна цена на квартал от *A* е по-висока.

Ако увеличението на плодородността вследствие допълнително капиталовложение е различно в различните видове земя, това ще предизвика изменение на диференциалните ренти от тези земи.

Във всеки случай доказано е, че при спадаща производствена цена вследствие повишаване нормата на производителността на допълнителните капиталовложения — т.е. когато тази производителност нараства в по-голяма пропорция, отколкото авансираният капитал — рентата от акър, напр. при удвоено капиталовложение, може не само да се удвои, но и повече от удвои. Но тя може и да спадне, ако вследствие бързо нараст-

ваща производителност на земя *A* производствената цена спадне още повече.

Ако приемем, че допълнителните капиталовложения са увеличили производителността напр. на земята *B* и *C* не в същата степен както в *A*, така че за *B* и *C* относителните разлики са намалели и увеличилото се количество продукт не компенсира спадането на цената, то в сравнение с таблица II рентата на *D* ще се повиши, а на *B* и *C* ще спадне.

Таблица VIa

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Продукт от акър квартера	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента житна; парична кварт; ф.ст.	
<i>A</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1\frac{1}{2}$	6	0	0
<i>B</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$2 + 2\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	6	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
<i>C</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$3 + 5 = 6$	$1\frac{1}{2}$	12	4	6
<i>D</i>	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1\frac{1}{2}$	24	12	18
Сума:	4	20	4	$32\frac{1}{2}$	-	-	$16\frac{1}{2}$	$24\frac{3}{4}$

И, най-после, паричната рента ще се повиши, ако при същото пропорционално повишение на плодородието в по-добрите участъци земя бъде вложен по-голям допълнителен капитал, отколкото в *A*, или ако допълнителните капиталовложения в по-добрите участъци предизвикат повишение на нормата на производителността. В двата случая разликите ще нараснат.

Паричната рента спада, ако полученото вследствие допълнително капиталовложение подобрене, намалявайки всички разлики или част от тях, влияе повече на *A*, отколкото на *B* и *C*. Тя толкова повече спада, колкото по-малко е повишението в производителността на по-добрите участъци земя. От размера на разликата в оказваното влияние зависи дали ще се повиши житната рента, дали ще спадне или ще остане неизменена.

Паричната рента, а също и житната рента се повишават или когато при неизменяща се относителна разлика в допълнителното плодородие на различните земи се вложи повече допълнителен капитал в принасящата рента земя, отколкото в нерентоносната *A*, и повече в земята с висока, отколкото в земята с ниска рента, или когато плодородието при еднакъв

допълнителен капитал повече нараства в по-добрата или най-добрата земя, отколкото в D а именно паричната рента и житната рента се увеличават в същата пропорция, в каквато това нарастване на плодородието в горните категории земя е по-голямо от нарастването на плодородието в по-долните, категории.

Но при всички обстоятелства рентата относително се повишава, когато увеличението на производителната сила е резултат от допълнително капиталовложение, а не просто от увеличено се плодородие при неизменно капиталовложение. Това е абсолютната гледна точка, която показва, че в този случай, както и във всички предишни, рентата и увеличената рента на акър (както при диференциална рента I размерът на средната рента за цялата обработвана площ) е следствие от увеличено капиталовложение в земята, при което е безразлично дали това допълнително вложение функционира с неизменяща се норма на производителност при неизменни или спадащи цени или с намаляваща се норма на производителност при неизменни или спадащи цени, или с повишаваща се норма на производителност при спадащи цени. Защото нашата предпоставка е такава: постоянна цена при постоянна спадаща или повишаваща се норма на производителност на допълнителния капитал и спадаща цена при постоянна, понижаваща се и повишаваща се норма на производителност — тази наша предпоставка се свежда към следното: постоянна норма на производителност на допълнителния капитал при постоянна или спадаща цена, намаляваща се норма на производителност при постоянна или спадаща цена, повишаваща се норма на производителност при постоянна и спадаща цена. Макар че във всички тези случаи рентата може да остане неизменена и може да спадне, тя би спаднала още повече, ако допълнителното капиталовложение при равни други обстоятелства не би било условие за повишение на плодородието. В такъв случай допълнителното капиталовложение винаги е причината за относителната висота на рентата, макар и абсолютно тя да е спаднала.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ТРЕТА ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА II. — ТРЕТИ СЛУЧАЙ: ПОВИШАВАЩА СЕ ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА

{Повишаването на производствената цена предполага, че производителността на най-лошата, нерентоносната земя намалява. Приетата от нас за регулираща производствената цена може да се повиши над 3 ф.ст. само ако вложените в A $2\frac{1}{2}$ ф.ст. произвеждат по-малко от 1 квартал или ако 5-те ф.ст. произвеждат по-малко от 2 квартера, или ако в обработване трябва да се включи и земя още по-лоша от A .

При неизменена или даже повишаваща се производителност на второто капиталовложение това би било възможно само ако производителността на първото капиталовложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. се е намалило. Този случай се среща доста често. Например, ако изтощеният при повърхностна оран горен слой на почвата дава при старата система на обработване все пониски урожаи, а след това долният слой, обърнат на повърхността чрез дълбока оран, при рационална обработка започва да дава по-високи урожаи от предишните. Но този специален случай, строго взето, не се отнася тук. Намалението на производителността на *първото* капиталовложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. обуславя за по-добрите земи, даже ако приемем за тях аналогични отношения, понижаване на диференциалната рента I; обаче тук ние разглеждаме само диференциалната рента II. Но тъй като даденият специален случай е невъзможен, ако не се приема съществуване на диференциалната рента II, и тъй като той представлява в действителност отражението на една модификация на диференциална рента I в диференциална рента II, то ще приведем един пример за този случай.

Паричната рента, както и добивът в пари са същите както в таблица II. Повишената регулираща производствена цена точно компенсира онова, което е загубено в количеството на продукта; тъй като тази цена и количеството на продукта са се изменили обратно пропорционално, от само себе си се разбира, че производението им остава същото (*виж таблица VII на следващата страница*).

В горния случай приехме, че производителната сила на второто капиталовложение е по-голяма от първоначалната производителност на първо-

то капиталовложение. Работата няма да се измени, ако за второто ка-

Таблица VII

Вид земля	Акра	Капитало- вложение ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Произв. цена ф.ст.	Продукт квартира	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента житна; парична кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{7}$	6	0 0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$ 6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$ 12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+5=7$	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$ 18	360%
--		20	-	-	$17\frac{1}{2}$	-	60	$10\frac{1}{2}$ 36	240%

питаловложение приемем същата производителност, каквато първоначално имаше първото капиталовложение; ще се получи:

Таблица VIII

Вид земля	Акра	Капитало- вложение ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Произв. цена ф.ст.	Продукт квартира	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента житна; парична кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	4	6	0 0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+2=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$ 6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	4	18	3 12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+5=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$ 18	360%
--		20	-	-	15	-	60	9 36	240%

И тук увеличаващата се в еднаква пропорция производствена цена обуславя да се компенсира напълно намалението на производителността за добива и за паричната рента.

В чист вид третият случай се проявява само при намаляваща производителност на второто капиталовложение, докато производителността на първото не се изменя, както навсякъде приехме за първия и втория случай. Тук диференциална рента I не се засяга, изменението става само с възникващата от диференциалната рента II част. Ще приведем два примера; в първия производителността на второто капиталовложение е намалена наполовина, във втория случай — на една четвърт.

Таблица IX (на следващата страница) е същата като таблица VIII, само че в таблица VIII намалението на производителността пада на първото капиталовложение, а в IX — на второто.

Таблица IX

Вид земя	Акра	Капитало- вложение ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Произв. цена ф.ст.	Продукт квартира	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента житна; парична кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1 + \frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$	4	6	0 0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2 + 1 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$ 6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3 + 1\frac{1}{2}=4\frac{1}{2}$	4	18	3 12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4 + 2 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$ 18	360%
--		20	-	-	15	-	60	9 36	240%

Таблица

X

Вид земя	Акра	Капитало- вложение ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Произв. цена ф.ст.	Продукт квартира	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента житна; парична кварт; ф.ст.	Норма на добавъчна печалба
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0 0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$ 6	120%
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$4\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$ 12	240%
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4 + 1 = 5$	$4\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$ 18	360%
--		20	-	24	$12\frac{1}{2}$	-	60	$7\frac{1}{2}$ 36	240%

И в тази таблица общият добив, сумата на паричната рента и нормата на рентата остават същите както в таблиците II, VII и VIII, защото продуктът и продажната цена пак са се изменили обратно пропорционално, но капиталовложението е останало същото.

Но как стои работата в другия случай, възможен при повишаваща се производствена цена, а именно, когато по-лошата земя, която досега не си е струвало да се обработва, сега започва да се обработва?

Да приемем, че такава земя, която ще означим с а, влиза в числото на конкуриращите земи. В такъв случай нерентоносната дотогава земя А ще почне да дава рента и горните таблици VII, VIII и X ще имат следния вид:

Таблица VIIa

Вид земя	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт кварт.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт; ф.ст.	Повишение
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0 0	0
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$ 1	1
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	4	14	2 8	1+7
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$ 15	1+2X7
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2 + 5 = 7$	4	28	$5\frac{1}{2}$ 22	1+3X7
Сума:	5	25	5	30	19	-	76	$11\frac{1}{2}$ 46	-----

Таблица VIIIa

Вид земля	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт кварт.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт. ф.ст.	Повишение
<i>a</i>	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0
<i>A</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$	$11\frac{1}{5}$
<i>B</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+2=3$	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$
<i>C</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$	$15\frac{3}{5}$
<i>D</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+4=6$	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$
Сума:	5	25	5	30	$16\frac{1}{4}$	-	78	10	48

Таблица

Ха

Вид земля	Акра	Капитал ф.ст.	Печа- лба ф.ст.	Производс- твена цена ф.ст.	Про- дукт кварт.	Продаж- бена цена ф.ст.	Добив ф.ст.	Рента в: кварт. ф.ст.	Повишение
<i>a</i>	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$5\frac{1}{3}$	6	0	0
<i>A</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$
<i>B</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$
<i>C</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14
<i>D</i>	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+1=5$	$5\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$	$20\frac{2}{3}$
Сума:	5	25	5	30	$13\frac{5}{8}$	-	$72\frac{2}{3}$	8	$42\frac{2}{3}$

Чрез включването на земя *a* се създава нова диференциална рента I; на тази основа после се образува диференциална рента II, също в изменен вид. Земята *a* има във всяка от трите горни таблици различно плодородие; редицата на пропорционално повишаващите се степени на плодородие започва едва с *A*. Съответно на това се разполага и редицата на повишаващите се ренти. Рентата от най-лошата земя, сега даваща, но по-рано недаваща рента, образува постоянна величина, която просто се добавя към всички по-високи ренти; само след приспадане на тази постоянна величина ясно изпъква при по-високите ренти редицата разлики и нейният паралелизъм с редицата на плодородието на разнородните земи. Във всички таблици различните степени на плодородие, от *A* до *D*, се отнасят една към друга както 1:2:3:4 и съответно на това се отнасят и една към друга рентите:

в VIIa както $1:1+7:1+2\times 7:1+3\times 7$,

в VIIIa както 1 и $\frac{1}{5}:1$ и $\frac{1}{5}+7$ и $\frac{1}{5}:1$ и $\frac{1}{5}+2\times 7$ и $\frac{1}{5}:1$ и $\frac{1}{5}+3\times 7$ и $\frac{1}{5}$,

в Ха както $\frac{2}{3}:\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}:\frac{2}{3}+2\times 6\frac{2}{3}:\frac{2}{3}+3\times 6\frac{2}{3}$.

Накратко: ако рентата от $A=n$, а рентата от земята с непосредствено по-високо плодородие = $n+m$, то редицата ще бъде такава:

$n:n+m:n+2m:n+3m$ и т.н. – Ф.Е.}

{Тъй като горният трети случай в ръкописа не беше разработен – там е дадено само заглавието му, – остана задача на редактора да го допълни, колкото може, което и направихме по-горе. Остава ни още да направим общите изводи, които произтичат от цялото гореизложено изследване на диференциална рента II в нейните три главни случая и деветте производни. Но приведените в ръкописа примери са малко пригодни за тази цел. **Първо**, в тях се сравняват участъци земя, добивите на които за еднакво големи площи се отнасят помежду си както 1:2:3:4; следователно, вземат се разлики, които още от самото начало са силно преувеличени и които при по-нататъшно развитие на направените въз основа на тях предположения и изчисления довеждат до съвсем изкуствени числови отношения. **Второ**, те пораждат съвсем погрешна представа. Ако при степени на плодородие, отнасящи се една към друга както 1:2:3:4 и т.н., се получават ренти от поредицата 0:1:2:3 и т.н., то веднага възниква изкушението да изведем втората редица от първата и да обясним удвояването, утрояването и т.н. на рентата с удвояването, утрояването и т.н. на целия продукт. Но това би било съвсем неправилно. Рентите се отнасят като 0:1:2:3:4 дори когато степените на плодородие се отнасят както $n:n+1:n+2:n+3:n+4$; рентите се отнасят една към друга не както степените на плодородието, а както *разликите* в плодородието, при това нерентоносната земя се приема за нулева точка.

Таблиците на оригинала трябваше да бъдат приведени за разяснение на текста. Но за да получим нагледна основа за следващите по-долу резултати на изследването, давам тук нова редица от таблици, в които добивът е показан в бушели ($\frac{1}{8}$ квартал, или 36,35 литра) и шилинга (=марка).

Първата таблица (XI) съответства на предишната таблица I. Тя показва добива и рентите за пет качества земя *A—E* при първо капиталовложение от 50 шил., което с 10 шилинга печалба прави 60 шилинга обща производствена цена за акър. Житните добиви са взети ниско: 10, 12, 14, 16, 18 бушела от акър. Получената от това регулираща производствена цена е 6 шил. за бушел.

Следващите 13 таблици отговарят на трите случая на диференциална рента II, разгледани в тази и в двете предходни глави, при допълнително капиталовложение в същата земя от 50 шилинга на акър, при постоянна, понижаваща се и повишаваща се производствена цена. Всеки един от тези три случая на свой ред е изобразен, както той се представя: 1) при неизменяща се, 2) при понижаваща се, 3) при повишаваща се производителност на второто капиталовложение в сравнение с първото. При това се получават още няколко варианта, които трябва отделно да бъдат илюстрирани.

В случай I: постоянна производствена цена — имаме:

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто капиталовложение (таблица XII).

Вариант 2: Намаляваща се производителност. Това може да стане само ако в земята *A* не бъде направено второ вложение. И то или

а) така, че земята *B* също не принася рента (табл. XIII), или

в) така, че земята *B* не става съвсем нерентоносна (табл. XIV).

Вариант 3: Увеличаваща се производителност (табл. XV). И този случай изключва второ капиталовложение в земя *A*.

В случай II: Намаляваща се производствена цена — имаме

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто вложение (табл. XVI).

Вариант 2: Намаляваща се производителност (табл. XVII). Тези два варианта водят до това, че земята *A* отпада от конкуриращите земи, земята *B* престава да носи рента и регулира производствената цена.

Вариант 3: Повишаваща се производителност (табл. XVIII). Тук земята *A* остава регулираща.

В случай III: Повишаваща се производствена цена — възможни са две разновидности: земята *A* може да остане нерентоносна и регулираща цената или пък в конкуренция влиза земя по-лоша от *A* и започва да регулира цената, така че *A* тогава дава рента.

Първа разновидност: Земята *A* остава регулираща.

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто вложение (табл. XIX). Това е допустимо само при предпоставката, че производителността на първото вложение намалява.

Вариант 2: Намаляваща се производителност на второто вложение (XX). Това не изключва неизменяща се производителност на първото вложение.

Вариант 3: Повишаваща се производителност на второто вложение (табл. XXI). Това пак обуславя намаляваща се производителност на първото вложение.

Втора разновидност: Земя от по-лошо качество (означена с *a*) влиза в конкуренция; земя *A* дава рента.

Вариант 1: Неизменяща се производителност на второто вложение (табл. XXII).

Вариант 2: Намаляваща се производителност (табл. XXIII).

Вариант 3: Повишаваща се производителност (табл. XXIV).

Тези три варианта съответстват на общите условия на въпроса и не дават повод за никакви бележки.

А сега да приведем таблиците:

Таблица XI

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. бушела	Продажна цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>A</i>	60	10	6	60	0	0
<i>B</i>	60	12	6	72	12	12
<i>C</i>	60	14	6	84	24	2 X 12
<i>D</i>	60	16	6	96	36	3 X 12
<i>E</i>	60	18	6	108	48	4 X 12
Сума:	300	--	-	--	120	10 X 12

При второ капиталовложение в същата земя.

Първи случай: При неизменяща се производствена цена.

Вариант 1: При неизменяща се производителност на второто капиталовложение.

Таблица XII

Вид земя	Производс- твена цена. шилнга	Продукт. бушела	Продаж- бена цена. шилнга	Добив. шилнга	Рента. шилнга	Повишение на рентата
<i>A</i>	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	6	120	0	0
<i>B</i>	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	6	144	24	24
<i>C</i>	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	6	168	48	2 X 24
<i>D</i>	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	6	192	72	3 X 24
<i>E</i>	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	6	216	96	4 X 24
Сума:	---	--	-	--	240	10 X 24

Вариант 2: При намаляваща производителност на второто капиталовложение; в земята *A* не е направено второ вложение.

1) Когато земята *B* престава да носи рента:

Таблица XIII

Вид земя	Производс- твена цена. шилнга	Продукт. бушела	Продаж- бена цена. шилнга	Добив. шилнга	Рента. шилнга	Повишение на рентата
<i>A</i>	60	10	6	60	0	0
<i>B</i>	60 + 60 = 120	12 + 8 = 20	6	120	0	0
<i>C</i>	60 + 60 = 120	14 + 9 $\frac{1}{3}$ = 23 $\frac{1}{3}$	6	140	20	20
<i>D</i>	60 + 60 = 120	16 + 10 $\frac{2}{3}$ = 26 $\frac{2}{3}$	6	160	40	2 X 20
<i>E</i>	60 + 60 = 120	18 + 12 = 30	6	180	60	3 X 20
Сума:	---	--	-	--	120	6 X 20

2) Когато земята *B* не е съвсем престанала да носи рента:

Таблица XIV

Вид земя	Производс- твена цена. шилнга	Продукт. бушела	Продаж- бена цена. шилнга	Добив. шилнга	Рента. шилнга	Повишение на рентата
<i>A</i>	60	10	6	60	0	0
<i>B</i>	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	6	126	6	6
<i>C</i>	60 + 60 = 120	14 + 10 $\frac{1}{2}$ = 24 $\frac{1}{2}$	6	147	27	6 + 21
<i>D</i>	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	6	168	48	6 + 2 X 21
<i>E</i>	60 + 60 = 120	18 + 13 $\frac{1}{2}$ = 31 $\frac{1}{2}$	6	189	69	6 + 3 X 21
Сума:	---	--	-	--	150	4 X 6 + 6 X 21

Вариант 3: При повишаваща се производителност на второто капиталовложение; в земята *A* също не е направено второ вложение.

Таблица XV

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. бушела	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>A</i>	60	10	6	60	0	0
<i>B</i>	$60 + 60 = 120$	$12 + 15 = 27$	6	162	42	42
<i>C</i>	$60 + 60 = 120$	$14 + 17\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	6	189	69	$42 + 27$
<i>D</i>	$60 + 60 = 120$	$16 + 20 = 36$	6	216	96	$42 + 2 \times 27$
<i>E</i>	$60 + 60 = 120$	$18 + 22\frac{1}{2} = 40\frac{1}{2}$	6	243	123	$42 + 3 \times 27$
Сума:	---	--	-	--	330	$4 \times 42 + 6 \times 27$

Втори случай: При намаляваща производствена цена.

Вариант 1: При неизменяща се производителност на второто капиталовложение; земята *A* отпада от конкуренция, земята *B* вече не носи рента.

Таблица XVI

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. бушела	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>B</i>	$60 + 60 = 120$	$12 + 12 = 24$	5	120	0	0
<i>C</i>	$60 + 60 = 120$	$14 + 14 = 28$	5	140	20	20
<i>D</i>	$60 + 60 = 120$	$16 + 16 = 32$	5	160	40	2×20
<i>E</i>	$60 + 60 = 120$	$18 + 18 = 36$	5	180	60	3×20
Сума:	---	--	-	--	120	6×20

Вариант 2: При нарастваща производителност на второто капиталовложение; земята *A* отпада от конкуренция, земята *B* вече не носи рента.

Таблица XVII

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. бушела	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>B</i>	$60 + 60 = 120$	$12 + 9 = 21$	$5\frac{5}{7}$	120	0	0
<i>C</i>	$60 + 60 = 120$	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	$5\frac{5}{7}$	140	20	20
<i>D</i>	$60 + 60 = 120$	$16 + 12 = 28$	$5\frac{5}{7}$	160	40	2×20
<i>E</i>	$60 + 60 = 120$	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$5\frac{5}{7}$	180	60	3×20
Сума:	---	--	-	--	120	6×20

Вариант 3: При повишаваща се производителност на второто капиталовложение, земята *A* остава в конкуренция, земята *B* дава рента.

Таблица XVIII

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушели	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>A</i>	$60 + 60 = 120$	$10 + 15 = 25$	$4\frac{4}{5}$	120	0	0
<i>B</i>	$60 + 60 = 120$	$12 + 18 = 30$	$4\frac{4}{5}$	144	24	24
<i>C</i>	$60 + 60 = 120$	$14 + 21 = 35$	$4\frac{4}{5}$	168	48	2 X 24
<i>D</i>	$60 + 60 = 120$	$16 + 24 = 40$	$4\frac{4}{5}$	192	72	3 X 24
<i>E</i>	$60 + 60 = 120$	$18 + 27 = 45$	$4\frac{4}{5}$	216	96	4 X 24
Сума:	---	--	-	--	240	10 X 24

Трети случай: При нарастваща производствена цена.

A. Когато земята *A* остава земя, носеща рента и регулираща цената.

Вариант 1: При постоянна производителност на второто капиталовложение, определящо намаляваща производителност на първото вложение.

Таблица XIX

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушели	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>A</i>	$60 + 60 = 120$	$7\frac{1}{2} + 10 = 17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
<i>B</i>	$60 + 60 = 120$	$9 + 12 = 21$	$6\frac{6}{7}$	144	24	24
<i>C</i>	$60 + 60 = 120$	$10\frac{1}{2} + 14 = 24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	168	48	2 X 24
<i>D</i>	$60 + 60 = 120$	$12 + 16 = 28$	$6\frac{6}{7}$	192	72	3 X 24
<i>E</i>	$60 + 60 = 120$	$13\frac{1}{2} + 18 = 31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4 X 24
Сума:	---	--	-	--	240	10 X 24

Вариант 2: При намаляваща производителност на второто капиталовложение, изключващо производителността на първото да не се измени.

Таблица XX

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушели	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>A</i>	$60 + 60 = 120$	$10 + 5 = 15$	8	120	0	0
<i>B</i>	$60 + 60 = 120$	$12 + 6 = 18$	8	144	24	24
<i>C</i>	$60 + 60 = 120$	$14 + 7 = 21$	8	168	48	2 X 24
<i>D</i>	$60 + 60 = 120$	$16 + 8 = 24$	8	192	72	3 X 24
<i>E</i>	$60 + 60 = 120$	$18 + 9 = 27$	8	216	96	4 X 24
Сума:	---	--	-	--	240	10 X 24

Вариант 3: При растяща се производителност на второто капиталовложение, определящо при дадените предпоставки намаляваща производителност на първото вложение.

Таблица XXI

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушели	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>A</i>	60 + 60 = 120	5 + 12½ = 17½	6⅔	120	0	0
<i>B</i>	60 + 60 = 120	6 + 15 = 21	6⅔	144	24	24
<i>C</i>	60 + 60 = 120	7 + 17½ = 24½	6⅔	168	48	2 X 24
<i>D</i>	60 + 60 = 120	8 + 20 = 28	6⅔	192	72	3 X 24
<i>E</i>	60 + 60 = 120	9 + 22½ = 31½	6⅔	216	96	4 X 24
Сума:	---	--	-	--	240	10 X 24

В. Когато по-лоша земя (означена с *a*) стане регулираща цената и затова *A* започва да дава рента. Това не изключва възможността на неизменяща се производителност на второто вложение за всички варианти.

Вариант 1: Постоянна производителност на второто капиталовложение.

Таблица XXII

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушели	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>a</i>	120	16	7½	120	0	0
<i>A</i>	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	7½	150	30	30
<i>B</i>	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	7½	180	60	2 X 30
<i>C</i>	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	7½	210	90	3 X 30
<i>D</i>	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	7½	240	120	4 X 30
<i>E</i>	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	7½	270	150	5 X 30
Сума:	---	--	-	--	450	15 X 30

Вариант 2: Намаляваща производителност на второто капиталовлож.

Таблица XXIII

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушели	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>a</i>	120	15	8	120	0	0
<i>A</i>	60 + 60 = 120	10 + 7½ = 17½	8	140	20	20
<i>B</i>	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	8	168	48	20 + 28
<i>C</i>	60 + 60 = 120	14 + 10½ = 24½	8	196	76	20 + 2 X 28
<i>D</i>	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	8	224	104	20 + 3 X 28
<i>E</i>	60 + 60 = 120	18 + 13½ = 31½	8	252	132	20 + 4 X 28
Сума:	---	--	-	--	380	5 X 20 + 10 X 28

Вариант 3: Нарастваща производителност на второто капиталовлож.

Таблица XXIV

Вид земя	Производствена цена. шилинга	Продукт. в бушела	Продажбена цена. шилинга	Добив. шилинга	Рента. шилинга	Повишение на рентата
<i>a</i>	120	16	7½	120	0	0
<i>A</i>	60 + 60 = 120	10 + 12½ = 22½	7½	168¾	48¾	15 + 33¾
<i>B</i>	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	7½	202½	82½	15 + 2 X 33¾
<i>C</i>	60 + 60 = 120	14 + 17½ = 31½	7½	236¼	116¼	15 + 3 X 33¾
<i>D</i>	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	7½	270	150	15 + 4 X 33¾
<i>E</i>	60 + 60 = 120	18 + 22½ = 40½	7½	303¾	183¾	15 + 5 X 33¾
Сума:	---	--	-	--	581	5 X 15 + 15 X 33¾

От тези таблици произтича следното:

Преди всичко, че редицата на рентите се отнася една към друга точно като редицата на разликите в плодородността, вземайки за нулева точка регулиращата, нерентоносната земя. Рентата се определя не от абсолютния добив, а само от разликите в добива. Дали разните видове земя дават 1, 2, 3, 4, 5 бушела или 11, 12, 13, 14, 15 бушела продукт от акър, рентите и в двата случая са поредно 0, 1, 2, 3, 4 бушела или съответния паричен добив от тях. Но много по-важен е резултатът по отношение на цялата сума от ренти при второто капиталовложение в една и съща земя.

В пет от изследваните тринадесет случая капиталовложението се удвоява и общата сума на рентата; вместо 12 шил. X 10 тя става 24 шил. X 10 = 240 шил. Тези случаи са следните:

Случай I, постоянна цена, **вариант 1**: съответно на вложенията увеличение на производството (таблица XII).

Случай II, намаляваща се цена, **вариант 3**: нарастващо увеличение на производството (таблица XVIII).

Случай III, увеличаваща се цена, първа разновидност, когато земята *A* остава регулираща и в трита варианта (таблици XIX, XX, XXI).

В четири случая рентата се увеличава **повече от двойно**, а именно:

Случай I, **вариант 3**, постоянна цена, но нарастващо увеличение на производството (таблица XV). Сумата на рентите се повишава на 330 шил.

Случай III, втора разновидност, когато земята *A* носи рента, във всички три варианта (таблица XVII, рента = 30X15 = 450 шил.; таблица XVIII,

рента = $20 \times 5 + 28 \times 10 = 380$ шил.; таблица **XIV**, рента = $15 \times 5 + 33\frac{3}{4} \times 15 = 581\frac{1}{4}$ шил.).

В един случай рентата се *повишава*, но не до двойната сума на рентата, получавана при първото капиталовложение:

Случай **I**, постоянна цена, **вариант 2**: намаляваща производителност на второто вложение при условие че **B** не става съвсем нерентоносна (таблица **XIV**, рента = $6 \times 4 + 21 \times 6 = 150$ шил.).

И най-после, само в три случая съвкупната рента при второ капиталовложение за всички видове земя остава в същото положение както при първото вложение (таблица **XI**); това са случаите, когато земята **A** престава да участва в конкуренцията, а земята **B** става регулираща и следователно неносеща рента. Рентата от **B** не само отпада, но тя намалява от всеки следващ член в редицата на рентите; с това се определя резултатът. Тези случаи са следните:

Случай I, вариант 2, когато условията са такива, че земята **A** отпада (таблица **XVIII**). Сумата на рентите е 20×6 , следователно = $12 \times 10 = 120$, както и в таблица **XI**.

Случай II, вариант 1 и 2. Тук съгласно предпоставката необходимо отпада земята **A** (таблицы **XVI** и **XVII**) и сумата на рентите пак е $20 \times 6 = 12 \times 10 = 120$ шил.

Това означава: в голямото мнозинство от всички възможни случаи вследствие увеличеното влагане на капитали в земята рентата се повишава както на акър рентоносна земя, така и особено в общата си сума. Само в три случая от изследваните тринадесет нейната обща сума остава неизменена. Това са случаите, когато земята от най-лошото качество, непринасяща дотогава рента и изпълняваща ролята на регулираща земя, престава да участва в конкуренцията и непосредствено следващата след нея по-добра по качество земя идва на нейно място, т.е. престава да носи рента. Но и в тези случаи рентите на най-добрите земи се повишават в сравнение с рентите, които се дължат на първото капиталовложение; ако рентата на **C** спада от 24 на 20, то за **D** и **E** тя се повишава от 36 и 48 на 40 и 60 шилинга.

Понижаването на общата сума на рентите под равнището, което тя е постигнала при първото капиталовложение (табл. XI), е възможно само ако освен земята *A* също и земята *B* бъде изключена от конкуренция, така че регулираща и нерентоносна земя стане земята *C*.

Следователно, колкото повече капитал се влага в земята, колкото по-високо е развитието на земеделието и на цивилизацията изобщо в дадена страна, толкова по-високо нараства рентата както на акър, така и цялата сума на рентите, толкова по-огромна става тази дан, която обществото плаща на едрите земевладелци във форма на добавъчна печалба — докато всички категории земи, вече подложени на обработване, запазват своята конкурентоспособност.

Този закон обяснява удивителната жизнена издръжливост на класата на едрите земевладелци. Никоя друга класа на обществото не живее така разточително като нея, никоя друга не претендира така на традиционен, „съответен на съсловието“ разкош, безразлично откъде идат парите за това, никоя друга класа не трупа така лекомислено дългове след дългове. И въпреки това тя винаги се изправя на краката си благодарение на вложения в земята от други хора капитал, който ѝ принася ренти, съвсем несъответни на печалбите, които капиталистът извлича от него.

Но същият този закон обяснява и защо тази жизнена издръжливост на едрият земевладелец постепенно се изчерпва.

Когато английските житни мита в 1846 г. бяха премахнати, английските фабриканти мислеха, че с това са превърнали земевладелската аристокрация в паупери. Вместо това тя стана още по-богата като никога дотогава. Как стана това? Много просто. **Първо**, започнаха да искат от фермерите по договор да влагат годишно по 12 ф.ст. вместо по 8 ф.ст. в акър и, **второ**, земевладелците, които имаха много представители в долната камара си издействаха голяма държавна субсидия за дрениране на земите си и за други трайни подобрения. Тъй като не се проведе пълно изхвърляне даже на най-лошата земя, а най-много — и то в повечето случаи само временно — я използваха за други цели, то рентите се покачиха пропорционално на увеличените капиталовложения в земята и земевладелската аристокрация се оказа в още по-добри условия, отколкото преди.

Но нищо не е вечно. Презокеанските параходи, железопътните линии в Северна и Южна Америка, както и в Индия дадоха възможност на съвсем нови площи да конкурират европейските житни пазари. Това са, от една страна, северноамериканските прерии, аржентинските пампаси — степи, по природа пригодни за обработване с плуг, девствена почва, която дълги години даваше възможност за богати реколти даже при примитивно обработване и без наторяване. От друга страна, това бяха земите на руските и на индийските комунистически общини, които са принудени да продават част от своя продукт, при това все повече растяща част, за да получат пари за данъците, които изстисква от тях безпощадният деспотизъм на държавата, доста често посредством изтезание. Тези продукти се продават без оглед на производствените разходи, продават се по цената, която предлага търговецът, защото селянинът непременно трябва да добие пари до срока на платежа. И срещу тази конкуренция — конкуренцията на девствената степна почва и на руските и индийските селяни, задущаващи се от непосилни данъци — европейският арендатор и селянин не можеше да устои при старите ренти. Една част от земята в Европа окончателно се оказа неспособна да конкурира в производството на зърнени храни, рентите навсякъде спаднаха, за Европа стана общо правило нашият втори случай, втори вариант, а именно: спадаща цена на житото и понижаваща се производителност на добавъчните капиталовложения. Оттук воплите на аграрите от Шотландия до Италия и от Южна Франция до Източна Прусия. За щастие, още далеч не всички степни земи са разорани; има още достатъчно, за да разорят цялото европейско едро земевладение, а отгоре на това и дребното. — Ф.Е.}

Рубриците, под които трябва да се изследва рентата, са следните:

A. Диференциална рента.

1. Понятие за диференциалната рента. Илюстрация със силата на водата. Преминаване към същинската земеделска рента.
2. Диференциална рента I, произтичаща от различия в плодородността на различните участъци земя.
3. Диференциална рента II, произтичаща от последователни капиталовложения в една и съща земя. Диференциалната рента II подлежи на изследване:

- a) при постоянна,
- b) при спадаща,
- c) при повишаваща се производствена цена.

И освен това

- d) превръщане на добавъчната печалба в рента.

4. Влияние на тази рента върху нормата на печалбата.

B. Абсолютна рента.

C. Цена на земята.

D. Заключителни бележки за поземлената рента.

Като общ резултат от разглеждането на диференциалната рента се получава следното:

Първо: Образуването на добавъчна печалба може да стане по различни пътища. От една страна, на базата на диференциална рента I, т.е. на базата на влягане целия земеделски капитал в поземлена площ, състояща се от разнородни по плодородност земи. По-нататък, във вид на диференциална рента II на базата на различната диференциална производителност на последователни капиталовложения в една и съща земя, т.е. на базата на по-голяма производителност, изразена напр. в квартали пшеница, от онази, която имаме при същото капиталовложение в най-лошата, нерентоносна, но регулираща производствената цена земя. Но по какъвто и път да възникне тази добавъчна печалба, нейното превръщане в рента, следователно нейното преминаване от ръцете на арендатора в ръцете на земевладелеца, винаги предполага като предварително условие, че различните действителни индивидуални производствени цени (т.е. независимо от общата, регулираща пазара производствена цена), които имат отделните продукти на единичните последователни капиталовложения, предварително се изравняват в една индивидуална средна производствена цена. Излишъкът в общата регулираща производствена цена на продукта от един акър над тази индивидуална средна цена образува и измерва величината на рентата от акър. При диференциална рента I разликите в резултатите са сами по себе си различни, тъй като те се получават на различни участъци земя, лежащи разделно един от друг или един до друг, при прието за нормално

капиталовложение в акър и съответно нему нормално обработване на земята. При диференциалната рента II диференциалните резултати трябва преди всичко да бъдат направени различими; и действително трябва да ги превърнем обратно в диференциална рента I, а това може да направим само по указания начин. Да вземем напр. табл. III, стр. ...

Земята *B* дава в резултат на първото капиталовложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. 2 квартера от един акър, а в резултат на второто еднакво по размер вложение — $1\frac{1}{2}$ квартера, общо $3\frac{1}{2}$ квартера от един и същ акър. В тези $3\frac{1}{2}$ квартера, получени от една и съща земя, не може да се различи каква част е продукт на капиталовложение I и каква на капиталовложение II. В действителност $3\frac{1}{2}$ квартера са продукт на целия капитал от 5 ф.ст.; и фактически работата се състои само в това, че капитал от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. е дал 2 квартера, а капитал от 5 ф.ст. не 4, а $3\frac{1}{2}$ квартера. Съвсем същото би било, ако тези 5 ф.ст. биха дали 4 квартера или даже 5 квартера, така че второто капиталовложение даде излишък от 1 квартал. Производствената цена на първите два квартера се равнява на $1\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартал, а на вторите $1\frac{1}{2}$ квартера — 2 ф.ст. за квартал. Всички тези $3\frac{1}{2}$ квартера заедно струват значи 6 ф.ст. Това е индивидуалната производствена цена на целия продукт, съставляваща средно 1 ф.ст. и $14\frac{2}{7}$ шил. за квартал, кръгло $1\frac{3}{4}$ ф.ст. При определената от земята *A* обща производствена цена от 3 ф.ст. това дава добавъчна печалба от $1\frac{1}{4}$ ф.ст. на квартал и следователно за всичките $3\frac{1}{2}$ квартера — $4\frac{3}{8}$ ф.ст. При средната производствена цена от земята *B* това ще съставлява кръгло $1\frac{1}{2}$ квартера. Добавъчната печалба, получавана от *B*, се изразява следователно в съответна част на продукта от *B* в тези $1\frac{1}{2}$ квартера, които образуват изразената в жито рента и които се продават по общата производствена цена за $4\frac{1}{2}$ ф.ст. Но, обратно, излишният продукт от един акър земя *B*, надхвърлящ продукта от един акър *A*, не може току-така да се счита за добавъчна печалба, а затова и за добавъчен продукт. Съгласно предпоставката, един акър от земята *B* произвежда $3\frac{1}{2}$ квартера, един акър *A* — само 1 квартал. Излишният продукт от земята *B* следователно е равен на $2\frac{1}{2}$ квартера, а добавъчният продукт — само на $1\frac{1}{2}$ квартера; защото в *B* е разходван два пъти по-голям капитал, отколкото в *A*, и затова общата производствена цена на тази земя е два пъти по-голяма. Ако в *A* бъдат разходвани само 5 ф.ст. и нормата на производителност остане същата,

то продуктът ще бъде равен на 2 квартера вместо на 1 и така ще стане ясно, че действителният добавъчен продукт може да бъде намерен чрез сравняване не на $3\frac{1}{2}$ и 1, а на $3\frac{1}{2}$ и 2; че той следователно се равнява не на $2\frac{1}{2}$, а само на $1\frac{1}{2}$ квартера. Но, по-нататък, ако в *B* бъде вложен трети капитал от $2\frac{1}{2}$ ф.ст., който даде само един квартал, така че този квартал струва 3 ф.ст., както произведеният на земята *A* квартал, то неговата продажна цена от 3 ф.ст. ще покрие само цялата производствена цена, ще даде само средна печалба, но никаква добавъчна печалба, следователно и нищо, което би могло да се превърне в рента. Продуктът от един акър от който и да е вид земя в сравнение с продукта от един акър земя *A* не показва нито дали е той продукт на еднакво или на по-голямо капиталовложение, нито покрива ли излишният продукт само производствената цена или той дължи своето възникване на по-висока производителност на допълнителния капитал.

Второ: При намаляваща норма на производителност на допълнителните капиталовложения — чиято граница, доколкото се касае за образуването на нова добавъчна печалба, е онова капиталовложение, което покрива само производствената цена, т.е. произвежда един квартал толкова скъпо, за колкото го произвежда равно капиталовложение в един акър от земята *A*, т.е. съгласно предпоставката за 3 ф.ст. — границата, при която общото капиталовложение в един акър земя *B* престава да дава рента, ще бъде достигната, както следва от гореизложеното, когато индивидуалната средна производствена цена на продукта от един акър *B* се е повишила до производствената цена от един акър *A*.

Ако в *B* се извършват само такива допълнителни капиталовложения, които постигат производствената цена, значи не образуват добавъчна печалба, значи и рента, това наистина повишава индивидуалната средна производствена цена на квартал, но не засяга образуваната от предишните капиталовложения допълнителна печалба, следователно не засяга рентата, която може да се получи. Защото средната производствена цена остава винаги под тази на *A* и макар че излишъкът в цената за квартал намалява, то количеството на кварталите се увеличава в същата пропорция, така че общият излишък в цената остава без изменение.

В приведения случай двете първи капиталовложения от 5 ф.ст. в земята *B* произвеждат $3\frac{1}{2}$ квартера, следователно съгласно предпоставката $1\frac{1}{2}$

квартера рента = $4\frac{1}{2}$ ф.ст. Ако тук бъде добавено трето капиталовложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст., произвеждащо само един допълнителен квартал, то цялата производствена цена (включително 20% печалба) ще бъде $4\frac{1}{2}$ квартера = 9 ф.ст.; следователно средната цена на един квартал — 2 ф.ст. Значи средната производствена цена за квартал от земята **B** се е покачила от $1\frac{5}{7}$ на 2 ф.ст., а добавъчната печалба от квартал в сравнение с регулиращата цена на **A** е спаднала от $1\frac{2}{7}$ на 1 ф.ст. Но $1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ ф.ст., точно както преди $1\frac{2}{7} \times 3\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ ф.ст.

Да приемем, че в **B** са направени още и четвърто и пето допълнително капиталовложение по $2\frac{1}{2}$ ф.ст., които произвеждат един квартал само по неговата обща производствена цена, то целият продукт от акър ще бъде сега $6\frac{1}{2}$ квартера, а цялата му производствена цена 15 ф.ст. Средната производствена цена за един квартал отново ще се повиши за **B** от 2 на 2 и $\frac{4}{13}$ ф.ст., а добавъчната печалба от квартал в сравнение с регулиращата производствена цена за земята **A** отново ще спадне от 1 на $\frac{9}{13}$ ф.ст. Но и тези $\frac{9}{13}$ ф.ст. трябва сега да изчисляваме върху $6\frac{1}{2}$ квартера вместо върху предишните $4\frac{1}{2}$ квартера. А $\frac{9}{13} \times 6\frac{1}{3} = 1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ ф.ст.

От това следва преди всичко, че при тези обстоятелства не е нужно никакво увеличение на регулиращата производствена цена, за да станат възможни допълнителни капиталовложения на земи, носещи рента, дори в такъв размер, че допълнителният капитал съвсем престава да доставя добавъчна печалба и дава само средната печалба. От това следва понататък, че тук сумата на добавъчната печалба за акър остава без изменение, колкото и да намалява добавъчната печалба от квартал; това намаляване винаги се уравновесява от съответното увеличение на кварталите, произвеждани на акър. За да се покачи средната производствена цена до общата производствена цена (за да достигне 3 ф.ст. за земята **B**), трябва да бъдат направени такива добавъчни капиталовложения, продуктът на които да има по-висока производствена цена, отколкото регулиращата цена от 3 ф.ст. Но ние ще видим, че дори само това не е достатъчно, за да повиши средната производствена цена на квартал от земята **B** до равнището на общата производствена цена 3 ф.ст.

Да приемем, че на земята **B** са произведени:

1) $3\frac{1}{2}$ квартера, производствената цена на които, както и преди, е = 6 ф.

ст.; следователно две капиталовложения до $2\frac{1}{2}$ ф.ст. всяко, при което и двете образуват добавъчни печалби, но в намаляващ размер.

2) 1 квартал за 3 ф.ст. ; капиталовложение, при което индивидуалната производствена цена е равна на регулиращата производствена цена.

3) 1 квартал за 4 ф.ст.; капиталовложение, при което индивидуалната производствена цена е с $33\frac{1}{3}\%$ по-висока от регулиращата цена.

Ние бихме имали $5\frac{1}{2}$ квартера от един акър за 13 ф.ст. при капиталовложение от 10 и $\frac{7}{10}$ ф.ст.; първоначалното капиталовложение би нараснало 4 пъти, но продуктът от първото капиталовложение не би се увеличил и 3 пъти.

$5\frac{1}{2}$ квартера за 13 ф.ст. дават средна производствена цена $2\frac{4}{11}$ ф.ст. на квартал, следователно при регулираща производствена цена 3 ф.ст. един излишък от $\frac{7}{11}$ ф.ст. на квартал; той може да се превърне в рента. $5\frac{1}{2}$ квартера при продажба по регулиращата цена 3 ф.ст. дават $6\frac{1}{2}$ ф.ст. Като приспаднем цялата производствена цена 13 ф.ст., остаат $3\frac{1}{2}$ ф.ст. добавъчна печалба, или рента; тези $3\frac{1}{2}$ ф.ст., изчислени по сегашната средна производствена цена за един квартал от **B**, т.е. по $2\frac{4}{11}$ ф.ст. за квартал, представляват сега $1\frac{25}{52}$ квартера. Паричната рента ще се намали с 1 ф.ст., житната рента – приблизително с $\frac{1}{2}$ квартал, но въпреки че четвъртото допълнително капиталовложение в **B** не само не произвежда добавъчна печалба, но дава по-малко от средната печалба, продължава да се получава добавъчна печалба и рента. Ако приемем, че освен капиталовложение 3), също и вложение **B** произвежда по цена, превишаваща регулиращата производствена цена, то цялото производство ще бъде: $3\frac{1}{2}$ квартера за 6 ф.ст. + 2 квартера за 8 ф.ст., общо $5\frac{1}{2}$ квартера за 14 ф.ст. производствена цена. Средната производствена цена за един квартал ще бъде $2\frac{6}{11}$ ф.ст., което ще даде един излишък от $\frac{5}{11}$ ф.ст. Тези $5\frac{1}{2}$ квартера, продадени по 3 ф.ст., дават $16\frac{1}{2}$ ф.ст.; като приспаднем 14 ф.ст. обща производствена цена, остават $2\frac{1}{2}$ ф.ст. за рента. При сегашната средна производствена цена за земя **B** това съставлява $\frac{55}{56}$ квартера. Следователно все повече продължава да се получава рента, макар и в по-малък размер от предишната.

Във всеки случай това показва, че на по-добрите участъци земя при добавъчни капиталовложения, продуктът на които струва повече от регули-

ращата производствена цена, рентата - поне в допустимите от пактиката граници - трябва да не изчезне, а само да се намали съответно на това, от една страна, каква част от цялото капиталовложение съставлява този по-малко производителен капитал, а, от друга страна, съответно на намалението на неговата производителност. Средната цена на продукта му все още ще бъде по-ниска от регулиращата цена и затова все още ще остава добавъчна печалба, която може да се превърне в рента.

Да приемем сега, че средната цена на един квартал от **B** съвпада с общата производствена цена в резултат на 4 последователни капиталовложения ($2\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, 5 и 5 ф.ст.) с намаляваща производителност:

Капитал ф. ст.	Печалба ф. ст.	Продукт квартера	Производствена цена		Продажна цена ф. ст.	Добив ф. ст.	Остатък за рента:	
			за кварт. ф. ст.	всичко ф. ст.			кварт.	ф. ст.
1) $2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	2	$1\frac{1}{2}$	3	3	6	1	3
2) $2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	2	3	3	$4\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
3) 5	1	$1\frac{1}{2}$	4	6	3	$4\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{2}$
4) 5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
15	3	6	-	18	-	18	0	0

Тук арендаторът продава всеки квартал по индивидуалната му производствена цена и затова всички квартали - по средната им производствена цена, която съвпада с регулиращата цена от 3 ф.ст. Затова той и сега получава върху своя капитал от 15 ф.ст. 20% печалба = 3 ф.ст. Но рентата е изчезнала. Къде е отишъл излишъкът при това изравняване на индивидуалните производствени цени на всеки квартал с общата производствена цена?

Добавъчната печалба от първите $2\frac{1}{2}$ ф.ст. беше 3 ф.ст.; от вторите $2\frac{1}{2}$ ф.ст. тя беше $1\frac{1}{2}$ ф.ст.; общо добавъчната печалба, върху $\frac{1}{3}$ от авансирания капитал, т.е. върху 5 ф.ст., беше = $4\frac{1}{2}$ ф.ст. = 90%.

При капиталовложение 3) 5 ф.ст. не само не дават добавъчна печалба, но продуктът му от $1\frac{1}{2}$ квартера, продаден по общата производствена цена, дава един минус от $1\frac{1}{2}$ ф. ст. И най-после, при капиталовложение 4) също от 5 ф.ст. неговият продукт от 1 квартал, продаден по общата производствена цена, дава един минус от 3 ф.ст. Следователно двете ка-

питаловложения, взети заедно, дават един минус от $4\frac{1}{2}$ ф.ст., равен на добавъчната печалба от $4\frac{1}{2}$ ф.ст., получена от капиталовложения 1) и 2).

Добавъчната печалба и минусната печалба взаимно се унищожават. Затова рентата изчезва. Но в действителност това е възможно само защото елементите на принадлежната стойност, които образуваха добавъчна печалба, или рента, сега влизат в образуването на средната печалба. Арендаторът получава тази средна печалба в размер 3 ф.ст. върху 15 ф.ст., или в размер 20%, за сметка на рентата.

Изравняването на индивидуалната средна производствена цена от *B* с общата производствена цена от *A*, регулираща пазарната цена, предполага, че разликата между индивидуалната цена на продукта от първите капиталовложения и превишаващата я регулираща цена все повече и повече се уравнисява и най-после се унищожават от разликата, с която продуктът от последните капиталовложения започва да превишава регулиращата цена. Така онова, което представлява добавъчна печалба, докато продуктът от първите капиталовложения се продава отделно, постепенно става част на средната производствена цена и с това влиза в образуването на средната печалба, докато, най-после, напълно се поглъща от нея.

Ако вместо 15 ф.ст. капиталовложения в *B* бъдат вложени само 5 ф.ст., а допълнителните $2\frac{1}{2}$ квартера от последната таблица бъдат произведени така, че $2\frac{1}{2}$ акра от земята *A* бъдат наново разработени с капиталовложения $2\frac{1}{2}$ ф.ст. на акър, то вложеният допълнителен капитал ще съставлява само $6\frac{1}{4}$ ф.ст., а цялото вложение в *A* и *B* за производството на тези 6 квартера ще възлиза на само $11\frac{1}{4}$ ф.ст. вместо 15 ф.ст. и общата им производствена цена, включително печалбата, ще съставлява $13\frac{1}{2}$ ф.ст. Тези 6 квартера ще продължават да се продават общо за 18 ф.ст., но капиталовложението ще се намали с $3\frac{3}{4}$ ф.ст., а рентата от *B* ще се равнява, както и преди, на $4\frac{1}{2}$ ф.ст. от акър. Иначе ще бъде, ако за производството на допълнителните $2\frac{1}{2}$ квартера трябва да се прибегне към по-лоша от *A* земя, към *A—1*, *A—2*, така че производствената цена на един квартал за $1\frac{1}{2}$ квартера от земята *A—1* = 4 ф.ст., а за последния квартал от земята *A—2* = 6 ф.ст. В такъв случай 6 ф.ст. ще бъдат регулиращата производствена цена на квартал. Тези $3\frac{1}{2}$ квартера от зем-

ята **B** ще бъдат продадени за 21 ф. ст. вместо за $10\frac{1}{2}$ ф.ст, което ще даде рента от 15 ф.ст. вместо $4\frac{1}{2}$ ф.ст., а в жито — рента от $2\frac{1}{2}$ квартера вместо $1\frac{1}{2}$ квартера. Също тъй единият квартал от земята **A** ще даде сега рента от 3 ф.ст. = $\frac{1}{2}$ квартал.

Преди да изследваме по-нататък този пункт, да направим още една бележка.

Средната цена на един квартал от **B** се изравнява, съвпада с регулираната от земята **A** обща производствена цена 3 ф.ст. за квартал, когато частта от целия капитал, която произвежда излишните $1\frac{1}{2}$ квартера, се уравнива от онази част на целия капитал, която недопроизвежда $1\frac{1}{2}$ квартера. Кога именно ще бъде достигнато това изравняване или колко капитал с недостатъчна производителна сила трябва да бъде вложен за това в **B**, зависи при дадена добавъчна производителност на първите капиталовложения от относително недостатъчната производителност на следващите капиталовложения — недостатъчна в сравнение с производителността на равно капиталовложение в най-лошата регулираща земя **A** — или от индивидуалната производствена цена за продукта от тези следващи капиталовложения в сравнение с регулиращата цена.

От гореказаното по-горе преди всичко следва:

Първо. Докато допълнителните капитали се влагат в една и съща земя с добавъчна — макар и намаляваща се — производителност, житната и паричната рента на акър абсолютно нараства, макар че относително, в сравнение с авансирания капитал (значи нормата на добавъчна печалба или на рента), намалява. За граница тук служи онзи допълнителен капитал, който носи само средна печалба или за чийто продукт индивидуалната производствена цена съвпада с общата производствена цена. Производствената цена при тези условия остава същата, ако производството от по-лошата земя не стане излишно вследствие увеличилото се предлагане. Даже при намаляващи се цени тези допълнителни капитали все още могат в известни граници да произведат добавъчна печалба, макар и не много значителна.

Второ. Влагането на допълнителен капитал, който произвежда само средната печалба и чиято добавъчна производителност следователно е

= 0, никак не изменя размера на образувалата се добавъчна печалба, значи и на рентата. Вследствие на това индивидуалната средна цена на квартера нараства на по-добрите земи; излишъкът, получаван на квартал, намалява, но броят на кварталите, даващи такъв намален излишък, се увеличава, така че продуктът остава същият.

Трето. Допълнителни капиталовложения, които принасят продукт с индивидуална производствена цена, превишаваща регулиращата цена — следователно добавъчната производителност на които не е само = 0, а по-малка от нула, минус, т.е. по-малка от производителността на равно капиталовложение в регулиращата земя *A*, — все повече приближават индивидуалната средна цена на целия продукт от по-добрата земя към общата производствена цена, следователно все повече намаляват разликата между двете цени, която образува добавъчната печалба, респ. рентата. Все по-голяма и по-голяма част от това, което образуваше добавъчна печалба, или рента, влиза в образуването на средната печалба. Но все пак целият вложен в акър от земята *B* капитал продължава да дава добавъчна печалба, макар че тя намалява с увеличението на масата на капитала с недостатъчна производителност и с нарастването степента на тази недостатъчна производителност. При нарастващ капитал и увеличаващо се производство рентата, получавана на акър, намалява тук абсолютно, а не, както във втория случай, само относително в сравнение с нарастващия размер на вложения капитал.

Рентата може да изчезне само ако индивидуалната средна производствена цена на целия продукт от по-добрата земя *B* съвпада с регулиращата цена, значи ако цялата добавъчна печалба от първите по-производителни капиталовложения отиде за образуване на средната печалба.

Минималната граница за спадането на рентата от акър е точката, на която тя изчезва. Но тази граница настъпва не когато допълнителните капиталовложения започнат да произвеждат с недостатъчна производителност, а когато допълнителното капиталовложение с недостатъчна производителност приеме такива размери, че неговото влияние унищожава надвишаващата производителност на първите капиталовложения и производителността на целия вложен капитал стане равна на производителността на вложения в *A* капитал и затова индивидуалната средна цена

на квартера от **B** стане равна на индивидуалната средна цена на квартал от **A**.

Но и в този случай регулиращата производствена цена, 3 ф.ст. за квартал, не ще се измени, макар че рентата ще изчезне. Едва отвъд този предел производствената цена ще трябва да се повиши вследствие увеличение било на степента на недостатъчната производителност на допълнителния капитал, било на величината на самия допълнителен капитал при същата степен на недостатъчна производителност. Ако напр. в таблицата на стр. ... от същата земя бъдат произведени не $1\frac{1}{2}$ квартера, а $2\frac{1}{2}$ квартера по 4 ф.ст., то ще имаме всичко 7 квартера и цялата им производствена цена ще възлиза на 22 ф.ст.; един квартал ще струва $3\frac{1}{7}$ ф.ст., т.е. с $\frac{1}{7}$ ф.ст. повече от общата производствена цена, която ще трябва да се увеличи.

И така, още дълго време ще може да се влага допълнителен капитал с недостатъчна производителност и даже с все по-намаляваща производителност, докато индивидуалната средна цена на квартера от най-добрите участъци земя се изравни с общата производствена цена, докато съвсем изчезне излишъкът на последната над първата, а с това и добавъчната печалба и рентата.

Дори и в този случай заедно с изчезването на рентата от по-добрите земи индивидуалната средна цена на продукта им само ще съвпадне с общата производствена цена, следователно все още не ще бъде необходимо увеличение на последната.

В горния пример от по-добрата земя **B**, която обаче заема последното място в редицата от по-добри или носещи рента земи, $3\frac{1}{2}$ квартера се произвеждат с капитал от 5 ф.ст., имащ добавъчна производителност, и $2\frac{1}{2}$ квартера се произвеждат с капитал от 10 ф.ст., имащ недостатъчна производителност, всичко 6 квартера, значи $\frac{5}{12}$ от това количество се произвеждат с последните части на капитала, вложени с недостатъчна производителност. И едва на тази точка индивидуалната средна производствена цена на 6-те квартера се повишава на 3 ф.ст. за квартал, следователно съвпада с общата производствена цена.

Но при закона за собствеността върху земята последните $2\frac{1}{2}$ квартера не

биха могли да бъдат произведени при този начин по 3 ф.ст. за квартал, с изключение на случая, когато те биха могли да бъдат произведени на $2\frac{1}{2}$ нови акра земя от вида *A*. Случаят, когато допълнителният капитал произвежда вече само по общата производствена цена, ще бъде границата. Извън нея трябва да прекъснат допълнителните капиталовложения в една и съща земя.

И наистина, щом арендаторът е трябвало за първите две капиталовложения да плати $4\frac{1}{2}$ ф.ст. рента, той трябва да продължи да я плаща, и всяко капиталовложение, което би произвело квартера по-скъпо от 3 ф.ст., ще доведе до намаление на печалбата му. Това пречи на изравняването на средната цена при недостатъчна производителност.

Да вземем този случай при предишния пример, когато производствената цена за земята *A* от 3 ф.ст. за квартал регулира цената за *B*.

<i>Капитал</i>	<i>Печалба</i>	<i>Производс- твена цена</i>	<i>Производс- твена цена</i>	<i>Продукт</i>	<i>Производс- твена цена</i>	<i>Продаж- бена цена за</i>	<i>Добавъчна</i>	<i>Загуби</i>
<i>ф. ст.</i>	<i>ф. ст.</i>	<i>ф. ст.</i>	<i>ф. ст.</i>	<i>в кварта- ри</i>	<i>ф. ст.</i>	<i>квартер; всичко</i>	<i>бечалба:</i>	<i>ф. ст.</i>
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	2	$1\frac{1}{2}$	3	6	3	-
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	2	3	$4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	-
5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	3	$4\frac{1}{2}$	-	$1\frac{1}{2}$
5	1	6	1	6	3	3	-	3
15	3	18	-	-	-	18	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$

Производствената цена на $3\frac{1}{2}$ квартера при двете първи, капиталовложения е за арендатора също 3 ф.ст. за квартал, защото той трябва да плаща рента от $4\frac{1}{2}$ ф.ст., при което разликата, между индивидуалната му производствена цена и общата производствена цена не отива в неговия джоб. Следователно излишъкът в цената на продукта от двете първи капиталовложения не може да му послужи за покриване на дефицита в продуктите от третото и четвъртото капиталовложение.

$1\frac{1}{2}$ квартера от капиталовложение 3) струват на арендатора, включително печалбата, 6 ф.ст.; но при регулиращата цена от 3 ф.ст. за квартал той може да ги продаде само за $4\frac{1}{2}$ ф.ст.. Следователно той ще загуби не само цялата печалба, но свръх това и $\frac{1}{2}$ ф.ст., или 10% от вложения капитал 5 ф.ст. Загубата му от печалба и капитал при капиталовложение

3) ще възлиза на $1\frac{1}{2}$ ф.ст., а при капиталовложение 4) — на 3 ф.ст., всичко $4\frac{1}{2}$ ф.ст., точно колкото съставлява рентата от повече производителните капиталовложения; индивидуалната производствена цена, която се получава, при тези повече производителни вложения, именно затова не може да окаже изравняващо влияние върху индивидуалната средна производствена цена на целия продукт от земята В, защото нейният излишък се плаща във вид на рента на трето лице.

Ако за задоволяване на търсенето бъде необходимо да се произведат допълнителните $1\frac{1}{2}$ квартера с третото капиталовложение, то регулиращата пазарна цена ще се повиши на 4 ф.ст. за квартал. Вследствие това поскъпване на регулиращата пазарна цена рентата от земята **В** при първото и второто капиталовложение ще се увеличи, а на земята А ще се образува рента.

И така, макар че диференциалната рента е само формално превръщане на добавъчната печалба в рента и макар че собствеността върху земята тук дава на собственика само възможност да прехвърли добавъчната печалба от ръцете на арендатора в своите ръце, все пак оказва се, че последователното влагане на капитал в една и съща земя, или, което е същото, увеличаването на вложения в една и съща площ капитал, при спадаща норма на производителност на капитала и неизменяща се регулираща цена много по-скоро достига възможната граница, следователно достига в действителност повече или по-малко една изкуствена граница именно вследствие това формално превръщане на добавъчна печалба в поземлена рента, което е следствие от поземлената собственост. Значи повишението на общата производствена цена, което става необходимо при по-тесни граници, отколкото това би било при други условия, тук е не само причина за повишението на диференциалната рента, но самото съществуване на диференциалната рента като такава е същевременно причина за това, че общата производствена цена по-рано и по-бързо се повишава, за да осигури така станалото необходимо увеличено предлагане на продукта.

Трябва да отбележим още следното:

С допълнително капиталовложение в земята В регулиращата цена не би могла, както в горния случай, да се повиши на 4 ф.ст., ако земята А в ре-

зултат на второто капиталовложение доставя добавъчния продукт по-евтино от 4 ф.ст. или ако в конкуренцията бъде включена нова по-лоша от *A* земя, чиято производствена цена, макар и по-висока от 3 ф.ст., е пониска от 4 ф.ст. Така виждаме как диференциална рента I и диференциална рента II, при които първата е база на втората, същевременно образуват граница една за друга, вследствие на което се извършват ту последователни капиталовложения в един и същ участък земя, ту последователно се извършват капиталовложения в нова допълнителна земя. Също така те се ограничават взаимно и в други случаи, когато напр. идва ред на по-добра, земя.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДСЕТ И ЧЕТВЪРТА **ДИФЕРЕНЦИАЛНА РЕНТА** **И ОТ НАЙ-ЛОШАТА ОТ ОБРАБОТВАЕМИТЕ ЗЕМИ**

Да приемем, че търсенето на жито се повишава и че предлагането може да бъде покрито само чрез последователни капиталовложения с недостатъчна производителност върху рентоносните земи или чрез допълнително капиталовложение, също с намаляваща производителност върху земя *A*, или чрез капиталовложение върху нови земи от по-лошо качество от *A*.

Да вземем земята *B* като представителка на рентоносните земи.

Допълнителното капиталовложение изисква повишаване на пазарната цена над 3 ф.ст. за квартал, които досега бяха регулираща цена, за да бъде възможно върху земята *B* допълнително производство от 1 квартал (който може да представлява тук 1 млн. квартера, както всеки акър — 1 млн. акра). Върху земите *C* и *D* и т.н., видовете земи с най-висока рента, също може да бъде получен допълнителен продукт, но само с намаляваща добавъчна производствена сила; обаче приемаме, че 1 квартал от земята *B* е необходим за задоволяване на търсенето. Ако този един квартал може по-евтино да се произведе чрез допълнителен капитал върху *B*, отколкото чрез еднакво изразходване на допълнителен капитал върху *A* или отколкото като се прибегне към земята *A*—1, която например може да произведе квартера само за 4 ф.ст., докато допълнителният капитал върху *A* ще може да произведе квартера вече за $3\frac{3}{4}$

ф.ст., то допълнителният капитал, изразходван върху **B**, би регулирал пазарната цена. Земята **A**, както досега, е произвела 1 квартал за 3 ф.ст. Земята **B** също, както и досега, е произвела общо $3\frac{1}{2}$ квартера, чиято индивидуална производствена цена е общо 6 ф.ст. Сега, ако върху земята **B** са нужни допълнително 4 ф.ст. производствена цена (включително и печалбата), за да се произведе един нов квартал, докато върху **A** той може да се произведе за $3\frac{3}{4}$ ф.ст., то от само себе си се разбира, че новият квартал ще бъде произведен върху **A**, а не върху **B**. И така, да приемем, че той може да бъде произведен върху **B** при допълнителна производствена цена от $3\frac{1}{2}$ ф.ст. В този случай $3\frac{1}{2}$ ф.ст. ще станат регулираща цена за цялото производство. Тогава **B** ще продаде своя сегашен продукт от $4\frac{1}{2}$ квартера за $15\frac{3}{4}$ ф.ст. От тази сума на производствената цена на първите $3\frac{1}{2}$ квартера се падат 6 ф.ст. и на последния квартал — $3\frac{1}{2}$ ф.ст., всичко $9\frac{1}{2}$ ф.ст. Остава добавъчна печалба за рента = $6\frac{1}{4}$ ф.ст., докато по-рано тя беше всичко $4\frac{1}{2}$ ф.ст. В този случай акърът земя **A** също ще даде рента $\frac{1}{2}$ ф.ст., но производствената цена от $3\frac{1}{2}$ ф.ст. би се регулирала не от най-лошата земя **A**, а от сравнително по-добрата земя **B**. При това естествено се приема, че новата земя от качество **A** от същото удобно положение, както обработваната досега, не е достъпна и че ще трябва да се направи второ капиталовложение на вече обработвания участък **A**, но при по-голяма производствена цена, или ще трябва да се прибегне до още по-лошата земя **A**—1. Щом чрез последователни капиталовложения влезе в действие диференциалната рента II, границите на повишаващата се производствена цена могат да се регулират от по-добрата земя и по-лошата земя, базата на диференциалната рента I може тогава също да носи рента. По такъв начин — при наличие само на диференциална рента — всички обработвани земи биха носили рента. В такъв случай бихме имали следните две таблици, в които под производствена цена се подразбира сумата на авансирания капитал плюс 20% печалба, следователно на всеки $2\frac{1}{2}$ ф.ст. капитал по $\frac{1}{2}$ ф.ст. печалба, всичко 3 ф.ст.

Вид земя	Акри	Производствена цена ф. ст.	Продукт в квартали	Продажбена цена ф. ст.	Паричен доход ф. ст.	Житна рента в квартали	Парична рента във ф. ст.
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	3	$16\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	5	$16\frac{1}{2}$
Всичко	4	21	$17\frac{1}{2}$	-	$52\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$	$31\frac{1}{2}$

Такова е положението на нещата преди новото капиталовложение от $3\frac{1}{2}$ ф.ст. върху **B**, която дава само 1 квартал. След това капиталовложение положението е следното:

Вид земя	Акри	Производс- твена цена ф. ст.	Продукт в квартаери	Продажбена цена ф. ст.	Паричен доход ф. ст.	Житна рента в квартаери	Парична рента във ф. ст.
A	1	2	1	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$\frac{1}{7}$	$\frac{1}{2}$
B	1	$9\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$15\frac{3}{4}$	$11\frac{1}{14}$	$6\frac{1}{4}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$19\frac{1}{4}$	$31\frac{1}{14}$	$13\frac{1}{4}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$26\frac{1}{4}$	$51\frac{1}{14}$	$20\frac{1}{4}$
Всичко	4	$24\frac{1}{2}$	$18\frac{1}{2}$	-	$64\frac{1}{4}$	$11\frac{1}{2}$	$40\frac{1}{4}$

{ Това пак не е съвсем вярно пресметнато. На арендатора на **B** тези 47а квартера ще струват, първо, $9\frac{1}{2}$ ф.ст. производствена, цена и, второ $4\frac{1}{2}$ ф.ст. рента, всичко 14 ф.ст.; средно за квартал = $3\frac{1}{9}$ ф.ст. Тази средна цена за цялото негово производство става по такъв начин регулираща пазарна цена. Затова рентата върху **A** ще бъде $\frac{1}{9}$ ф.ст. вместо $\frac{1}{2}$ ф.ст., а рентата върху **B** ще си остане, както по-рано, $4\frac{1}{2}$ ф.ст.; $4\frac{1}{2}$ квартера по $3\frac{1}{9}$ ф.ст. = 14 ф.ст.; като извадим от тях цялата производствена цена $9\frac{1}{2}$ ф.ст., ще остане за добавъчна печалба $4\frac{1}{2}$ ф.ст. И така, макар че числата трябва да бъдат изменени, примерът показва как чрез диференциалната рента II относително по-добрата земя, която вече носи рента, може да стане регулираща цена и с това *всичката* земя, включително и тази, която до това време не носи рента, може да се превърне в носеща рента. — Ф.Е. }

Житната рента трябва да се повиши, щом се повишава регулиращата производствена цена на житото, т.е. щом се повишава производствената цена на квартал жито върху регулиращата земя, или регулиращото капиталовложение върху един от видовете земя. Това е все едно, както ако всички видове земя станеха по-малко плодородни и произвеждаха напр. с по $2\frac{1}{2}$ ф.ст. нови капиталовложения всички само по $\frac{5}{7}$ квартера вместо 1 квартал. Онова, което те произвеждат в повече при същото капиталовложение, се превръща в добавъчен продукт, в който е представена добавъчната печалба, а затова и рентата. Ако приемем, че нормата на печалбата си остава предишната, то фермерът ще може да купи със своята печалба по-малко жито. Нормата на печалбата може да остане предишн-

ата, ако работната заплата не се повиши, било защото тя е понижена до физическия минимум, т.е. под нормалната стойност на работната сила, било защото сравнително са станали по-евтини другите предмети на работническото потребление, доставяни от манифактурата; било защото работният ден е удължен или е станал по-интензивен и поради това нормата на печалбата в неземеделските отрасли на производството, която регулира обаче земеделската печалба, е останала предишната, ако не се е повишила; или пък защото, макар и в земеделието, се изразходва същият капитал, но повече постоянен и по-малко променлив.

И така, ние разгледахме първия начин на възникване рента върху земята A — която досега беше най-лошата, — без да бъде привлечена към обработване още по-лоша земя; именно възникване на рента поради разликата на индивидуалната производствена цена върху тази земя, която досега беше регулираща, в сравнение с онази нова, по-висока производствена цена, по която последният допълнителен капитал с недостатъчна производителна сила дава върху по-добрата земя необходимия допълнителен продукт.

Ако допълнителният продукт трябва да се произведе върху земята $A-1$, която може да достави квартера само за 4 ф.ст., то рентата на акър върху A ще се повиши на 1 ф.ст. Но в този случай земята $A-1$ ще се придвижи на мястото на A като най-лоша от обработваните земи, а земята A ще заеме място като най-низш член в редицата рентоносни земи. Диференциалната рента I ще се измени. Този случай лежи следователно извън границите на разглежданата тук диференциална рента II , която възниква от различната производителност на последователните изразходвания на капитал върху една и съща ивица земя.

Но освен това диференциална рента върху земята A може да възникне още по двояк начин.

В случая, когато при неизменяща се цена — каквато и да е тя, дори да се е понижила в сравнение с предишната цена — допълнителното капиталовложение създава добавъчна производителност, което **prima facie** до известна граница всякога може да стане тъкмо върху най-лошата земя.

Второ, в случая, когато производителността на последователните капи-

таловложения върху земята *A*, напротив, се понижава. И в двата случая се приема, че увеличението на производството се диктува от състоянието на търсенето.

Но тук от гледна точка на диференциалната рента се появява едно особено затруднение във връзка с по-рано изведения закон, според който общата производствена цена за цялата продукция (или за цялото изразходване на капитал) всякога се определя от индивидуалната средна производствена цена на един квартал. Защото за земята *A*, в противоположност на по-добрите видове земя, производствената цена, която ограничава за нови капиталовложения изравняването на индивидуалната с общата производствена цена, е дадена не отвън. Защото тъкмо индивидуалната цена на производството върху *A* е самата тази обща производствена цена, която регулира пазарната цена.

Да приемем:

1) При повишаваща се производителна сила на последователните капиталовложения, върху 1 акър от земята *A* с 5 ф.ст. авансиран капитал, което съответства на 6 ф.ст. производствена цена, може да се произведат 3 вместо 2 квартера. Първото капиталовложение от 2½ ф.ст. доставя 1 квартал, второто — 2 квартера. В този случай 6 ф.ст., цялата производствена цена, дават 3 квартера, следователно кварталът ще струва средно 2 ф.ст.; ако 3-те квартера следователно се продадат по 2 ф.ст., то *A*, както по-рано, не ще даде рента, но ще се измени само основата на диференциалната рента II; регулираща производствена цена са станали 2 ф.ст. вместо 3 ф.ст. Върху най-лошата земя капитал от 2½ ф.ст. произвежда сега средно 1½ вместо 1 квартал и това сега е официалната плодородност за всички земи от по-високо качество при изразходване от 2½ ф.ст. От това време една част от техния досегашен добавъчен продукт влиза в образуването на техния необходим продукт, както една част от тяхната предишна добавъчна печалба — в образуването на средната печалба.

Ако, напротив, се направи сметка гто такъв начин, както върху по-добрите земи, дето средната сметка нищо не изменя в абсолютната величина на добавъчната част, защото за тях общата производствена цена е дадена като граница на капиталовложението, то кварталът от първото капиталовложение струва 3 ф.ст., а 2 квартера от второто — всеки само от 1½ ф.ст.

Така върху A ще възникне житна рента от 1 квартал и парична рента от 3 ф.ст., но тези 3 квартера ще се продават по старата цена — за 9 ф.ст. Ако последва трето капиталовложение от $2\frac{1}{2}$ ф.ст. със същата продуктивност като второто, то ще се произведат сега общо 5 квартера за 9 ф.ст. производствена цена. Ако индивидуалната средна производствена цена върху A е останала регулираща, то кварталът ще трябва сега да се продава от $14/5$ ф.ст. Средната цена пък ще се понижи не поради ново повишение на производителността на третото капиталовложение, а само поради прибавянето на ново капиталовложение със същата допълнителна производителност като второто. Вместо да повишат рентата, както това би било върху земите, които носят рента, последователните капиталовложения от относително по-висока, но неизменяща се производителност, направени върху земята A , съответно ще се понижи производствената цена, а заедно с това при равни други условия и диференциалната рента върху всички други видове земя. Напротив, ако първото капиталовложение, което произвежда 1 квартал за 3 ф.ст. производствена цена, остане регулиращо само по себе си, то 5-те квартера ще бъдат продадени за 15 ф.ст. и диференциалната рента от по-сетнешните капиталовложения върху земята A ще бъде 6 ф.ст. Прибавянето на допълнителен капитал към акър от земята A , в каквато и форма да се е извършило, ще бъде в този случай подобрене и допълнителният капитал ще направи по-производителна и първоначалната част на капитала. Би било безсмислица да се каже, че $\frac{1}{3}$ от капитала е произвела 1 квартал, а останалите $\frac{2}{3}$ са произвели 4 квартера. 9 ф.ст. на акър всякога ще произвеждат 5 квартера, докато 3 ф.ст. произвеждат само 1 квартал. Ще възникне ли тук рента, добавъчна печалба, или не — това всецяло ще зависи от обстоятелствата. Нормално регулиращата производствена цена трябва да се понижи. Така ще бъде, ако това подобрене, но свързано с повече разноски обработване става върху земята A само защото то става и върху по-добрите видове земя — значи обща революция в земеделието; и ако сега става дума за естествената плодородност на земята A , то вече се подразбира, че върху нея е изразходвано 6 или 9 ф.ст. вместо 3 ф.ст. Това важи особено, когато на новия метод се подлага по-голямата част от обработените акри на земята A , която доставя в дадената страна основната маса храни.

Но ако подобрието обхване първо само малко част от площта на A , то

тази по-добре обработвана част ще почне да доставя добавъчна печалба, която земевладелецът, без да губи време, ще се постарее да превърне изцяло или отчасти в рента и да я фиксира като рента. По този начин, ако търсенето върви в крак с растящото предлагане, то постепенно, в степента, в която земята A в цялата своя площ малко по малко се подхвърля на новия метод на обработване, може да се образува рента върху цялата земя от качество A и добавъчната производителност, цялата или отчасти, според условията на пазара, ще се окаже конфискувана. Следователно изравняването на производствената цена върху A по средната цена на продукта, получаван от A при увеличено капиталовложение, може да бъде възпрепятствано от фиксирането във форма на рента на добавъчната печалба от това увеличено капиталовложение. В този случай пак, както видяхме това по-рано, върху по-добрите земи при намаляваща производителна сила на допълнителните капитали, превръщането на добавъчната печалба в поземлена рента, т.е. намесата на поземлената собственост, ще повиши производствената цена, така че диференциалната рента не ще бъде просто следствие на разликите между индивидуалната и общата производствена цена. Това ще попречи на съвпадането на двете цени за земята A , защото ще попречи на регулирането на производствената цена от средната цена на производството върху A ; следователно то ще задържи производствената цена на по-високо равнище, отколкото е необходимо, и по такъв начин ще създаде рента. Такъв резултат може да се предизвика или да се задържи дори при свободен внос на жито отвън, защото земята, която, без да носи рента, може да издържи конкуренцията в производството на жито и когато производствената цена се определя отвън, фермерите сега ще бъдат принудени да предназначат за друго, напр. да я направят пасище за добитък и по този начин за произвеждане на жито да бъдат използвани само земите, които носят рента, т.е. само земите, върху които индивидуалната средна производствена цена за квартал е по-ниска от производствената цена, определяна отвън. Изобщо може да се приеме, че в дадения случай производствената цена ще се понижи, обаче не до равнището на средната цена и ще стои по-високо от него, но по-ниско от производствената цена, върху по-лошо обработваната земя A , така че конкуренцията на новата земя от A се ограничава.

2. *При намаляваща производителна сила на допълнителните капитали.*

Да приемем, че земята $A-1$ може да произведе допълнителния квартал само за 4 ф.ст., а земята A — за $3\frac{3}{4}$, т.е. по-евтино, отколкото земята $A-1$, но с $\frac{3}{4}$ ф.ст. по-скъпо от квартера, произведен от първото капиталовложение върху A . В този случай съвкупната цена на двата произведени върху A квартера ще бъде = $6\frac{3}{4}$ ф.ст.; следователно средната цена за квартал = $3\frac{3}{8}$ ф.ст. Производствената цена ще се повиши, но само с $\frac{3}{8}$ ф.ст., докато ако допълнителният капитал беше вложен в нова земя, която произвежда квартера за $3\frac{3}{4}$ ф.ст., тя ще се повиши още с $\frac{3}{8}$ ф.ст., на $3\frac{3}{4}$ ф.ст., и с това ще се предизвика съответно повишение на всички останали диференциални ренти.

Производствената цена от $3\frac{3}{8}$ ф.ст. за квартал върху земята A по този начин ще се изравни по средната производствена цена върху същата земя при увеличено капиталовложение и ще стане регулираща; следователно тук не ще се получи рента, защото не ще има добавъчна печалба.

Но ако този произведен от второто капиталовложение квартал се продаде за $3\frac{3}{4}$ ф.ст., то земята A ще даде сега рента от $\frac{3}{4}$ ф.ст., и при това върху всички акри на A , върху които не ще бъде направено допълнително капиталовложение и които следователно, както по-рано, произвеждат квартера за 3 ф.ст. Докато съществуват още необработени пространства от земята A , цената може само временно да се повиши на $3\frac{3}{4}$ ф.ст. Конкуренцията на нови участъци от A ще задържа производствената цена на 3 ф.ст., докато не се изчерпи всичката земя A , чието благоприятно положение позволява да се произвежда кварталът по-евтино от $3\frac{3}{4}$ ф.ст. Следователно това трябва да се приеме, макар че собственикът на земята, дори ако един акър от земята носи рента, не ще отстъпи на арендатора друг акър без рента.

Ще се изравни ли производствената цена по средната цена или пък регулираща ще стане $3\frac{3}{4}$ ф.ст., индивидуалната производствена цена при второто влагане на капитал зависи пак от повече или по-малко всеобщото разпростиране на второто влагане на капитал върху наличната земя A . Регулираща цена става $3\frac{3}{4}$ ф.ст. само ако земевладелецът успее, докато не е задоволено търсенето, да фиксира като рента добавъчната печалба, която би се получавала при цена $3\frac{3}{4}$ ф.ст. за квартал.

За намаляващата производителност на почвата при последователни вложения на капитал виж у Либих. Ние видяхме, че последователното намаляване на добавъчната производителна сила на капиталовложенията постоянно увеличава рентата от акър при неизменяща се производствена цена и че то може да доведе до това дори при понижаваща се производствена цена.

Но общо трябва да се забележи следното.

От гледна точка на капиталистическия начин на производство всякога става относително поскъпване на продуктите, ако за получаването на същия продукт се прави вложение, ако трябва да се заплаща нещо такова, което по-рано не се е заплащало. Защото под възстановяване на капитала, употребен в производството, трябва да се разбира само възстановяването на стойности, които са представени в определени средства за производство. Елементи на природата, които влизат в производството като негови агенти, нищо не струващи, каквато роля и да играят в производството, влизат в него не като съставни части на капитала, а като безплатна природна сила на капитала, т.е. безплатна природна производителна сила на труда, която на базата на капиталистическия начин на производство се представя обаче, подобно на всяка производителна сила, като производителна сила на капитала. Следователно, ако в производството взема участие такава природна сила, която първоначално нищо не струва, то тя не влиза в сметка при определяне на цената, докато продуктът, произвеждан при нейна помощ, е достатъчен да задоволи потребностите. Но ако в хода на развитието е необходимо повече продукт, отколкото може да се произведе с помощта на тази природна сила, т.е. ако трябва да се произвежда този допълнителен продукт без помощта на тази природна сила или при съдействието на човека, на човешки труд, то в капитала ще влезе нов допълнителен елемент. Следователно, за да се получи предишният продукт, ще бъде направено относително по-голямо капиталовложение. При равни други условия ще стане поскъпване на производството.

(От тетрадката с бележка „Започнато в средата на февруари 1876 г.“
[Ф.Е.]

Диференциална рента и рента като проста лихва на вложения в земята капитал.

Така наречените трайни мелиорации — които изменят физическите, отчасти и химическите свойства на почвата чрез операции, които струват влагания на капитал и които могат да се разглеждат като присъединяване на капитал към земята — почти всички се свеждат към това, че на определен участък земя, на почвата в определено, ограничено място се придават такива свойства, каквито друга почва, на друго място, често съвсем близко, притежава от природата. Една земя е нивелирана от природата, друга трябва да се нивелира; по една земя водите естествено се оттичат, друга изисква изкуствен дренаж; една от природата има дълбок почвен слой, на друга той трябва изкуствено да се задълбочи; една глинеста почва от природата е смесена с необходимото количество пясък, на друга трябва изкуствено да се създаде необходимото отношение; една ливада от природата се напоява или се покрива със сив плодороден слой, на друга това може да се постигне чрез труд, или казано на езика на буржоазната политическа икономия, чрез капитал.

Това е наистина забавна теория, според която в този случай на едната земя, на която относителните изгоди са придобити, рентата е лихва, а на другата земя, която има тия предимства от природата, не е лихва. (А в действителност въпросът се изопачава така, че ако в единия случай рентата действително съвпада с лихвата, то тя и в другите случаи, когато фактически такова нещо няма, трябва, да се нарича лихва, лъжливо да се представи като лихва.) Но след като е извършено капиталовложение, земята носи рента не защото в нея е вложен капитал, а капиталовложението е превърнало земята в по-производително място за влагания, отколкото по-рано. Да приемем, че цялата земя на една страна изисква такова капиталовложение, в такъв случай на всеки участък земя, на който то още не е направено, предстои да премине този стадий и рентата (лихвата, която участъкът в дадения случай носи), която дава земята, вече получила такова влагане на капитал, също така е диференциална рента, както ако тази земя от природата имаше това предимство, а останалата земя ще трябва да го придобие само по изкуствен начин.

И тази свеждаща се към лихва рента става чиста диференциална рента, щом вложеният капитал се амортизира. Иначе един и същ капитал би трябвало като капитал да съществува двойно.

Едно от най-забавните явления се състои в това, че всички противници

на Рикардо, които оспорват определянето на стойността изключително от труда, против обяснението на диференциалната рента с разликата между земите издигат обстоятелството, че тук стойността се определя от природата, а не от труда; и същевременно приписват това определение на положението или — и в още по-голяма степен — дори на лихвата на капитала, вложен при обработването в земята. Един и същ труд създава еднаква стойност за продукта, създадена в течение на дадено време; но величината или количеството на този продукт, следователно и на стойностната част, която се пада на съответната част на този продукт, зависи при дадено количество труд единствено от количеството на продукта, а последното на свой ред — от производителността на даденото количество труд, а не от абсолютната величина на това количество. Дали тази производителност дължи своя произход на природата или обществото, е съвсем безразлично. Само когато тя самата струва труд, следователно капитал, тя увеличава производствената цена с нова съставна част, което природата сама по себе си не прави.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ПЕТА АБСОЛЮТНАТА ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

При анализа на диференциалната рента изхождахме от предпоставката, че най-лошата земя не носи поземлена рента, или изразявайки се по-общо, че поземлена рента носи само такава земя, чиято индивидуална производствена цена е по-ниска от регулиращата пазара производствена цена, вследствие на което възниква добавъчна печалба, която се превръща в рента. Трябва преди всичко да се отбележи, че законът за диференциалната рента като диференциална рента съвсем не зависи от правилността или неправилността на тази предпоставка.

Ако означим с P общата регулираща пазара производствена цена, то P за продукта на най-лошия сорт земя A съвпада с индивидуалната производствена цена от тази земя; т.е. цената възвръща разходвания в производството постоянен и променлив капитал плюс средната печалба (= предприемачески доход плюс лихва).

Рентата в този случай е равна на нула. Индивидуалната производствена цена на следната по качество по-добра земя $B = P'$, а $P > p'$, т.е. P дава

повече от действителната производствена цена на продукта на категорията земя B . Нека сега $P - P' = d$; затова d , излишъкът на P над P' , е онази добавъчна печалба, която добива арендаторът на земята от категория B . Това d се превръща в рента, която трябва да се плаща на собственика на земята. Нека за третия сорт земя C действителната производствена цена бъде P'' , а $P - P'' = 2d$; следователно тези $2d$ се превръщат в рента; също така нека за четвъртия сорт земя D индивидуалната производствена цена бъде P''' , а $P - P''' = 3d$, които се превръщат в поземлена рента, и т.н. Да приемем сега, че е неправилна предпоставката, че за земята от сорт A рентата = 0 и че затова цената на нейния продукт = $P + 0$. Нека, напротив, и тя дава рента = r . В този случай от това следват две неща.

Първо: Цената на продукта на земята от категория A не би се регулирала от неговата производствена цена, а би съдържала известен излишък над тази цена, би била = $P + r$. Защото щом приемаме нормален ход на капиталистическото производство, т.е. щом приемаме, че излишъкът r , плащан от арендатора на поземления собственик, не представлява отбив нито от работната заплата, нито от средната печалба на капитала, то арендаторът може да го плаща само защото неговият продукт се продава по-скъпо от производствената цена, следователно би му донесъл добавъчна печалба, ако не трябваше да отдава този излишък във формата на рента на поземления собственик. В такъв случай регулиращата пазарна цена на целия намиращ се на пазара продукт на всички сортове земя не би била производствената цена, която дава капиталът изобщо във всички сфери на производството, т.е. не цена, равна на разходите плюс средната печалба, а би била производствената цена плюс рентата, $P + r$, а не P . Защото цената на продукта на земята от категория A изразява изобщо границата на регулиращата обща пазарна цена. цената, по която може да бъде доставен целият продукт, и дотолкова тя регулира цената на този съвкупен продукт.

Обаче, **второ**, макар че общата цена на продукта на земята в този случай би била подложена на съществена модификация, това съвсем не би отменило закона за диференциалната рента. Защото ако цената на продукта на земята от категория A , а с това и общата пазарна цена = $P + r$,

то цената на сортовете B , C , D и т.н. също би била $= P+r$. Но тъй като за сорта $BP—P'=d$, то $(P+r)—(P''+r)$ също би било $= d$, а за C съответно $P—P'' = (P+r)—(P''+r) = 2d$, както, най-после, за $DP—P''' = (P+r)—(P'''+r) = 3d$ и т.н. И така, диференциалната рента би останала предишната и би се регулирала от същия закон, макар че рентата би съдържала сега. един независим от този закон елемент и едновременно с цената на продукта би претърпяла общо повишение. Оттук следва, че както и да стои работата с рентата на най-неплодородните видове почва, законът за диференциалната рента не само не зависи от това, но единственият начин да се разбере самата диференциална рента в съответствие с нейния характер се състои в това, да се приеме рентата от категорията земя A равна на нула. Дали тя действително $= 0$ или > 0 е безразлично, доколкото се отнася за диференциалната рента, и всъщност не се взема под внимание.

Следователно законът за диференциалната рента е независим от резултата на по-нататъшното изследване.

Ако сега се запитаме на какво се основава предпоставката, че продуктът на най-лошия сорт земя не дава рента, то отговорът необходимо е следният: Ако пазарната цена на продукта на земята, да кажем на житото, достигне такова равнище, че допълнително авансиран капитал, вложен в земята от вида A , дава обичайната производствена цена, т.е. принася на капитала обичайната средна печалба, това условие е достатъчно за влягането на допълнителен капитал в земята от вида A . Т.е. за капиталиста това условие е достатъчно, за да вложи с обичайната печалба нов капитал и да го използва нормално.

Тук трябва да се отбележи, че и в този случай пазарната цена трябва да бъде по-висока от производствената цена на A . Защото щом се създаде допълнителното предлагане, отношението между търсене и предлагане очевидно ще се измени. Преди предлагането беше недостатъчно, сега то е достатъчно. Следователно цената трябва да спадне. Но за да може тя да спадне, трябва дотогава да е била по-висока от производствената цена на A . Но слабата плодородност на нововключения в обработване вид A води към това, че цената не ще спадне пак толкова ниско, както когато производствената цена на сорта B регулираше пазара. Производ-

ствената цена на *A* образува границата не за временното, а за относително трайното повишение на пазарната цена. — Ако, напротив, нововключената в обработване земя е по-плодородна от регулиращия досега вид *A* и все пак стига само за покриване на допълнителното търсене, то пазарната цена остава без изменение. Изследването на въпроса, дали най-низшият сорт земя дава рента, съвпада и в този случай с нашето изследване тук; защото и тук предпоставката, че земята от вид *A* не носи рента, би се обяснила с това, че пазарната цена е достатъчна за капиталистическия арендатор тъкмо за да покрие с нея разходвания капитал плюс средната печалба; накратко, с това, че пазарната цена му дава производствената цена на неговата стока.

Във всеки случай капиталистическият арендатор, доколкото трябва да постъпва като капиталист, може при тези условия да обработва земята от вида *A*. И така, условието за нормалното използване на капитала в земята *A* е налице. Но от предпоставката, че капиталът сега би могъл да бъде вложен от арендатора в земята *A* съобразно със средните условия за нарастване на капитала, макар той и да не би давал рента, съвсем не следва заключението, че тази земя от вида *A* ще бъде направо предоставена в разпореждане на арендатора. Обстоятелството, че арендаторът би могъл да използва своя капитал с обичайната печалба, ако не трябва да плаща рента, не е основание за поземления собственик да предостави земята си даром на арендатора и да бъде толкова филантропичен към своя партньор, че да въведе ***credit gratuit*** (*безлихвен кредит. ред.*) Такава предпоставка означава абстрахиране от поземлената собственост, премахване на поземлената собственост, чието съществуване именно образува граница за влагането на капитал и за свободното му прилагане в земята — граница, която никак не отпада само от съображението на арендатора, че ако не трябваше да плаща рента, т.е. ако би могъл на практика да счита поземлената собственост за несъществуваща, състоянието на житните цени би му позволило да извлече от своя капитал чрез експлоатация на земята *A* обичайната печалба. И монополът на поземлената собственост, поземлената собственост като граница на капитала, се предполага от самата диференциална рента, тъй като иначе добавъчната печалба не би се превърнала в поземлена рента и не би била присвоена от поземления собственик вместо от арендатора. И поземлената собственост . като граница продължава да съществува и там,

дето диференциалната рента отпада, т.е. върху земята *A*. Ако разгледаме случаите, когато в страна с капиталистическо производство може да се влага капитал в земя без плащане на рента, то ще намерим, че всички тези случаи включват ако не юридическо, то фактическо премахване на собствеността върху земята, премахване, което обаче може да стане само при съвсем определени и случайни по своя характер обстоятелства.

Първо, когато самият поземлен собственик е капиталист или самият капиталист е поземлен собственик. Ако пазарната цена се е повишила достатъчно, така че на земята, която сега е земя от вида *A* може да се получи производствената цена, т.е. възстановяване на капитала плюс средна печалба, той може в такъв случай сам да стопанисва своя участък земя. Но защо? Защото по отношение на него поземлената собственост не създава никаква граница за прилагане на капитала му. Той може да се разпорежда със земята просто като с елемент на природата и затова може да се ръководи единствено от съображенията за използване на своя капитал от капиталистически съображения. Такива случаи има на практика, но само като изключения. Както капиталистическото обработване на земята предполага разделяне на функциониращия капитал и на поземлената собственост, също тъй то изключва като правило стопанисване на земята от самия поземлен собственик. Веднага става ясно, че това е съвсем случайно. Ако увеличаващото се търсене на жито изисква обработване на по-голямо количество земя *A*, отколкото имат собствениците, които сами стопанисват, т.е. ако част от земята *A* трябва да бъде арендована, за да бъде изобщо обработвана, тогава веднага отпада хипотетичната липса (*безлихвен кредит. ред.*) на онази граница, която поземлената собственост създава за прилагането на капитала. Абсурдно противоречие е да се изхожда от съответното на капиталистическия начин на производство обособяване на капитал и земя, на арендатор и поземлен собственик, а след това, обратно, да се приема, че като правило самите поземлени собственици стопанисват в пълен обем всички случаи, когато капиталът — ако независимо от него и в противовес на него не съществува поземлена собственост — не би извличал от обработването на земята никаква рента. (Виж при *A. Смит* пасажа за рентата от рудници, цитиран по-долу.) Това премахване на поземлената собственост е случайно. То може да настъпи, но може и да не настъпи.

Второ: в състава на дадените в аренда земи може да има отделни участъци земя, които при даденото равнище на пазарните цени не носят рента, следователно фактически се дават на заем даром, но които поземленият собственик не счита такива, защото той вижда общата сума на рентата от дадената в аренда земя, а не отделните ренти от отделните участъци земя. В този случай за арендатора — доколкото се касае за онези участъци от арендованата земя, които не носят рента — поземлената собственост като граница за прилагане на капитала отпада и при това отпада по силата на самия договор с поземления собственик. Но той не плаща рента за тези участъци само защото плаща рента за земята, чийто придатък са те. В този случай се предполага именно такава комбинация, когато се прибъгва към по-лошия вид земя А не като към самостоятелно ново поле на производство за попълване на недостатъчното предлагане, а когато, напротив, той съставлява само неотделима ивица в по-добрата земя. Но случаят, който подлежи на изследване, е именно случаят, когато трябва да се стопанисват самостоятелно участъци от земята А, следователно при общите предпоставки на капиталистическия начин на производство да бъдат давани самостоятелно в аренда.

Трето. Арендаторът може да вложи допълнителен капитал в същата арендована земя, макар че при съществуващите пазарни цени полученият по такъв начин допълнителен продукт му дава само производствената цена, носи му обикновената печалба, но не му дава възможност да плаща допълнителна рента. Значи с една част от вложения в земята капитал той плаща поземлена рента, с другата — не. Но колко малко тази предпоставка разрешава проблемата, се вижда от следното: ако пазарната цена (а също и плодородността на земята) му дава възможност да получава с допълнителния капитал добавъчен продукт, който, както старият капитал, му носи освен производствената цена и известна добавъчна печалба, то до изтичането на срока на арендния договор той сам прибира тази добавъчна печалба. Но защо? Защото докато продължава срокът на арендния договор, отпада образуваната от поземлената собственост граница за прилагане на капитала му в земята. Обаче простото обстоятелство, че за да му се осигури тази добавъчна печалба, е нужно допълнителната земя от по-лошо качество да бъде самостоятелно обработвана и самостоятелно дадена в аренда, неопровержимо доказва, че

влагането на допълнителен капитал в старата земя е недостатъчно за получаване на необходимото увеличено предлагане. Едната предпоставка изключва другата. Наистина сега би могло да се каже: самата рента от най-лошия вид земя A е диференциална рента в сравнение или със земята, която се обработва от самия собственик (обаче това се среща само като случайно изключение), или с допълнителното капиталовложение, в старите арендни участъци, които не носят рента. Но това 1) би било такава диференциална рента, която би възникнала не от разликата в плодородността на различните видове земя и която затова не предполага, че земята от вид A не носи рента и че нейният продукт се продава по производствената цена. И 2) обстоятелството дали допълнителните капиталовложения в същия аренден участък носят или не носят рента, е съвсем без значение за обстоятелството дали новообработваната земя от вида A носи или не носи рента, както например за учредяването на ново, самостоятелно фабрично предприятие е безразлично дали някой друг фабрикант от същия отрасъл влага в лихвоносни книжа част от своя капитал, защото не може да я използва изцяло в своето предприятие, или пък извършва редица отделни разширения, които не му дават пълна печалба, но все пак му дават повече от лихвата. За него това е нещо второстепенно. Напротив, допълнителните нови предприятия трябва да му дават средна печалба и именно в очакването на такава печалба той ги създава. Разбира се, допълнителните капиталовложения в старите арендни земи и допълнителното обработване на нова земя от вида A образуват взаимни граници. Границата, до която в старата арендна земя може да се влага допълнителен капитал при по-малко благоприятни условия за производство, се определя от конкуриращите нови вложения в земята от вида A ; от друга страна, рентата, която може да дава земята от този вид, се ограничава от конкуриращите допълнителни капиталовложения в старите арендни земи.

Обаче всички тези фалшиви извъртания не разрешават проблема, който, просто изложен, се състои в следното: да приемем, че пазарната цена на житото (което в това изследване представлява за нас продукта на земята изобщо) е достатъчна, за да бъдат включени в обработване части земя от вида A и вложеният в тези нови участъци капитал да получи производствената цена на продукта, т.е. да възстанови капитала плюс средната печалба, и така, да приемем, че са налице условията за нормално нарас-

тване на капитала в земята от вида *A*. Достатъчно ли е това? Действително ли може в такъв случай да се вложи този капитал? Или пък пазарната цена трябва да се увеличи толкова, че и най-лошата земя *A* да дава рента? Т.е. поставяли монополът на поземления собственик граница на влагането на капитал, която от чисто капиталистическо гледище не би съществувала без съществуването на този монопол? От самите условия на поставения въпрос произтича, че ако например в старите арендни земи съществуват допълнителни капиталовложения, които при дадената пазарна цена не носят никаква рента, а дават само средна печалба, това обстоятелство съвсем не разрешава въпроса, може ли в действителност да бъде вложен капитал в земя от вида *A*, която също би започнала да дава средна печалба, но не рента. Но именно в това се състои въпросът. Че допълнителните капиталовложения, които не носят рента, не са в състояние да задоволят търсенето, е доказано от необходимостта да бъде привлечена нова земя от вида *A*. Ако допълнителното обработване на земята *A* става само доколкото тя дава рента, следователно повече от производствената цена, възможни са само два случая. Или пазарната цена трябва да бъде на такова равнище, че даже последните допълнителни капиталовложения в старите арендни земи да носят добавъчна печалба, безразлично дали тя се присвоява от арендатора или от земевладелеца. Това повишение на цената и тази добавъчна печалба от последните допълнителни капиталовложения биха били следствие на това, че земята *A* не може да бъде обработвана, ако не дава рента. Защото ако за обработване би била достатъчна само производствената цена, получаването само на средна печалба, то цената не би се повишила толкова и конкуренцията на новите участъци земя би вече настъпила, щом те започнат да дават само тези производствени цени. В такъв случай с допълнителните капиталовложения в старите арендни земи, които не носят рента, биха започнали да конкурират капиталовложенията в земята *A*, които също не носят рента. — Или пък последните капиталовложения в старите арендни земи не носят рента, но все пак пазарната цена достатъчно се е повишила, така че земята *A* може да бъде обработвана и да носи рента. В този случай допълнителното, непринасящо рента капиталовложение е възможно само защото земята *A* не може да бъде обработвана, докато пазарната цена не ѝ позволи да носи рента. Без това условие нейното обработване би започнало още при по-ниско равнище на цената; и

по-късните капиталовложения в старите арендни участъци, които, за да принасят обичайната печалба без рента, изискват висока пазарна цена, не биха били извършени. Защото и при високата пазарна цена те носят само средна печалба. Следователно при по-ниска цена, която при обработване на земята *A* би започнала да регулира нейната производствена цена, те не биха давали тази печалба, следователно при тази предпоставка изобщо не биха могли да бъдат направени. Наистина рентата от земята *A* би образувала по такъв начин диференциална рента в сравнение с тези капиталовложения в старите арендни участъци, които не носят рента. Но ако участъците от земята *A* образуват такава диференциална рента, то е вследствие на това, че те изобщо са недостъпни за обработване, освен ако започнат да носят рента, т.е. вследствие на това, че възниква необходимост от тази рента, която сама по себе си не се обуславя от никакво различие между видовете земя и която създава границата за възможното прилагане на допълнителни капитали в старите арендни земи. В двата случая рентата от земята *A* би била не просто следствие на повишението на житната цена, а обратно: обстоятелството, че най-лошата земя трябва да дава рента, за да бъде изобщо позволено нейното обработване, би било причина за повишаването на житните цени до точката, на която може да бъде осъществено това условие.

Диференциалната рента има тази особеност, че поземлената собственост тук само присвоява добавъчната печалба, която иначе би прибрал и при известни обстоятелства, докато тече срокът на арендния договор, действително прибира арендаторът. Поземлената собственост в този случай е само причината за прехвърлянето на известна, възникваща без съдействието на тази собственост (а вследствие на това, че производствената цена, регулираща пазарната цена, се определя от конкуренцията) част от стоковата цена, която се свежда до добавъчна печалба — причината за прехвърлянето на тази част от цената от едно лице на друго, от капиталиста на поземления собственик. Но поземлената собственост в този случай не е причината, която създава тази съставна част на цената или увеличението на цената, което е предпоставка за тази част на цената. Напротив, ако най-лошата земя от вида *A* не може да бъде обработвана — макар нейното обработване да би дало производствената цена, — докато не носи известен излишък над тази производствена цена, известна рента, то поземлената собственост е творческата

причина за това увеличение на цената. Самата собственост върху земята е създала рента. Нищо се изменя от това, че както във втория разгледан случай, плащаната сега от земята A рента образува диференциална рента в сравнение с последните допълнителни капиталовложения в старите арендни земи, които дават само производствената цена. Защото само обстоятелството, че земята A не може да бъде обработвана, докато регулиращата пазарна цена не се повиши толкова, че земята A да бъде в състояние да дава рента — само това обстоятелство тук е причината, че пазарната цена се повишава до точка, на която последните капиталовложения в старите арендни земи изкарват наистина само своята производствена цена, но такава производствена цена, която същевременно носи рента за земята A . Това, че последната изобщо трябва да носи рента, тук е причината за образуване на диференциална рента между земята A и последните капиталовложения в старите арендни земи.

Когато изобщо говорим, че — приемайки регулиране на житната цена от производствената цена — земята от вида A не дава рента, ние имаме предвид рента в категоричния смисъл на думата. Ако арендаторът плаща аренда, съставляваща отбив било от нормалната работна заплата на неговите работници или от собствената му нормална средна печалба, той не плаща никаква рента, никаква самостоятелна съставна част от цената на стоката, различаваща се от работната заплата и печалбата. По-рано вече отбелязахме, че на практика това се среща постоянно. Доколкото работната заплата на земеделските работници в дадена страна общо е намалена под нормалното средно равнище на работната заплата и затова известен отбив от работната заплата, известна част от работната заплата влиза общо в състава на рентата, то това не е никакво изключение и за арендатора на най-лошата земя. В същата производствена цена, която допуска обработването на най-лошата земя, тази ниска работна заплата е вече едно от съставните пера и затова продажбата на продукта по производствената цена не дава възможност на арендатора на тази земя да плаща рента. Поземленият собственик може да даде земята си в аренда и на работник, който ще бъде готов да му плати във форма на рента всичко или по-голямата част от онова, което продажната цена му дава над работната заплата. Обаче във всички тези случаи не се плаща действителната рента, макар че се плаща аренда. Но при съществуването на отношения, съответстващи на капиталистическия начин на

производство, рента и аренда трябва да съвпадат. Тук трябва да изследваме именно това нормално отношение.

Ако дори разгледаните по-горе случаи, когато в рамките на капиталистическия начин на производство действително може да се правят капиталовложения в земи, които не носят рента, не допринасят за разрешаване на нашата проблема, то още по-малко ще допринесе позоваването на колониални отношения. Това, което превръща колонията в колония — тук говорим само за същински земеделски колонии, — не е само масата от плодородни земи, намиращи се в естествено състояние. Не, колониите стават колонии по-скоро вследствие обстоятелството, че тези земи не са присвоени, не са подчинени на поземлената собственост. Именно това образува огромната разлика между старите земи и колониите, доколкото става дума за земята: законното или фактическото несъществуване на поземлената собственост, както правилно отбеляза Уейкфийлд [35](#)), а дълго преди него откриха физиократът Мирабо-баща и други по-стари икономисти. При това съвсем безразлично е дали колонистите просто си присвояват земята или под формата на номинална цена на земята всъщност плащат на държавата само известна такса за придобиване на юридически титул върху земята. Безразлично е и това, че вече заселили се колонисти са юридически собственици на земята. Поземлената собственост фактически не представлява тук граница за прилагане на капитал или и на труд без капитал; заграбването на част от земята от вече заседналите колонисти не изключва за новите пришълци възможността да превърнат нова земя в поле за прилагане на своя капитал или труд. Затова когато трябва да изследваме как действа поземлената собственост върху цените на продуктите на земята и върху рентата в случаите, когато тази собственост ограничава земята като поле за прилагане на капитала, би било крайно глупаво да говорим за свободни буржоазни колонии, където няма нито капиталистическия начин на производство в земеделието, нито съответстващата на него форма на поземлената собственост, която тук фактически изобщо не съществува. Така прави напр. Рикардо в главата за поземлената рента. Отначало той говори, че има намерение да изследва влиянието, което присвояването на земята оказва върху стойността на продуктите на земята, и непосредствено след това той взема като пример колониите, като приема, че там земята съществува в сравнително първобитни условия и нейната експлоатация не е ограничена от

монопола на поземлената собственост.

Самата юридическа собственост върху земята не създава поземлена рента за собственика. Но затова пък тя му дава власт да не допуска експлоатацията на неговата земя, докато икономическите отношения не направят възможно такова нейно използване, което ще му донесе известен излишък, било като земята бъде използвана за същинско земеделие, било за други производствени цели като постройки и пр. Той не може да увеличи или намали абсолютния размер на това поле на дейност, но може да измени количеството земя, което се намира на пазара. Оттук, както още Фурие отбеляза, характерният факт, че във всички цивилизовани страни сравнително значителна част от земята винаги остава необработена.

И така, предпоставяйки случая, че търсенето изисква разораване на нови, да кажем, по-малко плодородни земи, отколкото обработваните дотогава, ще даде ли поземленият собственик тези земи в аренда даром, защото пазарната цена на продукта на земята се е повишила достатъчно високо, за да може капиталовложението в тази земя да дава на арендатора производствената цена, значи и обичайната печалба? Съвсем не. Капиталовложението трябва да му даде рента. Той ще даде в аренда само ако може да му се плаща аренда. Следователно пазарната цена трябва да се повиши над производствената цена, до $P+r$, за да може да се плаща на поземления собственик рента. Тъй като — съгласно предпоставката — поземлената собственост без даване в аренда не носи нищо, няма в икономическо отношение никаква ценност, то едно малко повишение на пазарната цена над производствената цена е достатъчно да докара на пазара новата земя от най-лошия вид.

Сега изниква въпросът, от това, че най-лошата земя носи поземлена рента, която не може да бъде изведена от различие в плодородността, следва ли, че цената на продукта на земята е необходимо монополна цена в обикновения смисъл на думата, или цена, в чийто състав влиза рентата във форма на данък, само че този данък събира поземленият собственик, а не държавата? Че такъв данък има своите определени икономически граници, се разбира от само себе си. Той е ограничен от допълнителни капиталовложения в старите арендни земи, от конкуренци

ята на чуждестранните продукти на земята — като се приема, че имат свободен внос, — от конкуренцията между самите поземлени собственици и, най-после, от потребностите и платежоспособността на потребителите. Но тук не се касае за това. Отнася се дали рентата, която принася най-лошата земя, влиза в цената на нейния продукт, която цена съгласно предпоставката регулира общата пазарна цена — дали тя влиза също тъй, както данъкът влиза в цената на обложената с него стока, т.е. като елемент, независещ от стойността на тази стока.

Тогава съвсем не е необходим извод и той е бил правен само защото досега не се разбираше разликата между стойността на стоките и тяхната производствена цена. Видяхме, че производствената цена на известна стока съвсем не е тъждествена с нейната стойност, макар че производствените цени на стоките, разглеждани в тяхната цялост, се регулират само от съвкупната им стойност и макар че движението на производствените цени на отделните видове стоки при запазване на всички други условия се определя изключително от движението на техните стойности. Показахме, че производствената цена на известна стока може да бъде по-висока или по-ниска от нейната стойност и само като изключение съвпада с нейната стойност. Затова фактът, че продуктите на земята се продават над тяхната производствена цена, още съвсем не доказва, че те се продават и над тяхната стойност, както фактът, че промишлените продукти се продават средно по тяхната производствена цена, съвсем не доказва, че те се продават по тяхната стойност. Възможно е земеделски продукти да бъдат продавани над тяхната производствена цена и под стойността им, както и, от друга страна, много промишлени продукти носят производствената цена само защото се продават над стойностите им.

Отношението на производствената цена на една стока към нейната стойност се определя изключително от отношението на променливата част на капитала, произвел тази стока, към неговата постоянна част, или от органическия състав на капитала, който е произвел стоката. Ако съставът на капитала в известна производствена сфера е по-нисък от състава на средния обществен капитал, т.е. ако отношението на неговата променлива съставна част, разходвана за работна заплата, към постоянната му съставна част, разходвана за веществените условия на труда, е по-високо, отколкото в обществения среден капитал, то стойността на неговия

продукт трябва да бъде по-висока от производствената му цена. Т.е. такъв капитал, използвайки относително повече жив труд, произвежда при еднаква експлоатация на труда повече принадена стойност, значи повече печалба, отколкото еднаква по размер съответна част на средния обществен капитал. Затова стойността на неговия продукт ще бъде по-висока от неговата производствена цена, тъй като тази производствена цена е равна на възстановяването на капитала плюс средната печалба, а средната печалба е по-ниска от произведената в тази стока печалба. Принадената стойност, произведена от средния обществен капитал, е по-малка от принадлежната стойност, произведена от капитал с такъв нисък състав. Обратното се получава, когато вложеният в известна производствена сфера капитал е от по-висок състав, отколкото средният обществен капитал. Стойността на произведените от него стоки е по-ниска от тяхната производствена цена, което е общо явление за продуктите на най-развитите промишлени отрасли.

Ако капиталът в определена сфера на производството има по-нисък състав от средния обществен капитал, това е преди всичко само друг израз на факта, че производителната сила на обществения труд в тази отделна сфера на производството е под средното равнище, защото достигнатото стъпало на производителна сила се изразява в относителния превес на постоянната част на капитала над променливата или в постоянното намаление на онази съставна част на даден капитал, която се изразходва за работна заплата. Ако, обратно, капиталът в определена сфера на производството има по-висок състав, то това изразява развитие на производителната сила, превишаващо средното равнище.

Без да говорим за същинските художествени работи, чието разглеждане по самото естество на работата не се отнася до нашата тема, от само себе си се разбира, че различните сфери на производството съобразно техническите им особености изискват различно съотношение между постоянен и променлив капитал и че живият труд трябва да заема в едни сфери по-голямо място, а в други — по-малко. Например в добивната промишленост, която трябва рязко да различаваме от земеделието, съвсем отпадат суровините като елемент на постоянния капитал, а и спомагателните материали играят само тук-там значителна роля. В минната промишленост обаче значителна роля играе другата част на постоянния

капитал — основният капитал. Обаче и тук прогресът в развитието може да се измерва с относителното нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия.

Ако съставът на капитала в същинското земеделие е по-нисък от състава на средния обществен капитал, това *prima facie* (преди всичко. ред.) би изразявало, че в страни с развито производство земеделието не е напреднало толкова, колкото обработващата промишленост. Такъв факт, като се абстрахираме от всички други и отчасти решаващи икономически обстоятелства, би намерил обяснение вече в по-ранното и по-бързо развитие на механическите науки и особено на тяхното приложение в сравнение с по-късното и отчасти съвсем неотдавнашно развитие на химията, геологията и физиологията и особено пак на тяхното прилагане в земеделието. Впрочем несъмнен и отдавна известен (виж Домбал и Р. Джонс.) факт е, че прогресът на самото земеделие винаги се изразява в относителното нарастване на постоянната част на капитала в сравнение с променливата. Дали в определена страна с капиталистическото производство, например в Англия, съставът на капитала в земеделието е по-нисък от този на средния обществен капитал, е въпрос, който може да бъде разрешен само статистически и с който да се занимаваме подробно е излишно за нашата цел. Във всеки случай теоретически е установено, че само при тази предпоставка стойността на земеделските продукти може да бъде по-висока от тяхната производствена цена, т.е. че принадлежната стойност, произведена в земеделието от капитал с дадена величина, или, което е същото, принадлежният труд (а следователно и приложеният жив труд изобщо), приведен в движение от този капитал и подчинен на него, е повече, отколкото при еднакво голям капитал със среден обществен състав.

Следователно за тази форма на рентата, която изследваме тук и която може да се получи само при тази предпоставка, достатъчно е да приемем тази предпоставка. Където тя отпада, там отпада и съответната ѝ форма на рентата.

Обаче самият факт на излишък на стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена сам по себе си съвсем не е достатъчен да обясни съществуването на поземлена рента, независима от разликата

в плодородието на различните видове земя или в последователните капиталовложения в една и съща земя, кратко казано, на такава рента, която по своето понятие е различна от диференциалната рента и която затова можем да наречем *абсолютна рента*. Редица манифактурни продукти имат свойството, че тяхната стойност е по-висока от тяхната производствена цена, и въпреки това те не дават такъв излишък над средната печалба, или такава излишна печалба, която би могла да се превърне в рента. Напротив. Съществуването и понятието на производствената цена и на предполагаемата от нея обща норма на печалбата почиват на това, че отделните стоки се продават не по тяхната стойност. Производствените цени възникват от изравняване на стоковите стойности, което след възстановяване на съответните капиталови стойности, изразходвани в различни сфери на производството, разпределя цялата принадлежаща стойност пропорционално не на това, колко е произведено от нея в отделните сфери на производството и затова колко от нея се съдържа в техните продукти, а пропорционално на величината на авансираните капитали. Само така възниква средната печалба и производствената цена на стоките, характерен елемент на която е средната печалба. Постоянната тенденция на капиталите е да предизвикват чрез конкуренцията това изравняване в разпределението на принадлежната стойност, създадена от целия капитал, и да преодоляват всички пречки за това изравняване. Оттук и тяхната тенденция да допускат само такива добавъчни печалби, които при всички обстоятелства възникват не от разликата между стойностите и производствените цени на стоките, а, напротив, от разликата между общата, регулираща пазара производствена цена и различните от нея индивидуални производствени цени; такива добавъчни печалби, които се получават затова не от разликата между две различни сфери на производството, а в пределите на всяка сфера на производството; които следователно не засягат общите производствени цени, образуващи се в различните сфери, т.е. общата норма на печалбата, а, напротив, предполагат превръщането на стойностите в производствени цени и общата норма на печалбата.

Обаче, както показахме по-рано, тази предпоставка се основава на постоянното изменение в пропорционалното разпределение на целия обществен капитал между различните производствени сфери, на постоянна имиграция и емиграция на капиталите, на възможността да бъдат те пре-

хвърляни от една сфера в друга, накратко, на тяхното свободно движение между тези различни сфери на производството като между съответни свободни области за прилагане на самостоятелните части на съвкупния обществен капитал. При това се приема, че никакви бариери, с изключение на случайни или временни, не пречат на конкуренцията на капиталите да сведе стойността до производствената цена в такава например сфера на производството, в която стойността на стоките е по-висока от тяхната производствена цена или в която се произвежда принадлежна стойност, по-голяма от средната печалба, и заедно с това да разпределя излишната принадлежна стойност на тази сфера на производството пропорционално между всички сфери, които се експлоатират от капитала. Но ако се среща обратното, ако капиталът се натъква на чужда сила, която той може да преодолее само отчасти или съвсем не може да преодолее и която ограничава неговото прилагане в отделни сфери на производството, допуска го само при условия, напълно или отчасти изключващи споменатото общо изравняване на принадлежната стойност в средна печалба, то очевидно в такива сфери на производството поради излишъка на стойността на стоките над тяхната производствена цена възниква добавъчна печалба, която може да се превърне в рента и като такава да се обособи от печалбата. Но като такава чужда сила и преграда при неговото прилагане в земята на капитала противостои поземлената собственост, или на капиталиста противостои поземленият собственик.

Поземлената собственост тук е бариерата, която не допуска ново капиталовложение в необработена досега или в неотдадена в аренда земя, без да взема мито, т.е. без да получава рента, макар нововключената в обработка земя да принадлежи към такъв вид, който не носи диференциална рента и който, ако не съществуваше поземлената собственост, би могъл да се обработва и при известно незначително повишение на пазарната цена, когато регулиращата пазарна цена би давала на обработващия тази най-лоша земя само неговата производствена цена. Обаче вследствие на границата, която поставя поземлената собственост, пазарната цена трябва да се повиши до такава точка, когато земята може да дава излишък над производствената цена, т.е. рента. Но тъй като съгласно предпоставката стойността на произведените от земеделския капитал стоки е по-висока от тяхната производствена цена, то тази рента (с изключение на случая, който ще изследваме сега) образува излишъка на

стойността над производствената цена или част от този излишък. Дали рентата е равна на цялата разлика между стойността и производствената цена или само на по-голяма или по-малка част от тази разлика, това всецяло би зависело от съотношението между търсенето и предлагането и от размера на нововключената в обработка площ. Докато рентата не стане равна на излишъка на стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена, част от този излишък във всеки случай би се включвала в общото изравняване и в пропорционалното разпределение на цялата принадлежна стойност между различните индивидуални капитали. Ако рентата стане равна на излишъка на стойността над производствената цена, то цялата тази част, целият този излишък на принадлежната стойност над средната печалба би бил изключен от това изравняване. Но дали тази абсолютна рента е равна на целия излишък на стойността над производствената цена или само на част от него, и в единия, и в другия случай земеделските продукти биха се продавали по монополна цена не защото цената им е по-висока от стойността им, а защото е равна на стойността им или защото тя е по-ниска от стойността им, но по-висока от тяхната производствена цена. Тяхното монополно положение би се състояло в това, че те — за разлика от други промишлени продукти, чиято стойност е по-висока от общата производствена цена — не биха се изравнявали до производствената цена.

Тъй като една част от стойността, както и от производствената цена, фактически е дадена постоянна величина — именно производствените разходи, разходваният в производството капитал = k , — то разликата между тях се състои в другата, променливата част, в принадлежната стойност, която в производствената цена = p , на печалбата, т.е. е равна на съвкупната принадлежна стойност, която в дадения случай се изчислява върху обществения капитал и върху всеки отделен капитал като негова пропорционална част, но която в стойността на стоката е равна на действителната принадлежна стойност, която е произвел този отделен капитал, и образува интегрална част от произведените от него стокови стойности. Ако стойността на стоката е по-висока от нейната производствена цена, то производствената цена = $k+p$, стойността = $k+p+d$, така че $p+d$ = на съдържащата се в стоката принадлежна стойност. Следователно разликата между стойността и производствената цена $e = d$, на из-

лишъка на произведената от този капитал принадлежна стойност над онази, която му се пада съобразно с общата норма на печалбата. От това следва, че цената на земеделските продукти може да бъде по-висока от тяхната производствена цена, без да достига тяхната стойност. От това следва по-нататък, че до известна точка може да става продължително повишение на цената на земеделските продукти, преди тяхната цена да достигне равнището на тяхната стойност. От това следва също, че само вследствие монопола на поземлената собственост излишъкът на стойността на земеделските продукти над тяхната производствена цена може да стане момент, определящ тяхната обща пазарна цена. От това следва, най-последно, че в този случай не поскъпването на продукта е причина за рентата, а рентата е причина за поскъпването на продукта. Ако цената на продукта от единица площ най-лоша земя = $P+r$, то всички диференциални ренти се увеличават със съответните събираеми r , тъй като, съгласно предпоставката, $P+r$ става регулиращата пазарна цена.

Ако средният състав на неземеделския обществен капитал = 85_c+15_v и нормата на принадлежната стойност = 100%, то производствената цена би била = 115. Ако съставът на земеделския капитал = 75_c+25_v , то стойността на продукта при същата норма на принадлежна стойност и регулиращата пазарна цена биха били = 125. Ако земеделският продукт се изравни с неземеделския по средната цена (за краткост приемаме, че целият капитал в двете сфери на производството е еднакво голям), то цялата принадлежна стойност би била = 40, т. е. 20% от капитал 200. Продуктът както на единия, така и на другия би се продавал за 120. Следователно при изравняване към производствените цени средните пазарни цени на неземеделския продукт биха били по-високи, а на земеделския продукт — пониски от тяхната стойност. Ако земеделските продукти се продават по пълната им стойност, те биха били о 5 по-скъпи, а промишлените продукти с 5 по-евтини, отколкото след изравняването. Ако пазарните условия не позволяват да се продават земеделските продукти по пълната им стойност, т.е. да се получи целият излишък над производствената цена, то резултатът ще заеме средно място между двете крайни точки; промишлените продукти ще се продават малко по-високо от тяхната стойност, а земеделските продукти малко по-високо от тяхната производствена цена.

Макар че поземлената собственост може да повиши цената на земеделските продукти над тяхната производствена цена, все пак не от нея, а от общото състояние на пазара зависи доколко пазарната цена, повишила се над производствената цена, се приближава до стойността и следователно доколко принадлежната стойност, произведена в земеделието свръх дадената средна печалба, или ще се превърне в рента, или ще се включи в общото изравняване на принадлежната стойност към средната печалба. Във всеки случай тази абсолютна, възникваща от излишъка на стойността над производствената цена рента е просто част от земеделската принадлежна стойност, превръщане на тази принадлежна стойност в рента, нейно присвояване от поземления собственик; също както диференциалната рента възниква от превръщане на добавъчна печалба в рента, от присвояване на добавъчната печалба от поземлената собственост при обща регулираща производствена цена. Тези две форми на рентата са единствено нормалните. Извън тези форми рентата може да почива само на същинска монополна цена, която се определя не от производствената цена и не от стойността на стоките, а от потребността и платежоспособността на купувачите и чието разглеждане спада към учението за конкуренцията, където се изследва действителното движение на пазарните цени.

Ако цялата годна за земеделие земя в една страна бъде дадена в аренда — като общо се предполага капиталистическият начин на производство и нормални отношения, — то не би имало земя, която да не носи рента, но биха могли да съществуват такива капиталовложения, отделни части на вложения в земята капитал, които не ще носят рента; защото щом земята е дадена в аренда, поземлената собственост като абсолютна граница за необходимото прилагане на капитал престава да действа. Като относителна граница тя продължава още да действа и след това, доколкото преминаването на присъединения към земята капитал към поземления собственик поставя тук на арендатора рязко определени граници. Само в този случай цялата рента би се превърнала в диференциална рента — диференциална рента, определяна не от разликата в качеството на земята, а от разликата между добавъчните печалби, получавани от последните капиталовложения в определена земя, и от рентата, която би се плащала за аренда на земята от най-лошо качество. Като абсолютна граница поземлената собственост действа само доколкото допускането до земята

изобщо, като сфера за прилагане на капитал, се обуславя от плащаната на поземления собственик дан. Станало ли е това допускане, поземленият собственик не може вече да поставя на количествения обем на капиталовложенията в даден участък земя никакви абсолютни граници. На постройката на сгради изобщо се поставя граница от поземлената собственост на трето лице върху участъка, на който трябва да бъде построена сградата. Но щом тази земя е арендована за построяване на сгради, вече от арендатора зависи дали ще построи на нея висока или ниска сграда.

Ако средният състав на земеделския капитал е такъв, какъвто е съставът на средния обществен капитал, или по-висок, то абсолютната рента — пак в току-що изследваното значение — би отпаднала; т.е. би отпаднала рентата, която се различава както от диференциалната рента, така и от рентата, почиваща на същинската монополна цена. Тогава стойността на земеделския продукт не би била по-висока от неговата производствена цена и земеделският капитал не би привеждал в движение повече труд и следователно не би реализирал повече принадлеен труд от неземеделския капитал. Същото би станало, ако съставът на земеделския капитал се изравни със състава на средния обществен капитал вследствие прогреса на културата.

На пръв поглед изглежда противоречие да се приема, че, от една страна, съставът на земеделския капитал се повишава, следователно повишава се постоянната му част спрямо променливата, а, от друга страна, цената на земеделския продукт трябва да се повиши толкова, че нова и по-лоша от предишната земя да може да плаща рента, която в този случай би могла да възникне само от излишъка на пазарната цена над стойността и производствената цена, накратко, само от монополната цена на продукта.

Тук е необходимо да се прави следната разлика:

Разглеждайки образуването на нормата на печалбата, преди всичко видяхме, че капиталите, които в технологическо отношение са съставени еднакво, т.е. в сравнение с количеството машини и суровини привеждат в движение еднакво количество труд, могат при все това да имат различен състав поради това, че постоянните части на тези капитали имат раз-

лична стойност. Суровините или машините могат в единия случай да бъдат по-скъпи, отколкото в другия. За да се приведе в движение еднаква маса труд (а това, съгласно предпоставката, би било необходимо за преработването на еднаква маса суров материал), в единия случай би трябвало да се авансира по-голям капитал, отколкото в другия, защото напр. с капитал 100 аз не мога да приведа в движение еднакво количество труд, ако суровият материал, който ще трябва да заплащам от тези 100, в единия случай струва 40, а в другия 20. Но че в технологическо отношение тези капитали са еднакво съставени, това веднага би станало ясно, щом цената на по-скъпите суровини спадне на равнището на по-евтините. Стойностните отношения между променлив и постоянен капитал биха станали еднакви, макар че в техническото отношение между приложения жив труд, и. масата и естеството на прилаганите условия за труд не е станало изменение. От друга страна, ако изхождаме изключително от гледището на стойностния състав, капитал с по-нисък органически състав може само чрез повишаване на стойностите на постоянните му части прилично да се издигне на еднакво стъпало с капитал с по-висок органически състав. Нека е даден един капитал = $60_c + 40_v$, защото прилага много машини и суровини в сравнение с живия труд, и друг капитал = $40_c + 60_v$, защото прилага много жив труд (60%), малко машини (напр. 10%) и по отношение на работната сила малко и евтини суровини (напр. 30%); само чрез просто повишаване на стойността на суровите и спомагателните материали от 30 на 80 съставът би могъл да се изравни така, че във втория капитал на 10 в машини ще се падат 80 в суровини и 60 в работна сила, т.е. $90_c + 60_v$, което, изразено в проценти, също би било = $60_c + 40_v$, при което не би станала никаква промяна в техническия състав. Следователно капитали с еднакъв органически състав могат да имат различен стойностен състав и капитали с процентно еднакъв стойностен състав могат да стоят на различни стъпала на органически състав и затова могат да изразяват различни стъпала в развитието на обществената производителна сила на труда. Следователно само обстоятелството, че по стойностен състав земеделският капитал би се намирал на общото равнище, още не доказва, че обществената производителна сила на труда е достигнала у него същото общо равнище. То би могло само да показва, че собственият продукт на този капитал, образуващ пак част от условията на неговото производство, е станал по-скъп или че сега трябва да се докарват

отдалече спомагателни материали като напр. торове, които по-рано са били непосредствено под ръка, и т.н.

Но оставяйки това настрана, трябва да вземем под внимание своеобразния характер на земеделието.

Да приемем, че спестяващи труд машини, химически спомагателни средства и т.н. намират в земеделието по-широко приложение, че постоянният капитал следователно нараства технически не само по стойност, но и по маса спрямо масата на прилаганата работна сила; в такъв случай в земеделието (както и в минната промишленост) се касае не само за обществената, но и за естествената производителност на труда, която зависи от естествените условия на труда. Възможно е увеличението на обществената производителна сила в земеделието само да компенсира или даже не напълно да компенсира намалението на природната сила — тази компенсация във всеки случай може да оказва влияние само известно време, — така че въпреки техническото развитие продуктът не поевтинява, а само се предотвратява още по-голямото му поскъпване. Така също е възможно при повишаваща се цена на житото абсолютната маса на продукта да намалява, докато относителният добавъчен продукт нараства; това е възможно именно при относително увеличение на постоянния капитал, състоящ се главно от машини или добитък, в който случай се възстановява само изхабяването, и при съответно намаление на променливата част на капитала, която се изразходва за работна заплата и винаги трябва да бъде изцяло възстановявана от продукта.

Но също тъй възможно е вследствие прогреса на земеделието да е необходимо само умерено покачване на пазарната цена над средната, за да може да бъде обработвана и същевременно да дава рента земя от лошо качество, която при по-ниско равнище на техническите помощни средства би изисквала по-голямо повишение на пазарната цена.

Обстоятелството, че напр. в едрото животновъдство масата на прилаганата работна сила е много малка в сравнение с постоянния капитал, състоящ се в самия добитък, би могло да изглежда решаващ аргумент против положението, че земеделският капитал, взет в проценти, привежда в движение повече работна сила, отколкото неземеделският среден обще-

ствен капитал. Но тук трябва да отбележим, че при разглеждането на рентата ние изхождаме — като от определяща — от онази част на земеделския капитал, която произвежда основното растително средство за изхранване, т.е. изобщо главното средство за живот за цивилизованите народи. Още А. Смит показва — и това е една от неговите заслуги, — че в животновъдството и изобщо средно във всички капитали, вложени в земята не за произвеждане на главните средства за живот, напр. жито, цената се определя съвсем иначе. Именно, тя се определя тук от това, че при земя, която — да кажем изкуствена ливада — се използва за животновъдство, но също тъй удобно би могла да бъде превърната в орна земя от известно качество, цената на продукта трябва да се повиши толкова, че да може да дава същата рента, както орна земя от същото качество; следователно рентата от земята, засявана с жито, участва тук в определянето на цената на добитъка, поради което Рамсей правилно отбеляза, че цената на добитъка по такъв начин изкуствено се увеличава от рентата, от икономическия израз на поземлената собственост, следователно от поземлената собственост.

«Поради разширяване на земеделската култура необработваните земи вече не стигат за доставяне на добитък за клане. Налага се значителна част от обработената земя да бъде превърната в земя за отглеждане и угояване на добитък, цената на който затова трябва да бъде достатъчно висока, за да плаща не само употребения за това труд, но и рентата, и печалбата, които земевладелецът и арендаторът биха могли да получат, ако тази земя би била използвана като орна земя. Добитъкът, отгледан на съвсем необработените торфени блата, се продава на даден пазар при еднакво тегло и качество на същата цена, както и добитъкът, отгледан на най-добре обработените земи. Притежателите на такива торфени блата използват това и повишават рентата на своята земя съобразно с цената на добитъка» (А. Smith, [„An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations"] Vol. I, [London 1776] book I, ch. XI [p. 185]).

Следователно тук, за разлика от житната рента, и диференциалната рента ползва по-лошата земя.

Абсолютната рента обяснява някои явления, които на пръв поглед представят рентата като че ли се дължи само на монополната цена. Да взем-

ем напр. собственика на гора, която расте без никакво съдействие на човека, значи не като продукт на лесовъдство, напр. в Норвегия, за да започнем с примера на А. Смит. Ако му се плаща, рента от капиталист, който сече дървен материал, защото напр. в Англия има търсене на такъв, или ако собственикът сам като капиталист извършва сеченето, то в дървения материал освен печалбата върху авансирания капитал му се плаща по-голяма или по-малка рента. По отношение на този изключително природен продукт това изглежда чисто монополна добавка. Но в действителност капиталът се състои тук почти изключително от променлив, вложен в труд капитал и затова той привежда в движение повече принадлеен труд, отколкото друг капитал от същата величина. Следователно в стойността на дървения материал се съдържа по-голям излишък незаплатен труд, или принадлеена стойност, отколкото в продукта на капитали с по-висок състав. Затова за дървения материал може да се получава средна печалба и на собственика на гората може да се падне значителен излишък във форма на рента. Обратно, като се има предвид, че сеченето на гората може лесно да бъде разширено, т.е. че това производство може бързо да бъде увеличено, трябва да се приеме, че е необходимо твърде значително увеличение на търсенето, за да се изравни цената на дървения материал с неговата стойност и по такъв начин собственикът да получи във форма на рента целия излишък незаплатен труд (свръх онази негова част, която капиталистът получава като средна печалба).

Ние приехме, че нововключената в обработване земя е от още по-лошо качество от най-лошата обработвана дотогава. Ако е по-добра, тя дава диференциална рента. Но ние изследваме тук именно случая, когато рентата не се явява като диференциална рента. Тук са възможни само два случая. Или нововключената в обработване земя е по-лоша, или тя по качество е същата като обработваните дотогава земи. Ако тя е по-лоша, то ние вече изследвахме този случай. Следователно остава още да изследваме само случая, когато тя е от същото качество.

С напредъка на земеделската култура, както изяснихме вече при изследването на диференциалната рента, в обработване може да бъде включена както земя от същото качество и даже по-добро, така и земя от по-лошо качество.

Първо, защото при диференциалната рента (и при рентата изобщо, тъй като даже при недиференциалната рента винаги се явява въпросът, позволява ли, от една страна, плодородността на земята изобщо, а, от друга страна, нейното местоположение да бъде обработвана така, че при регулиращата пазарна цена да дава печалба и рента) действат в обратна посока две условия, които ту взаимно се парализират, ту вземат превес едно над друго. Повишението на пазарната цена — приемайки, че производствените разходи, необходими за обработването, не са намалели, с други думи, че успехи от технически характер не образуват нов момент, обуславящ разширение на обработването — може да доведе до обработване на по-плодородна земя, която по-рано поради своето местоположение не е участвала в конкуренцията. Или пък при по-малко плодородна земя това може толкова да повиши изгодата на местоположението, че тя да изравни по-ниската производителност. Или и без повишение на пазарната цена местоположението може вследствие подобряване на съобщителните средства да даде възможност на по-добрите земи да влязат в конкуренция, което в голям мащаб виждаме в прерийните щати на Северна Америка. Също и в страни на старата цивилизация това постоянно става, макар и не в такъв мащаб, както в колонии, където, както правилно отбелязва Уейкфийлд, решаващата роля играе местоположението. И така, *първо*, противоположните влияния на местоположение и плодородност и, *второ*, променливостта на фактора местоположение, който постоянно се изравнява, претърпява постоянни прогресивни изменения, насочени към изравняване, довеждат последователно еднакви, по-добри и по-лоши участъци земя в нова конкуренция с вече обработваните земи.

Второ. С развитието на природните науки и агрономията изменя се и плодородността на земята, защото се изменят средствата, с помощта на които елементите на почвата се правят пригодни за незабавно използване. Напр. във Франция и в източните графства на Англия леките почви, които по-рано се считаха за лоши, в последно време се издигнаха до степен на първокласни (виж Паси). От друга страна, почва, която се считаше за лоша не по химическия си състав, но създаваше известни механико-физически препятствия за обработването, се превръща в добра почва, щом се открият средствата за преодоляване на тези препятствия.

Трето. Във всички страни на старата цивилизация стари исторически и

традиционни отношения, като напр. във формата на държавни земи, общинни земи и пр., съвсем случайно изключват големи участъци земя от обработване, в което те се включват само постепенно. Редът, по който те влизат в обработване, не зависи нито от качеството им, нито от местоположението им, а от съвсем външни обстоятелства. Ако проследим историята на английските общинни земи, как те постепенно бяха превърнати от законите за ограждането в частна собственост и разорани, то не би имало нищо по-смешно от фантастичната представа, че някой съвременен агрохимик, напр. Либих, е ръководил този ред, като известни поля заради химическия им състав е определял за обработване, а други е изключвал. В действителност решаваща роля тук е играл удобният случай да станеш крадец: предоставената на едрите земевладелци възможност да присвоят една или друга земя под повече или по-малко благовидни юридически предлози.

Четвърто. Абстрахирайки се от това, че достигнатото в момента стъпало на развитие в нарастването на населението и на капитала поставя известна, макар и еластична граница на разширението на земеделската култура; абстрахирайки се от влиянието на случайности, които временно въздействат върху пазарната цена, като напр. редица благоприятни и неблагоприятни сезони, пространственото разширяване на земеделската култура зависи от общото състояние на капиталовия пазар и от стопанското положение в дадена страна. За да бъде привлечен допълнителен капитал в земеделието в периоди на недостиг на капитали, не е достатъчно, че необработена земя — безразлично дали носи рента, или не — може да даде на арендатора средната печалба. В периоди на изобилие на капитал той се устремява към земеделието — даже ако пазарната цена не се покачва, — стига иначе да съществуват нормални условия. Земя от по-добро качество от обработваната досега би могла действително да бъде изключена от конкуренцията или само поради местоположението, или поради непреодолими досега граници, които я правят недостъпна за арендатора, или от случайността на конкуренцията. Затова трябва да се занимаем само с онези сортове земя, които по качество са еднакви с напоследък обработените земи. Но между новата земя и напоследък обработената все още съществува разликата в разноските, необходими за превръщането на първата в годна за обработване, и от състоянието на пазарните цени и отношенията на кредита зависи дали ще

се пристъпи към нейното обработване или не. Щом тази земя действително влезе в конкуренция, пазарната цена при равни други условия ще спадне отново на предишното си равнище, след което нововключената земя ще дава същата рента като съответстващата ѝ стара рента. Предположението, че тя не ще дава рента, се доказва от неговите привърженици чрез простото приемане на онова, което трябва да бъде доказано, а именно, че последната земя не е дала рента. По същия начин би могло да се докаже, че напоследък построените къщи освен същинския наем не носят никаква рента, макар и да се дават под наем. Но фактът е, че те дават рента още преди да носят наем, а именно, когато дълго време стоят незаети. Също както последователни капиталовложения в известен участък земя могат да дават пропорционален добавъчен продукт, значи и същата рента както първите — така и земи от същото качество, като напоследък обработените могат при същите разходи да дават същия добив. Иначе изобщо би било неразбираемо как земи от еднакво качество могат да се обработват последователно, а не или всички изведнъж, или даже нито една, за да не се предизвика конкуренцията на всички други. Поземленият собственик е винаги готов да извлича рента, т.е. да получава нещо даром; но за да изпълни желанието му, капиталът се нуждае от известни условия. Затова взаимната конкуренция между земите зависи не от това, че земевладелецът желае тяхната конкуренция, а от това, дали ще се намери капитал, който да конкурира върху новите земи с другите.

Доколкото същинската земеделска рента е просто монополна цена, последната може да бъде само незначителна, както и абсолютната рента може да бъде тук при нормални условия само незначителна, какъвто и да е излишъкът на стойността на продукта над неговата производствена цена. Следователно същината на абсолютната рента се състои в следното: еднакви капитали в различни сфери на производството, при еднаква норма на принадлежната стойност, или еднаква експлоатация на труда, произвеждат, в зависимост от различния им среден състав, различни маси принадлежната стойност. В промишлеността тези различни маси принадлежната стойност се изравняват в средна печалба и равномерно се разпределят между отделните капитали като между съответни части на обществения капитал. Когато за производството е нужна земя било за земеделие, било за извличане на суровини, поземлената собственост спъ-

ва това изравняване за вложените в земята капитали и присвоява известна част от принадлежната стойност, която иначе би участвала в изравняването в общата норма на печалбата. В такива случаи рентата съставлява част от стойността, по-точно от принадлежната стойност на стоките, но тази част се получава не от класата на капиталистите, която я извлича от работниците, а от поземлените собственици, които я извличат от капиталистите. Тук се предполага, че земеделският капитал привежда в движение повече труд, отколкото еднаква част неземеделски капитал. Колко голямо е това отклонение или съществува ли то изобщо, зависи от относителното развитие на земеделието в сравнение с промишлеността. По естеството на работата, с прогреса на земеделието тази разлика трябва да намалява, ако пропорцията, в която намалява променливата част на капитала спрямо постоянната, не се окаже при промишления капитал още по-голяма, отколкото при земеделския.

Тази абсолютна рента играе още по-значителна роля в същинската добивна промишленост, където един елемент на постоянния капитал, суровият материал, съвсем отпада и където — с изключение на отраслите, в които състоящата се от машини и друг основен капитал част е много значителна — безусловно преобладава най-ниският състав на капитала. Именно тук, където рентата се представя като произхождаща изключително от монополна цена, се изискват изключително благоприятни пазарни отношения, за да се продават стоките по тяхната стойност, или рентата да стане равна на целия излишък на принадлежната стойност на стоката над нейната производствена цена. Така е напр. при рентата от риболовни води, каменоломни, диво растящи гори и т.н. [37\)](#)

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И ШЕСТА **РЕНТА ЗА СТРОИТЕЛНИ УЧАСТЪЦИ.** **РЕНТА ОТ РУДНИЦИ. ЦЕНА НА ЗЕМЯТА**

Диференциалната рента се явява навсякъде, където изобщо съществува рента, и се подчинява на същите закони, както земеделската диференциална рента. Навсякъде, където природни сили могат, да бъдат монополизирани и осигуряват на използващия ги промишленник добавъчна печалба — било то водопад или богат рудник, или богатата с риба вода, или добре

разположено строително място, — онзи, който по силата на своя титул върху част от земното кълбо е признат за собственик на тези природни предмети, присвоява от функциониращия капитал тази добавъчна печалба във формата на рента. Що се отнася до земята за строителни цели, А. Смит показва как рентата от тази земя, както и същинската от други неземеделски участъци, се регулира в основата си от земеделската рента (А. Smith. „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*“ . London, 1776, book I. ch. XI, 2 and 3). Тази рента се характеризира, първо, с преобладаващото влияние, което тук оказва на диференциалната рента местоположението (много важно например в лозарството и при строителни участъци в големи градове); второ, с очевидността на пълната пасивност на собственика, чиято активност се състои (особено при рудници) само в експлоатиране прогреса на общественото развитие, за който той нищо не допринася и при който той нищо не рискува, както рискува промишленият капиталист; и, най-после, с преобладаването на монополната цена в много случаи, особено в случаи на най-безсрамна експлоатация на бедността (защото за рентата от къщи бедността е по-богат източник, отколкото рудниците в Потози са били някога за Испания [38](#)), и с чудовищната власт, която тази поземлена собственост дава, когато е съединена в едни ръце с промишления капитал, като ѝ дава възможност практически да изхвърли от земята, като място за живеене, работниците, които се борят за работна заплата [39](#)). Една част от обществото иска в този случай от другата дан за правото да обитава земята, както изобщо поземлената собственост включва правото на собствениците да експлоатират земното кълбо — недрата на земята, въздуха, а с това и всичко необходимо за запазване и развитие на живота. Не само увеличението на населението и растящата с това нужда от жилища, но и развитието на основния капитал, който или се присъединява към земята, или се корени в нея, почива на нея, като всички промишлени постройки, железопътни линии, стокови складове, фабрични сгради, докове и т.н. необходимо повишават строителната рента. Смесване на жилищния наем, доколкото той представлява лихва и амортизация на вложения в сградата капитал с рентата за самата земя тук е невъзможно, въпреки доброто желание на Кери, особено когато, като напр. в Англия, поземленият собственик и спекулантът-строител са две съвсем различни лица. Тук съществени са два елемента: от една страна, експлоатацията на земята с цел за възпроизводство или за добивна промишленост, от

друга — пространството, което е необходимо като елемент на всяко производство и на всяка човешка дейност. И в единия, и в другия случай поземлената собственост иска своята дан. Търсенето на строителни участъци повишава стойността на земята като пространство и основа, а същевременно вследствие на това расте търсенето на такива елементи на земята, които служат като строителен материал [40](#)).

В „Капиталът“, том II, глава XII, в показанията на Едуард Кепе, крупен лондонски спекулант-строител, пред банковата комисия в 1857 г. видяхме как в бързо развиващи се градове, особено когато строителството, като в Лондон, се върши фабрично, същинският главен предмет на строителната спекулация не е сградата, а поземлената рента. ¹⁹⁴ Кепе казва там (В. А. 1857) № 5435:

«Аз мисля, че човек, който иска да преуспява в живота, едва ли може да разчита на успех, ако се занимава само със солидна работа (fair trade)... той трябва по необходимост освен това да строи със спекулативни цели, и то в голям мащаб; защото предприемачът извлича от самите сгради много малка печалба, главната си печалба той извлича от повишаването на поземлената рента. Той наема напр. един участък земя и плаща за него 300 ф. ст. годишно; ако по грижливо изработен строителен план той построи на този участък къщи от надлежен разред, той ще може да получава от тях 400 или 450 ф. ст. годишно и неговата печалба в несравнено по-голяма степен би се състояла в увеличението на поземлената рента със 100 или 150 ф.ст. годишно, отколкото в печалбата от постройките, която той в много случаи даже не взема под внимание.»

При това не трябва да се забравя, че след изтичането на наемния договор, сключен най-много за 99 години, земята с всички намиращи се на нея постройки и с поземлената рента, която през това време обикновено се е повишила повече от 2—3 пъти, се връща от строителния спекулант или неговия приемник към първоначалния последен поземлен собственик.

Същинската рента от рудници се определя също като земеделската рента.

«Има рудници, чийто продукт едва стига да заплати труда и да възс-

танови вложения в тях капитал заедно с обикновената печалба. Те носят известна печалба на предприемача, но не дават рента на земевладелеца. Те могат да бъдат разработвани с изгода само от земевладелеца, който, бидейки сам предприемач, получава обикновената печалба от своя вложен капитал. Много каменовъглени мини в Шотландия се разработват именно така и не могат да бъдат разработвани по никакъв друг начин. Земевладелецът не разрешава на никого да ги разработва без плащане на известна рента, но никой не е в състояние да я плаща» (A. Smith, [„An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, London, 1776] — Book III, ch. XI (p. 207).

Трябва да правим разлика дали рентата произтича от монополна цена, защото съществува независима от нея монополна цена на продуктите или на самата земя, или пък продуктите се продават по монополна цена, защото съществува рента. Като говорим за монополна цена, имаме предвид изобщо цена, която е определена само от стремежа да се купи и от платежоспособността на купувачите, независимо от цената, определена от общата производствена цена, както и от стойността на продуктите. Едно лозе, от гроздето на което се произвежда вино от изключително качество, вино, което изобщо може да бъде произведено само в сравнително малко количество, дава монополна цена. Поради тази монополна цена, чийто излишък над стойността на продукта се определя само от богатството и вкуса на изтънчените консуматори на вино, лозарят би реализирал значителна добавъчна печалба.

Тази добавъчна печалба, която произтича в дадения случай от монополна цена, се превръща в рента и в тази форма се прибира от поземления собственик по силата на неговия титул върху този участък земя, имащ особени свойства. Следователно тук монополната цена създава рентата. Обратно, рентата би създала монополната цена, ако житото се продаваше не само над производствената му цена, но и над неговата стойност поради границата, която поземлената собственост поставя на безрентното капиталовложение в необработена земя. Че само титулът на собственост на известен брой лица върху земното кълбо им дава възможност да присвояват като данък част от принадлежния труд на обществото и при това с развитието на производството да я присвояват във все по-гол-

яма степен — това се прикрива от обстоятелството, че капитализираната рента, следователно именно тази капитализирана дан, се явява като цена на земята и поради това последната може да бъде продавана като всеки друг предмет на търговия. Затова на купувача му се струва, че той е получил своята претенция върху рентата не даром, не без труда, риска и предприемаческия дух на капитала, а е заплатил за нея съответен еквивалент.

Рентата, както отбелязахме вече, му се струва просто лихва на капитала, с който той е купил земята, а с нея и претенцията върху рентата. Също така робовладелецът, който е купил един негър, си мисли, че е придобил своята собственост върху негъра не по силата на института на робството като такъв, а по силата на покупко-продажба на стока. Но самият титул не се поражда, а само се прехвърля с акта на продажбата. Титулът трябва да бъде налице, преди да може да бъде продаден — и както една продажба, така и редица такива продажби и тяхното постоянно повтаряне не могат да създадат този титул. Онова, което изобщо го е създало, са производствените отношения. Когато последните достигнат такава точка, на която трябва да променят кожата си, отпада получилият икономическо и историческо оправдание и възникнал от процеса на общественото производство на живота материален източник на титула и на всички основаващи се на него сделки. От гледището на една по-висока икономическа формация на обществото частната собственост на отделни индивиди върху земното кълбо ще изглежда не по-малко нелепа от частната собственост на един човек върху друг човек. Даже едно цяло общество, една нация и даже всички едновременно съществуващи общества, взети заедно, не са собственици на земята. Те са само нейни владетци, само използващи я, и като *boni patres familias* (*добри бащи на семейство. ред.*) те са длъжни подобрена да я предават на следващите поколения.

При по-нататъшното изследване на цената на земята оставяме настрана всички колебания на конкуренцията, всякаква спекулация със земя, както и дребната поземлена собственост, при която земята е главното оръдие на производителите и затова те са принудени да я купуват на каквато и да е цена.

I. Цената на земята може да се повиши, без рентата да се повишава; именно:

1) просто вследствие понижаване на лихвения процент, поради което рентата се продава по-скъпо и затова капитализираната рента, цената на земята, нараства;

2) защото нараства лихвата на вложения в земята капитал.

II. Цената на земята може да се повиши, защото се увеличава рентата.

Рентата може да се увеличи, защото се повишава цената на продуктите на земята, в който случай винаги се повишава нормата на диференциалната рента независимо от това, дали рентата от най-лошата обработвана земя е голяма, малка или изобщо не съществува. Под норма разбираме отношението на онази част от принадлежната стойност, която се превръща в рента, към авансирания капитал, който произвежда продукта на земята. То е различно от отношението на добавъчния продукт към целия продукт, защото последният не съдържа целия авансиран капитал, т.е. не съдържа основния капитал, който продължава да съществува редом с продукта. Затова пък тук се подразбира, че на онези видове земя, които носят диференциална рента, една все по-голяма част от продукта се превръща в излишъчен добавъчен продукт. На най-лошата земя повишението на цената на земеделския продукт създава най-напред рента и вследствие на това цена на земята.

Но рентата може да се увеличи и без цената на продукта на земята да се повишава. Последната може да остане без изменение или даже да спадне.

Ако тя остане неизменна, то рентата може да се увеличи (като се абстрахираме от монополните цени) или защото при еднакво капиталовложение в старите земи започват да се обработват нови земи от по-добро качество, които обаче са достатъчни само да покрият увеличеното търсене, така че регулиращата пазарна цена остава без изменение. В този случай цената на старите земи не се увеличава, но за новообработваната земя цената се повишава над цената на старата земя.

Или пък рентата се повишава, защото при относително неизменно плодородие и неизменна пазарна цена нараства масата на експлоатация

земята капитал. Затова, макар рентата по отношение на авансирания капитал да остава същата, нейната маса напр. се удвоява, защото самият капитал се е удвоил. Тъй като не е станало намаление на цената, то второто капиталовложение носи подобно на първото добавъчна печалба, която след изтичане на арендния срок също се превръща в рента. Масата на рентата тук се увеличава, защото се увеличава масата на произвеждащия рента капитал. Твърдението, че различни последователни капиталовложения в един и същ участък земя могат да произведат рента само ако техният продукт не е еднакъв и затова възниква диференциална рента, е равносилно на твърдението, че ако два капитала по 1000 ф.ст. са вложени в два участъка с еднакво плодородие, то само един от тези капитали може да даде рента, макар и двата тези участъка да са от добрия сорт земя, който дава диференциална рента. (Следователно общата маса на рентата, съвкупната рента в дадена страна, се увеличава с масата на вложения капитал, без цената на единица поземлена площ или нормата на рентата, или даже масата на рентата върху единица площ непременно да нараства; в този случай масата на съвкупната рента нараства с пространственото разширение на обработването. Това може да бъде съпроводено даже с понижаване на рентата от отделните владения.)

Иначе това твърдение би било равносилно на другото твърдение, а именно, че влагането на капитал в два различни участъка земя, разположени един до друг, и последователното влагане на капитал в един и същ участък земя се подчинявали на различни закони, докато диференциалната рента се извежда именно от тъждеството на закона в двата случая, от увеличаването на продуктивността на капиталовложенията както в един и същ участък, така и в различни участъци. Единствената модификация, която съществува тук и която не забелязват, е тази, че последователни капиталовложения при влагането им в пространствено различни земи се натъкват на поставената от поземлената собственост граница, което не става при последователни капиталовложения в една и съща земя. Оттук и противоположното действие, вследствие на което тези различни форми на влагане на практика взаимно се ограничават. Тук никога не възникват различия в капитала. Ако съставът на капитала остава същият, както и нормата на принадлежната стойност, то нормата на печалбата остава неизменна, така че при удвояване на капитала масата на печалба-

та се удвоява. Също така при приетите отношения и нормата на рентата остава същата. Ако един капитал от 1000 ф.ст. носи рента x , то капитал от 2000 ф.ст. при приетите обстоятелства дава рента $2x$. Но ако вземем рентата в отношение към площта на участъка, която е останала същата, тъй като съгласно предпоставката удвоеният капитал работи в същия участък, то ще се окаже, че вследствие увеличението на масата на рентата се е повишило и нейното равнище. Същият акър, който даваше 2. ф.ст. рента, сега носи 4 ф.ст. [41\)](#)

Отношението на част от принадлежната стойност, на паричната рента — защото парите са самостоятелният израз на стойността, — към земята само по себе си е безсмислено и ирационално, защото тук се измерват една с друга несъизмерими величини: определена потребителна стойност, участък земя от толкова и толкова квадратни фута, от една страна, и стойност, по-точно принадлежна стойност, от друга. В действителност това не изразява нищо друго освен че при дадените отношения собствеността върху квадратните футове земя дава на поземления собственик възможност да присвоява определено количество незаплатен труд, реализиран от капитала, който се рови в тези квадратни футове като свиня в картофи {*тук в ръкописа е поставено в скоби, но после зачеркнато — Либих*}. Но **prima facie** този израз е същият, както ако би ни хрумнало да говорим за отношението на петфунтова банкнота към диаметъра на земята. Обаче посредническата роля на ирационалните форми, в които се проявяват и практически се резюмират определени икономически отношения, никак не засяга практическите носители на тези отношения в техния всекидневен живот; тъй като те са привикнали да се движат в тези отношения, техният ум не вижда в тях нищо нередно. В пълното противоречие те не виждат абсолютно нищо тайнствено. В откъснатите от вътрешна връзка и безсмислени, ако ги вземем изолирано, форми на проявление те се чувстват тъй добре, както риба във водата. Тук важи казаното от Хегел за известни математически формули: което здравият разум счита за ирационално, е рационалното, а рационалното за него е самата ирационалност. И така, увеличението на масата на рентата, разглеждано по отношение на самата площ на земята, се изразява напълно като увеличение на нормата на рентата; оттук затруднението, когато условията, обяснили единия случай, липсват в другия. Но цената на земята може да се повиши даже когато цената на продукта на земята намалява.

В този случай диференциалната рента, а значи и цената на по-добрите земи може вследствие по-нататъшно диференциране да се увеличи. Или пък, в противен случай, при нараснала производителна сила на труда цената на земеделския продукт може да спадне, но така, че това да бъде повече от изравнено от увеличеното производство. Да приемем, че един квартал е струвал 60 шилинга. Ако на същия акър със същия капитал се произведат 2 квартера вместо един и кварталерът спадне на 40 шил., то 2 квартера ще дадат 80 шил., така че стойността на продукта на същия капитал от същия акър ще се повиши с една трета, макар че цената за квартал е спаднала с една трета. При изследването на диференциалната рента показахме как е възможно това, без продуктът да се продава над производствената му цена или над стойността му. В действителност това е възможно само по два начина. Или лоша земя преставя да конкурира, но цената на по-добрата земя се повишава, когато диференциалната рента се увеличава, следователно, когато общото подобрене действа неравномерно върху различните видове земя. Или пък на най-лошата земя същата производствена цена (и същата стойност, ако се плаща абсолютна рента) поради повишена производителност на труда се изразява в увеличена маса на продукта. Продуктът представлява сега същата стойност, както и преди, но цената на съставните му части е намаляла, докато техният брой се е увеличил. Това е невъзможно, ако се прилага същият капитал, защото в този случай в коя да е маса продукт се изразява винаги една и съща стойност. Но това е възможно, ако е вложен допълнителен капитал за гипс, гуано и т.н., с една дума, за такива подобрения, чието действие трае дълги години. Условието за такъв резултат е цената на 1 квартал, макар и да спада, да не спада в същата пропорция, както се увеличава броят на кварталерите.

III. Тези различни условия за повишаване рентата, а поради това и на цената на земята могат както въобще, така и за отделни видове земя, отчасти да конкурират помежду си, отчасти да се изключват едно друго и могат да действат само поредно, едно след друго. Но от изложеното следва, че от повишаване цената на земята не може направо да се заключава, че рентата се е повишила и че от повишаване на рентата, което винаги влече след себе си повишаване цената на земята, не може направо да се заключава, че продуктът от земята се е увеличил*.

* За падането на цените на земята при увеличение на рентата като факт виж Паси.

Вместо да се обърнат към действителните природосъобразни причини за изтощаването на земята — които впрочем бяха неизвестни на всички писали за диференциалната рента икономисти поради състоянието на земеделската химия в тяхно време, — прибягваха към плоския възглед, че не може да се влага произволна маса капитал в пространствено ограничен участък земя. Така напр. „*Edinburgh Review*” възразяваше на Ричард Джонс, че не може да се изхрани цяла Англия с обработване на Сохосквер. Ако това се възприема за особена неизгода на земеделието, то вярно е тъкмо обратното. В земеделието могат да бъдат продуктивно правени последователни капиталовложения, защото земята сама действа като оръдие на производството, докато в една фабрика, където земята служи само като основа, като местоположение, като териториална операционна база, това не става или става само в много тесни граници. Наистина може да се концентрира голямо производство в малко пространство в сравнение с раздробеното занаятчийство и едрата индустрия постъпва именно така. Но ако е дадено стъпалото на развитие на производителната сила, то винаги е необходимо и определено пространство, а строежът във височина също има определени практически граници. Извън тези граници разширението на производството изисква също разширение на земната площ. Вложеният в машини и т.н. основен капитал не се подобрява чрез употребата, а, напротив, се изхабява. Нови изобретения могат и тук да предизвикат отделни подобрения, но при дадено стъпало на развитие на производителната сила машината може само да се влошава. При бързо развитие на производителната сила всички стари машини трябва да бъдат заменени с по-изгодни, т.е. да бъдат съвсем изхвърлени. Земята, напротив, постоянно се подобрява, ако се обработва правилно. Предимството на земята, че последователни капиталовложения могат да дават печалба, без да се губят предишните вложения, включва и възможността за различна производителност на тези последователни капиталовложения.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИДЕСЕТ И СЕДМА **ГЕНЕЗИС** **НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА**

I. ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Трябва да си изясним в какво собствено се състои трудността при разглеждането на поземлената рента от гледна точка на съвременната политическа икономия като теоретически израз на капиталистическия начин на производство. Това не разбират даже голям брой съвременни автори, което се доказва от всеки нов опит да се обясни поземлената рента „по новому“. Новото в тези случаи почти винаги се състои в това, че те се връщат към отдавна преодолени гледища. Трудността се състои не в това, да се обясни изобщо произведеният от земеделския капитал принадлежащ продукт и съответстващата му принадлежна стойност. Не, този въпрос е разрешен с анализа на принадлежната стойност, създавана от всеки производствен капитал в каквато и сфера той да е вложен. Трудността се състои в това, да се докаже откъде — след като принадлежната стойност се е изравнила между различните капитали в средна печалба, в съответстваща на относителните им величини пропорционална част от цялата принадлежна стойност, произведена от съвкупния обществен капитал във всички сфери на производството, — откъде след това изравняване, след привидно вече извършеното разпределение на цялата принадлежна стойност, която изобщо може да бъде разпределена, откъде идва и излишъчната част на тази принадлежна стойност, която част вложеният в земята капитал плаща на поземления собственик във форма на поземлена рента. Като оставим съвсем настрана практическите мотиви, които подбуждаха съвременните икономисти, като защитници на промишления капитал против поземлената собственост, към изследване на този въпрос — мотиви, които ще изложим по-подробно в главата за историята на поземлената рента, — този въпрос представляваше за тях като теоретици решаващ интерес.

Да признаем, че появяването на рентата за вложения в земеделието капитал се дължало на някакво особено действие на самата сфера на влагане, на свойства, принадлежащи на земната кора като такава — това би значило да се откажем от самото понятие за стойност, следователно да

се откажем от всякаква възможност за научно познание в тази област. Самата проста констатация, че рентата се заплаща от цената на продукта на земята — което става даже когато тя се плаща в натурална форма, щом арендаторът извлича своята производствена цена, — показваше колко глупаво е излишъкът на тази цена над обикновената производствена цена, значи относително високата цена на земеделския продукт, да се обяснява с излишъка на естествената производителност на земеделската промишленост над производителността на другите отрасли на производството, защото, обратно, колкото по-производителен е трудът, толкова по-евтина е всяка съставна част на неговия продукт, защото толкова по-голяма е масата на потребителни стойности, в която е представено същото количество труд, следователно същата стойност.

Цялата трудност в анализа на рентата се състоеше следователно в това, да се обясни излишъкът на земеделската печалба над средната печалба, да се обясни не принадлежната стойност, а свойствената на тази сфера на производство излишъчна принадлежна стойност, следователно пак не „чистият продукт“, а излишъкът на този чист продукт над чистия продукт на другите отрасли на промишлеността. Самата средна печалба е продукт, резултат на процеса на социалния живот, протичащ при напълно определени исторически отношения на производството, продукт, който, както видяхме, предполага много сложни посреднически звена. За да може изобщо да се говори за излишък над средната печалба, трябва самата тази средна печалба да се появи като мащаб и — както е в капиталистическия начин на производство — като регулатор на производството изобщо. Следователно при обществени формации, където още няма капитал, който изпълнява функцията да изтръгва целия принадлежен труд и да присвоява преди всичко за себе си цялата принадлежна стойност, т.е. където капиталът още не е подчинил или само спорадично е подчинил обществения труд, изобщо, не може да става дума за рента в съвременния смисъл, за рента като излишък над средната печалба, т.е. над пропорционалната част на всеки индивидуален капитал в произведената от целия обществен капитал принадлежна стойност. И ако напр. г. Паси (виж по-долу) още по отношение на първобитното състояние говори за рентата като за излишък над печалбата, като за излишък над исторически определена обществена форма на принадлежната стойност, така че според г. Паси тази форма би могла, кажи-речи, да съществува и без общество, това го-

вори само за неговата наивност.

За по-старите икономисти, които изобщо едва започваха анализа на още неразвита в тяхно време капиталистически начин на производство, анализът на рентата или изобщо не представляваше никакво затруднение, или представляваше затруднение от съвсем друг характер. Пети, Кантийон, изобщо по-близо стоящите до епохата на феодализма автори, разглеждат поземлената рента като нормална форма на принадлежната стойност изобщо, докато печалбата за тях още неопределено се слива с работната заплата или най-много се представя като част на тази принадлежната стойност, която капиталистът е изтръгнал от поземления собственик. Следователно те изхождат от такова състояние, когато, първо, земеделското население съставлява още решително преобладаващата част на нацията и когато второ, поземленият собственик още се явява лицето, което чрез монопола на поземлената собственост на първо място присвоява излишъчния труд на непосредствените производители, когато следователно поземлената собственост все още се явява като главното условие на производството. За тях още не можеше да съществува такава постановка на въпроса, която, от гледището на капиталистическия начин на производство, има за цел, напротив, да изследва как поземлената собственост успява да изтръгва от капитала част от произведената от него (т.е. изстискана от непосредствените производители) и първоначално вече присвоена от него принадлежната стойност.

При *физиократите* затруднението е вече от друго естество. Като действително първи системни тълкуватели на капитала те се стремяха да анализират природата на принадлежната стойност изобщо. За тях този анализ съвпада с анализа на рентата, единствената форма, в която за тях съществува принадлежната стойност. Затова капиталът, който носи рента, или земеделският капитал, за тях е единственият капитал, произвеждащ принадлежната стойност, и привежданият от него в движение земеделски труд е единственият даващ принадлежната стойност труд и затова, напълно правилно от капиталистическо гледище, единственият производителен труд. За определящо те съвсем правилно считат производството на принадлежната стойност. Освен другите заслуги, за които ще говорим в том IV, те имат преди всичко голямата заслуга, че от търговския капитал, който функционира само в сферата на обръщението, те се обърнаха към производств-

ения капитал, в противоположност на меркантилната система, която по своя груб реализъм беше истинската вулгарна политическа икономия на онази епоха, пред чиито практически интереси бяха съвсем изтласкани на заден план наченките на научен анализ при Пети и последователите му. Впрочем тук, при критиката на меркантилната система, се касае само за нейните възгледи за капитал и принадлежна стойност. Вече отбелязахме, че монетарната система правилно провъзгласи производството на световния пазар и превръщането на продукта в стока, значи и в пари, за предпоставка и условие на капиталистическото производство⁸⁵. В нейното продължение, в меркантилната система, решаващо е вече не превръщането на стоковата стойност в пари, а производството на принадлежна стойност, но от безсъдържателното [*begriffslos*] гледище на сферата на обръщението, и при това така, че тази принадлежна стойност е представена във форма на добавъчни пари, в излишък на търговския баланс. Заедно с това действително характерно за користолюбието на търговците и фабрикантите от онова време и адекватно на периода на капиталистическо развитие, който те представляват, е обстоятелството, че при превръщането на феодалните земеделски общества в промишлени и при съответната промишлена борба на нациите на световния пазар е необходимо ускорено развитие на капитала, което се постига не по така наречения естествен път, а с помощта на принудителни средства. Огромна разлика има дали националният капитал се превръща в промишлен капитал постепенно и бавно или това превръщане се ускорява по време чрез данъци, с които във форма на покровителствени мита те облагаха главно поземлените собственици, средните и дребните селяни и занаятчиите, чрез ускорена експроприация на самостоятелните непосредствени производители, чрез насилствено ускорено натрупване и концентрация на капитали, накратко, чрез ускорено създаване на условията на капиталистическия начин на производство. Това представлява също огромна разлика в капиталистическата и промишлената експлоатация на естествената национална производителна сила. Затова националният характер на меркантилната система в устата на нейните защитници не е просто фраза. Под предлог че се интересуват само от богатството на нацията и ресурсите на държавата, те в действителност обявяват интересите на капиталистическата класа и обогатяването изобщо за крайна цел на държавата и прокламират буржоазното общество в противоположност

на старата неземна държава. Но същевременно съществуваше и съзнанието, че развитието на интересите на капитала и на капиталистическата класа, на капиталистическото производство, е станало база на националната сила и националното надмощие в съвременното общество.

По-нататък, правилно е при физиократите, че цялото производство на принадлежна стойност, следователно и цялото развитие на капитала, разглеждано откъм естествената основа, действително почива върху производителността на земеделския труд. Ако хората изобщо не са в състояние да произвеждат в един работен ден повече средства за живот, значи — в тесен смисъл — повече земеделски продукти, отколкото е необходимо на всеки работник за собственото му възпроизводство, ако дневният разход на цялата му работна сила стига само да произведе необходимите за неговото лично потребление средства за живот, то изобщо не може да се говори нито за принадлежен продукт, нито за принадлежна стойност. Производителност на земеделския труд, надвишаваща индивидуалната потребност на работника, е базата на всяко общество и преди всичко базата на капиталистическото производство, което откъсва от производството на непосредствените средства за живот една постоянно нарастваща част на обществото и я превръща по израза на Стюърт във „**free hands**“ (свободни ръце. ред.), дава възможност за нейното експлоатиране в други сфери.

Но какво да кажем за по-новите автори-икономисти, които, като например Дер, Паси и др., в залеза на цялата класическа политическа икономия, даже на нейния смъртен одър, повтарят най-първичните представи за естествените условия на принадлежния труд и следователно на принадлежната стойност изобщо и си въобразяват, че с това дават нещо ново и поразително за поземлената рента, след като тази поземлена рента вече отдавна е изследвана като особена форма и специфична част на принадлежната стойност? За вулгарната политическа икономия е именно характерно, че онова, което на определено изживяно стъпало на развитие беше ново, оригинално, дълбоко и обосновано, тя го повтаря във време, когато то е вече плоско, назадничаво и невярно. Тя показва с това, че няма даже и представа за проблемите, които занимаваха класическата политическа икономия. Тя ги смесва с въпроси, които можеха да бъдат поставени само на по-ниско стъпало в развитието на буржоазното об-

щество. Така е и с нейното неуморно и самодоволно предъвкване на физиократичните положения за свободата на търговията. Колкото и тези положения практически да интересуват тази или онази държава, те отдавна са загубили всякакъв теоретичен интерес.

При същинското натурално стопанство, където в процеса на обръщението не влиза никакъв земеделски продукт или само съвсем незначителна част от него и само относително незначителна част даже от онази част на продукта, която представлява дохода на поземления собственик — като напр. в много древноримски латифундии, както и във вилите на Карл Велики, а също (*вж Vingard. „Histoire du travail“*) повече или по-малко през цялото Средновековие, — продуктът и принадлежният продукт на големите имения съвсем не се състои само от продукти на земеделския труд. Той обхваща и продуктите на промишления труд. Домашният занаятчийски и манифактурен труд като спомагателно производство при земеделието, образуващо базата, е условие за начина на производство, върху който почива това натурално стопанство както в древна и средновековна Европа, така и днес още в индийската община, където нейната традиционна организация не е още разрушена. Капиталистическият начин на производство напълно унищожават тази връзка; един процес, който в голям мащаб може да се изучава особено в Англия през последната третина на XVIII век. Умове, израснали в повече или по-малко полуфеодални общества, напр. Хереншванд, още в края на XVIII век считат това обособяване на земеделие и манифактура за безумно смела обществена авантюра, невъобразимо рискован начин на съществуване. И даже в земеделските стопанства на древността, които показват най-голяма аналогия с капиталистическото селско стопанство, в Картаген и Рим, сходството е по-голямо с плантаторско стопанство, отколкото с капиталистическият начин на експлоатация [42a](#)). Формална аналогия, която при това във всички съществени пунктове изглежда напълно измамна за всеки, който е разбрал капиталистическият начин на производство и който не открива като г. Момзен [43](#)) във всяко парично стопанство капиталистическият начин на производство — формална аналогия изобщо не се намира в древността в континентална Италия, а само може би в Сицилия, защото тя съществуваше като земеделска страна, плащаща данък на Рим, и затова земеделието беше насочено главно към износ. Тук се срещат арендатори в съвременния смисъл.

Едно неправилно разбиране на природата на рентата се дължи на обстоятелството, че от натуралното стопанство на средните векове и в пълно противоречие с условията на капиталистическия начин на производство рентата в натурална форма се е промъкнала в най-новото време отчасти във вид на църковен десятък, отчасти като чудноватост, увековечена със старинни договори. Поради това изглежда, че рентата възниква не от цената на земеделския продукт, а от масата на продукта, следователно не от обществени отношения, а от земята. Ние вече показахме, че макар принадлежната стойност да се представя в добавъчен продукт, но добавъчен продукт в смисъл на просто увеличение на масата на продукта не [винаги] представлява, напротив, принадлежна стойност. Той може да представлява минус стойност. Иначе памучната промишленост от 1860 г., сравнена с 1840 г., би трябвало да представлява огромна принадлежна стойност, докато, напротив, цената на преждата се е понижала. Вследствие редица неплодородни години рентата може колосално да нарасне, защото цената на житото се повишава, макар че тази добавъчна стойност е представена в абсолютно намаляващата маса на посъкпналата пшеница. Напротив, вследствие редица плодородни години рентата може да спадне, защото цената спада, макар че спадналата рента се представя в по-голямата маса от по-евтина пшеница. Относно рентата в продукти трябва сега преди всичко да отбележим, че тя представлява просто промъкнала се от един отживял начин на производство вегетираща като руина традиция, чието противоречие с капиталистическия начин на производство се проявява в това, че тя от само себе си е изчезнала от частните договори и че там, където можеше да се намеси законодателството, като напр. при църковния десятък в Англия, тя беше насилствено изхвърлена като безсмислица. Но, второ, там, където тя продължава да съществува на базата на капиталистическия начин на производство, тя беше и не можеше да бъде нищо друго освен средновековно замаскиран израз на паричната рента. Нека напр. един квартал пшеница струва 40 шилинга. Една част от този квартал трябва да възстанови съдържащата се в него работна заплата и трябва да бъде продадена, за да може отново да бъде авансирана; друга част трябва да бъде продадена за заплащане на падащата се на квартера част от данъците. Където е развит капиталистическият начин на производство, а с него и разделението на обществения труд, там семената и даже част от торовете влизат във възпроизвод-

ството като стоки, следователно трябва да бъдат купени, за да бъдат възстановени; за да се получат пари за това, налага се да бъде продадена още една част от квартера. Доколкото в действителност не е необходимо те да бъдат купувани като стока, а могат да бъдат взети от самия продукт *in natura*, за да влязат отново като условия за производство в неговото възпроизводство — както става не само в земеделието, но и в много отрасли на производството, които произвеждат постоянен капитал, — те влизат в сметката, изразени в сметни пари, и се приспадат като съставни части на производствените разходи. Изхабяването на машините и изобщо на основния капитал трябва да се възстанови с пари. Най-сетне идва печалбата, която се изчислява върху сумата на тези разходи, изразени в действителни или сметни пари. Тази печалба е представена в определена част от брутния продукт, която се определя от неговата цена. А частта, която остава след това, образува рентата. Ако установената в контракта рента в продукти е по-голяма от този определян от цената остатък, то това не ще бъде вече рента, а отбив от печалбата. Вече поради тази възможност рентата в продукти, която не се съобразява с цената на продукта — следователно може да бъде по-голяма или по-малка от действителната рента и затова може да представлява отбив не само от печалбата, но и от онези съставни части, с които се възстановява капиталът, — е остаряла форма. В действителност тази рента в продукти, доколкото е рента не само по название, но и по същество, се определя изключително от излишъка в цената на продукта над неговата производствена цена. Само че тя предполага тази променлива величина като постоянна. А това се свежда до напомнящата доброто старо време представа, че продуктът *in natura* трябва да бъде достатъчен, първо, за да изхрани работниците, след това да остави на капиталистическия арендатор повече храна, отколкото му е необходима, и че излишъкът над всичко това образува натуралната рента. Също както ако един фабрикант изфабрикува 200 000 лакти памучна тъкан. Това количество е достатъчно не само да облече работниците му, да отрупа с дрехи и жена му, и цялото му потомство, и него самия, но и да му остави памучна тъкан за продажба и, най-после, да му плаща огромна рента в памучна тъкан. Колко просто наистина! Достатъчно е от 200 000 лакти памучна тъкан да се приспадат производствените разходи — и непременно ще остане един излишък от памучна тъкан като рента. От 200 000 аршина памучна тъкан да се прис-

паднат напр. техните производствени разходи от 10 000 ф.ст., без да се знае продажната цена на тъканта, от памучната тъкан да се приспадат пари, от потребителната стойност като такава да се приспада разменна стойност и след това да се определи излишъкът на лактите памучна тъкан над фунтовете стерлинги — това действително е наивна представа. То е по-лошо от квадратурата на кръга, в чиято основа поне лежи представата за границите, в които права и крива се сливат. Но именно такава е рецептата на г. Паси. Да се приспадат пари от памучна тъкан, преди в главата или в действителността тъканта да е превърната в пари! Излишъкът е рентата, която обаче като че ли става осезаема *naturaliter* (*натурално. ред.*) (виж напр. Карл Арн), а не посредством „софистични“ дяволии! До тази глупост, до приспадане на производствени разходи от толкова и толкова шефела пшеница, до приспадане на парична сума от мярка за обем се свежда цялата реставрация на натуралната рента.

(горе)

II. РЕНТА В ТРУД

Ако разгледаме поземлената рента в нейната най-проста форма във формата на рента в труд, когато непосредственият производител една част от седмицата работи на земята, която фактически му принадлежи, с оръдия за производство (плуг, добитък и др.), които му принадлежат фактически или юридически, а в останалите дни на седмицата работи даром в имението на земевладелеца, за земевладелеца то тук всичко е още ясно, рента и принадлежна стойност тук са тъждествени. Рентата — не печалбата — е формата, в която тук се изразява незаплатеният принадлежен труд. В каква степен работникът (*self-sustaining serf*) може да получи тук излишък над необходимите му средства за съществуване, т. е. излишък над онова, което при капиталистическия начин на производство бихме нарекли работна заплата, това зависи при равни други условия от съотношението, в което работното му време се дели на работно време за самия него и ангарийно работно време за земевладелеца. Този излишък над най-необходимите средства за съществуване, зародишът на това, което при капиталистическия начин на производство се явява като печалба, тук следователно всецяло се определя от размера на поземлената рента, която в този случай не само е непосредствено незаплатен принадлежен труд, но и се явява като такъв; незаплатен принадлежен труд за „собств-

еника“ на условията за производство, които тук са тъждествени със земята, а доколкото се различават от нея, считат се само за нейна принадлежност. Че продуктът на работещия ангария тук трябва да бъде достатъчен, за да възстанови освен средствата за съществуването му още и условията му за труд, е обстоятелство, което остава неизменно за всички начини на производство, защото не е резултат на тяхната специфична форма, а естествено условие на всеки непрекъснат и възпроизвеждащ труд изобщо, на всяко продължително производство, което винаги е същевременно и възпроизводство, следователно възпроизводство и на условията на своето собствено функциониране. Освен това ясно е, че във всички форми, при които непосредственият работник остава „притежател“ на средствата за производство и на условията за труд, необходими за производство на собствените му средства за съществуване, отношението на собственост трябва да се проявява същевременно като непосредствено отношение на господство и робия, следователно непосредственият производител — като несвободен; една несвобода, която от крепостничеството с ангарийния труд може да се смекчи до просто задължение за плащане на данък. Съгласно предпоставката, непосредственият производител притежава тук своите собствени средства за производство и веществените условия за труд, необходими за осъществяване на труда му и за производство на средства за неговото съществуване; той самостоятелно води своето земеделие, както и свързаната с него селско-домашна промишленост. Тази самостоятелност не отпада от това, че, както е напр. в Индия, тези дребни селяни се обединяват в повече или по-малко саморасла производствена община, тъй като тук става дума за самостоятелност само спрямо номиналния земевладелец. При тези условия принадлежният труд за номиналния поземлен собственик може да бъде изстискан от тях само с извъникономическа принуда, каквито и форми да приема тя [44](#)). Тази форма се различава от робовладелското или плантаторското стопанство по това, че робът работи с чужди условия за производство и несамостоятелно. Необходими са следователно отношения на лична зависимост, лична несвобода в каквато и да било степен и прикрепеност към земята като неин придатък, крепостна зависимост в истинския смисъл на думата. Ако не частни поземлени собственици, а държавата — както е напр. в Азия — непосредствено им противостои като поземлен собственик и същевременно суверен, то рента и данък съвпад-

ат или, по-точно, тогава не съществува никакъв данък, който би се различавал от тази форма на поземлената рента. При такива обстоятелства не е необходимо отношението на зависимост да има политически и икономически по-сурова форма от тази, която характеризира положението на всички поданици спрямо тази държава. Държавата тук е върховният собственик на земята. Суверенитетът тук е концентрираната в национален мащаб поземлена собственост. Но затова пък в този случай не съществува частна поземлена собственост, макар че съществува както частно, така и общинно владение и ползване на земята.

Специфичната икономическа форма, в която незаплатеният принадлеен труд се изсмуква от непосредствените производители, определя отношението на господство и робия, както то израства непосредствено от самото производство и от своя страна обратно действа на него определящо. А на това се базира цялата структура на икономическия строй [Gemeinwesen], израстващ из самите производствени отношения, и същевременно с това неговата специфична политическа структура. Непосредственото отношение на собствениците на условията за производство към непосредствените производители — отношение, всяка дадена форма на което винаги естествено съответства на определено стъпало в развитието на начина на труд, затова и на обществената производителна сила на труда — е винаги онова отношение, в което разкриваме най-дълбоката тайна, скритата основа на целия обществен строй, следователно и на политическата форма на отношенията на суверенитет и зависимост, накратко, на всяка дадена специфична държавна форма. Това не пречи на обстоятелството, че една и съща икономическа база (една и съща по главните условия) — вследствие безброй различни емпирически обстоятелства, естествени условия, расови отношения, действащи отвън исторически влияния и т.н. — може да показва в своята проява безкрайни вариации и градации, които могат да бъдат разбрани само чрез анализ на тези емпирически дадени обстоятелства.

Що се отнася до рентата в труд, най-простата и първоначална форма на рентата, то очевидно е едно: рентата тук е първоначалната форма на принадлеената стойност и съвпада с нея. Но съвпадането на принадлеената стойност с незаплатен чужд труд не се нуждае тук от анализ, защото то съществува още във видимата си, осезаема форма, тъй като трудът на

непосредствения производител за самия себе си тук е още отделен в пространството и времето от труда му за поземления собственик и този труд непосредствено се изразява в бруталната форма на принудителен труд за другиго. Също тъй „свойството“ на земята да носи рента тук се свежда до осезаемо разкриваща се тайна, защото към природата, която дава рентата, принадлежи и прикованата към земята човешка работна сила и отношението на собственост, което принуждава притежателя на работната сила да я напруга и разходва над мярката, необходима за удовлетворяване на собствените му насъщни потребности. Рентата се състои просто в присвояването на този свръхразход на работна сила от поземления собственик, защото непосредственият производител не му плаща никаква друга рента. Тук, където не само принадлежна стойност и рента са тъждествени, но и принадлежната стойност има осезаемо и формата на принадлежен труд, съвсем ясно се проявяват и естествените условия или границите на рентата, защото те са естествени условия и граници на принадлежния труд изобщо. Непосредственият производител трябва 1) да притежава достатъчно работна сила и 2) природните условия на труда му, т.е. преди всичко на обработваната земя, трябва да бъдат достатъчно благоприятни, с една дума, естествената производителност на труда му трябва да е достатъчно голяма, за да му остава възможност да разходва добавъчен труд свръх необходимия за задоволяване на собствените му насъщни потребности труд. Тази възможност не създава рентата, създава я едва принудата, която превръща възможността в действителност. Но самата възможност е свързана със субективни и обективни естествени условия. В това няма абсолютно нищо тайнствено. Ако работната сила е незначителна и природните условия за труд са оскъдни, то принадлежният труд е незначителен, но в такъв случай са незначителни, от една страна, потребностите на производителите, от друга страна, относителният брой на експлоататорите на принадлежния труд и, най-после, принадлежният продукт, в който се реализира този малко производителен принадлежен труд, за този относително незначителен брой експлоатиращи собственици.

Най-после, при рентата в труд от само себе си е ясно, че — при равни други условия — от относителните размери на принадлежния или ангарийния труд всецяло зависи до каква степен на непосредствения производител ще бъде възможно да подобрява своето положение, да се обогатява,

да произвежда известен излишък над необходимите средства за съществуване или употребявайки капиталистическия начин на изразяване, дали и до каква степен ще се окаже възможно да произвежда някаква печалба за себе си, т.е. излишък над своята произведена от самия него работна заплата. Рентата тук е нормалната, всичко поглъщаща, така да се каже, законна форма на принадлежния труд и далеч не представлява излишък над печалбата, т.е. в дадения случай над някакъв друг излишък над работната заплата; напротив, тук не само размерът на такава печалба, но и самото нейно съществуване зависят при равни други условия от размера на рентата, т.е. на принадлежния труд, принудително извършван за собственика.

Някои историци са изразили удивлението си от това, че — тъй като непосредственият производител не е собственик, а само притежател и целият му принадлежностен труд *de jure* (юридически. ред.) действително принадлежи на поземления собственик — при тези условия изобщо може да има самостоятелно развитие на имущество и, относително казано, на богатство при обвързаните с ангария или крепостните. Ясно е впрочем, че при примитивното и неразвито състояние, на което се основава това обществено производствено отношение и съответстващият му начин на производство, традицията трябва да играе изключително голяма роля. Ясно е освен това, че тук, както винаги, господстващата част на обществото е заинтересована съществуващото да се санкционира като закон и дадените от обичай и традиция ограничения да се фиксират като законни ограничения. Като оставим всичко друго настрана, това става впрочем от само себе си, тъй като постоянното възпроизводство на базата на съществуващото състояние, на лежащото в основата му отношение, приема в течение на времето урегулирана и редовна форма и тази урегулираност и ред сами са необходим момент на всеки начин на производство, щом той трябва да бъде обществено устойчив и независим от проста случайност или произвол. Урегулираността и редът са именно формата на неговото обществено затвърдяване и оттук на относителната му еманципация от голия произвол и голата случайност. Той достига тази форма при застойно състояние както на процеса на производството, така и на съответстващите му обществени отношения чрез простото им повторно възпроизводство. Ако формата е съществувала известно време, тя се затвърдява като обичай и традиция и, най-после, се санкционира като изри-

чен закон. Тъй като формата на този принадлеен труд, ангарийният труд, почива на неразвитостта на всички обществени производителни сили на труда, на примитивността на самия начин на труд, то ангарийният труд трябва естествено да отнема много по-малка част от целия труд на непосредствения производител, отколкото при развити начини на производство и особено при капиталистическото производство. Да приемем например, че ангарийният труд за поземления собственик е бил първоначално два дни в седмицата. Тези два дни ангариен труд в седмицата са по такъв начин твърдо установени, те са постоянна величина, законно регулирана от обичайно или писано право. Но производителността на останалите дни в седмицата, с които може да разполага сам непосредственият производител, е променлива величина, която необходимо се развива с нарастването на неговия опит, също както новите потребности, с които той се запознава, също както разширението на пазара за неговия продукт, нарастващата сигурност в използването на тази част на работната му сила ще го поощряят повече да напруга работната си сила, при което не бива да се забравя, че прилагането на тази работна сила съвсем не се ограничава в земеделието, а обхваща и селската домашна промишленост. Тук е дадена възможност за известно икономическо развитие, естествено в зависимост от благоприятни обстоятелства, от вродения расов характер и т.н.

(горе)

III. РЕНТА В ПРОДУКТИ

Превръщането на рентата в труд в рента в продукти от икономическа гледна точка нищо не изменя в същността на поземлената рента. Във формите, които разглеждаме тук, тази същност се състои в това, че поземлената рента е единствената господстваща и нормална форма на принадлеената стойност, или на принадлежния труд, което от своя страна се изразява в това, че тя е единственият принадлеен труд, или единственият принадлеен продукт, който непосредственият производител, притежаващ необходимите за собственото си възпроизводство условия на труда, е длъжен да дава на собственика на средството на труда, което в това състояние обхваща всичко, т.е. на собственика на земята; и че, от друга страна, само земята именно му противостои като намиращо се в чужда собственост условие на труда, обособило се спрямо него и олицетворено

в поземления собственик. Колкото и рентата в продукти да е господстваща и най-много развита форма на поземлената рента, тя все пак постоянно в по-голяма или по-малка степен се съпровожда от остатъци на предходната форма, т.е. на рента, която трябва да се доставя непосредствено във вид на труд, значи с ангарийен труд, безразлично дали поземленият собственик е частно лице или държавата. Рентата в продукти предполага по-високо културно равнище на непосредствения производител, следователно по-високо стъпало на развитие на труда му и на обществото въобще, тя се отличава от предходната форма по това, че принадлежният труд трябва да се изпълнява вече не в натуралния му вид, значи не под непосредствен надзор и принуда на поземления собственик или на неговия представител; напротив, непосредственият производител е длъжен да го изпълнява на своя собствена отговорност, принуждаван от силата на отношенията вместо от непосредствена принуда и от постановлението на закона вместо от камшика. Принаденото производство, в смисъл на производство над необходимите потребности на непосредствения производител и в рамките на фактически принадлежащото на самия него поле на производство, на експлоатираната от самия него земя, а не както преди в господарското имение до и извън своето стопанство, е станало тук от само себе си разбиращо се правило. При това отношение непосредственият производител, прилагайки своя труд, повече или по-малко разполага с цялото си работно време, макар че част от това работно време, първоначално почти цялата му излишъчна част, продължава да принадлежи даром на поземления собственик, с тази само разлика, че последният вече не го получава непосредствено в собствената му натурална форма, а в натуралната форма на продукта, в който това време се реализира. Обременителните и в зависимост от регулирането на ангарийния труд повече или по-малко пречещи прекъсвания, обуславяни от работата за поземления собственик (сравни том 1, гл. VIII, 2, фабрикант и боляр), отпадат там, където рентата в продукти съществува в чист вид, или се свеждат най-малко до няколко кратки прекъсвания в годината, ако наред с рентата в продукти са запазени известни ангарийни задължения. Трудът на производителя за самия себе си и трудът му за поземления собственик не са вече разделени осезаемо по време и пространство. Тази рента в продукти в чистия си вид, макар и нейни останки да могат да се запазят до по-развити начини на производ-

ство и производствени отношения, продължава да предполага натурално стопанство, т.е. предполага, че условията за стопанска дейност изцяло или в огромната си част се произвеждат в самото стопанство, възстановяват се и се възпроизвеждат непосредствено от brutния му продукт. Тя предполага, по-нататък, съединяване на селската домашна промишленост със земеделието; принадлежният продукт, който образува рентата, е продуктът на този съединен земеделско-промишлен семеен труд, безразлично дали в рентата в продукти (както често е било в средните векове) влизат повече или по-малко промишлени продукти или тя се доставя само във формата на същински земеделски продукт. При тази форма на рента рентата в продукти, в която е представен принадлежният труд, може и да не изчерпва целия излишъчен труд на селското семейство. Напротив, тук на производителя в сравнение с рентата в труд се дава по-голям простор да намери време за излишъчен труд, чийто продукт принадлежи на самия него, както продуктът на неговия труд, удовлетворяващ най-необходимите му потребности. Заедно с тази форма ще се появят по-големи различия в стопанското положение на отделните непосредствени производители. Най-малкото, открива се възможност за това и даже възможност този непосредствен производител да придобие средства да експлоатира от своя страна непосредствено чужд труд. Но тук ние се занимаваме с чистата форма на рентата в продукти и това не ни интересува; също тъй не можем да разглеждаме безкрайно различните комбинации, в които различните форми на рентата могат да се съчетават, изопачават и сливат. Поради свързаната с определен характер на продукта и на самото производство форма на рентата в продукти, поради необходимото при нея съединение на селско стопанство и домашна промишленост, поради това, че при нея селското семейство придобива почти напълно самозадоволяващ се характер вследствие независимостта си от пазара, от измененията в производството и от историческото движение на стоящата извън него част на обществото — накратко, поради характера на натуралното стопанство изобщо, тази форма е съвсем пригодна да послужи като база на застойни състояния на обществото, което наблюдаваме напр. в Азия. Тук, както и при по-раншната форма на рентата в труд, поземлената рента е нормалната форма на принадлежната стойност, затова и на принадлежния труд, т.е. на целия излишъчен труд, който непосредственият производител е длъжен даром, значи фактически-

ки по принуда, да изпълнява за собственика на най-същественото условие на неговия труд, за собственика на земята — макар тази принуда вече да не му противостои в старата груба форма. Печалбата — ако прибягвайки до неправилно очакване, наречем така частичката излишък на неговия труд над необходимия труд, която той сам си присвоява — до такава степен не оказва определящо влияние върху рентата в продукти, че се поражда по-скоро зад гърба на последната и намира естествената си граница в нейния размер. Рентата в продукти може да достигне такива размери, при които сериозно заплашва възпроизводството на условията за труд, на самите средства за производство, прави повече или по-малко невъзможно разширяването на производството и смъква непосредствения производител до физическия минимум от средства за живот. Така става особено когато тази форма бива заварена и експлоатирана от някоя търговска нация-завоевател, като напр. англичаните в Индия.

(горе)

IV. ПАРИЧНА РЕНТА

Под парична рента разбираме тук — за разлика от почиващата на капиталистическия начин на производство промишлена или комерческа поземлена рента, която е само излишък над средната печалба — поземлената рента, която възниква от просто превръщане на формата на рентата в продукти, както и самата тя беше само превърнатата рента в труд. Вместо продукта непосредственият производител трябва тук да плаща на своя поземлен собственик (безразлично дали частно лице или държавата) цената на продукта. Следователно вече е недостатъчно да се получи излишък на продукт в натуралната му форма; този излишък трябва да бъде превърнат от натуралната му форма в парична форма. Макар че непосредственият производител, както и преди, продължава да произвежда сам поне максималната част от своите средства за съществуване, сега част от неговия продукт трябва да бъде превърната в стока, да бъде произведена като стока.

Следователно характерът на целия начин на производство повече или по-малко се изменя. Той загубва своята независимост, своята откъснатост от връзката с обществото. Отношението на производствените разходи, в състава на които сега повече или по-малко влизат парични разхо-

ди, придобива решаващо значение; във всеки случай решаващо значение придобива излишъкът на онази част от brutния продукт, която предстои да бъде превърната в пари, над частта, която трябва да послужи, от една страна, пак като средство за възпроизводство, от друга страна, като непосредствено средство за съществуване. При все това базата на този вид рента, макар и да върви към своето разложение, все още остава същата както при рентата в продукти, която образува изходната точка. Непосредственият производител продължава да е наследствен или изобщо традиционен притежател на земята, който е длъжен да отдава на господаря като на собственик на това най-съществено условие за производството му излишъчен принудителен труд, т.е. незаплатен, изпълняван без еквивалент труд във формата на превърнатия в пари принадлеен продукт.

Собствеността върху различаващите се от земята условия на труд, върху земеделските оръдия и други движимости, отначало фактически, а после и юридически, се превръща в собственост на непосредствените производители още при по-раншните форми, а още повече това трябва да се приеме за такава форма като паричната рента. Отначало спорадичното, а после извършващото се все повече и повече в национален мащаб превръщане на рентата в продукти в парична рента предполага вече по-значително развитие на търговията, градската промишленост, въобще на стоковото производство, а с него и на паричното обръщение. То предполага още пазарна цена на продуктите, като те се продават повече или по-малко близко до своята стойност, което при предишните форми не е необходимо. В Източна Европа можем отчасти още със собствените си очи да наблюдаваме процеса на това превръщане. Доколкото това е неосъществимо без известно развитие на обществената производителна сила на труда, показват различни провалили се при римските императори опити за такова превръщане и отстъпление назад към натуралната рента, след като искаха да превърнат в парична рента поне съществуващата като държавен данък част на тази рента. За същата трудност на прехода говорят, напр. преди революцията във Франция, сливането и фалшифицирането на паричната рента с остатъци от нейните предишни форми.

Паричната рента като превърнатата форма на рентата в продукти и в противоположност на нея е последната форма и същевременно формата на разлагане на онзи вид поземлена рента, който разгледахме досега, им-

енно поземлената рента като нормална форма на принадлежната стойност и на незаплатения принадлежен труд, който трябва да се отдава па собственика на условията за производство. В чистата си форма тази рента, както и рентата в труд и рентата в продукти, не представлява никакъв излишък над печалбата. По своето естество (*като понятие. ред.*) тя поглъща последната. Доколкото печалбата възниква фактически само като особена част на излишъчния труд наред с рентата, паричната рента — както и рентата в нейните предишни форми — все още е нормалният предел на тази ембрионална печалба, която може да се развива само според възможността да се експлоатира било собствен излишъчен, било чужд труд, който остава в излишък след изпълняване на въплътения в паричната рента принадлежен труд. Ако действително се получава печалба наред с тази рента, то не печалбата е границата на рентата, а обратно — рентата е границата на печалбата. Но както вече казахме, паричната рента същевременно е формата на разлагане на разглежданата досега ***prima facie*** (*преди всичко; от пръв поглед. ред.*) съвпадаща с принадлежната стойност и принадлежния труд поземлена рента, на поземлената рента като нормална и господстваща форма на принадлежната стойност.

В по-нататъшното си развитие паричната рента необходимо води — като оставим настрана всички междинни форми, като напр. формата на дребните селяни-арендатори — или към превръщане на земята в свободна собственост на селянина, или към формата на капиталистическия начин на производство, към рентата, която капиталистическият арендатор плаща.

При паричната рента традиционното обичайно правно отношение между владеещия и обработващ част от земята зависим непосредствен производител и поземления собственик необходимо се превръща в договорно, определяно от точни норми на положителния закон, чисто парично отношение. Затова обработващият земята владеец фактически става само арендатор. Това превръщане при наличността на иначе благоприятни общи производствени условия, от една страна, се използва за постепенно експроприиране на старите селяни-владетели и за заменянето им с капиталистически арендатор; от друга страна, то води към това, че предишният владеец изкупува оброчното си задължение и се превръща в независим селянин с пълна собственост върху обработваната от него зе-

мя. По-нататък, превръщането на натуралната рента в парична не само непременно се съпровожда, но даже и се предхожда от образуването на класа от безимотни надничари, наемащи се за пари. В периода на тяхното възникване, когато тази нова класа се появява само спорадично, сред по-добре поставените оброчни [rentepflichtigen] селяни се развива по необходимост навикът да експлоатират за своя сметка земеделски наемни работници — също както още в епохата на феодализма по-състоятелните зависими селяни от своя страна са държали крепостни. Така у тях постепенно се създава възможност да натрупат известно състояние и сами да се превърнат в бъдещи капиталисти. Сред самите предишни владетели на земята, които сами я обработват, възниква по такъв начин един разсадник на капиталистически арендатори, чието развитие зависи от общото развитие на капиталистическото производство извън селското стопанство и които особено бързо разцъфтяват, когато на помощ им идват — както в XVI век в Англия — особено благоприятни обстоятелства, като напр. растящото тогава обезценяване на парите, което при традиционните дългосрочни арендни договори ги обогати за сметка на поземлените собственици.

По-нататък: щом рентата приеме формата на парична рента и с това отношението между плащащия рента селянин и поземления собственик приеме формата на договорно отношение — превръщане, което изобщо е възможно само при вече дадено относително високо равнище на развитието на световния пазар, търговията и манифактурата, — необходимо започва и отдаване на земята в аренда на капиталисти, които дотогава са стояли извън пределите на селото и които сега пренасят в селото и в селското стопанство придобития с. градски методи капитал и вече развития в градовете капиталистически начин на стопанисване, произвеждане на продукта само като стока и само като средство за присвояване на принадлежна стойност. Общо правило тази форма може да стане само в страните, които при прехода от феодалния към капиталистическия начин на производство са господствали на световния пазар. С намесата на капиталистическия арендатор между поземления собственик и действително работещия земеделец се разкъсват всички отношения, възникнали от предишния начин на производство в селото. Арендаторът става действителният командир на тези земеделски работници и действителният експлоататор на техния принадлежен труд, докато поземленият собственик

стои сега в пряко отношение, а именно в просто парично и договорно отношение само с този капиталистически арендатор. Заедно с това се превръща и природата на рентата — не само фактически и случайно, което отчасти се наблюдаваше още при предишните форми, а в нейната призната и господстваща форма. От нормалната форма на принадлежната стойност и принадлежния труд тя се свежда до излишък на този принадлежния труд над онази негова част, която се присвоява от експлоатиращия капиталист във формата на печалба; също както целият принадлежния труд — печалба и излишък над печалбата — сега извлича непосредствено той, прибира го във формата на целия принадлежния продукт и го превръща в пари. Като рента той дава сега на поземления собственик само излишъчната част от тази принадлежната стойност, която той, по силата на своя капитал, е извлякъл чрез непосредствена експлоатация на земеделските работници. Дали той дава много или малко на поземления собственик, това се определя средно, като граница, от средната печалба, която дава капиталът в неземеделските сфери на производство, и от регулираните от нея неземеделски производствени цени. И така, от нормална форма на принадлежната стойност и на принадлежния труд рентата сега се е превърнала в характерен за тази особена производствена сфера, земеделската, излишък над онази част на принадлежния труд, върху която капиталът претендира като върху част от самото начало и естествено припадаща се нему. Вместо рентата сега печалбата е станала нормалната форма на принадлежната стойност и рентата има сега значение само на обособила се при особени обстоятелства форма не на принадлежната стойност изобщо, а на определено нейно разклонение, на добавъчната печалба. Не е необходимо да разглеждаме по-подробно как на това превръщане съответства постепенно превръщане в самия начин на производство. Това се вижда и от самото обстоятелство, че нормалното за този капиталистически арендатор е да произвежда земеделския продукт като стока и че докато по-рано в стока се превръщаше само излишъкът над неговите средства за съществуване, сега само относително нищожна част от тези стоки непосредствено се превръща за него в средства за съществуване. Вече не земята, а капиталът сега непосредствено подчинява на себе си и на своята производителност земеделския труд.

Средната печалба и регулираната от нея производствена цена се образуват извън отношенията на селото, в сферата на градската търговия и

манифактурата. Печалбата на оброчния селянин не взема участие в изравняването на печалбите, защото неговото отношение към поземления собственик не е капиталистическо отношение. Доколкото той получава печалба, т.е. реализира — било със собствен труд, било чрез експлоатация на чужд труд — излишък над необходимите му средства за съществуване, това става извън нормалното отношение и при равни други условия размерът на тази печалба не определя рентата, а, обратно, самият той се определя от рентата като негова граница. Високата норма на печалба в средните векове се дължи не само на ниския състав на капитала, в който преобладава променливият, изразходван за работна заплата елемент. Тя се дължи на вършеното в селото мошеничество, на присвояването на част от рентата на поземления собственик и от дохода на подвластното му население. Ако в средните векове селото експлоатира политически града навсякъде, където феодализмът не беше сломен от изключителното развитие на градовете като в Италия, то градът навсякъде и без изключение експлоатира селото икономически със своите монополни цени, с данъчната си система, с цеховия си строй, с пряката си търговска измама и със своето лихварство.

Би могло да се помисли, че самият факт на навлизането на капиталистическия арендатор в селскостопанското производство е доказателство за това, че цената на земеделските продукти, които в една или в друга форма открай време са плащали рента, трябва да бъде по-висока от производствените цени в манифактурата поне в епохата на това навлизане, било защото тя е стигнала равнището на монополна цена, било защото тя се е повишила до равнището на стойността на земеделските продукти, а тяхната стойност действително е по-висока от производствената цена, регулирана от средната печалба. Защото в противен случай капиталистическият арендатор при заварените от него цени на земеделските продукти не би могъл да реализира от цената на тези продукти отначало средната печалба, а след това от същата цена да заплати във форма на рента още и един излишък над тази печалба. От това би могло да се заключи, че общата норма на печалбата, от която се ръководи капиталистическият арендатор в договора си с поземления собственик, се е образувала без включване на рентата и затова, започвайки да играе регулираща роля в селското стопанство, заварва този излишък и го плаща на поземления собственик. По такъв традиционен начин си обясн-

ява работата напр. г. Родбертус. Обаче:

Първо. Това навлизане на капитала в земеделието като самостоятелна и ръководеща сила става не изведнъж и не навсякъде, а постепенно и в отделни отрасли на производството. То обхваща отначало не същинското земеделие, а такива отрасли на производството като скотовъдството, особено овцевъдството, чийто главен продукт — вълната — при подем на промишлеността дава на първо време постоянен излишък на пазарната цена над производствената цена, което едва по-късно се изравнява. Така е било в Англия в XVI век.

Второ. Тъй като това капиталистическо производство отначало навлиза спорадично, то нищо не може да се възрази против предположението, че то отначало завладява само такива комплекси земя, които поради особена си плодородност или поради особено благоприятното си положение могат, общо взето, да плащат диференциална рента.

Трето. Даже ако приемем, че при навлизането на този начин на производство, предполагащ в действителност нарастваща тежест на градското търсене, цените на земеделския продукт са по-високи от производствената цена, както без съмнение беше напр. в последната третина на XVII век в Англия — даже и тогава, щом този начин на производство до известна степен се изтръгне от простото подчинение на земеделието на капитала и щом настъпи необходимо свързаното с неговото развитие подобрене в земеделието и намаление на производствените разноски, това ще се уравни чрез реакция, чрез спадане на цената на земеделските продукти, както е било в първата половина на XVIII век в Англия.

Следователно по този традиционен начин рентата не може да бъде обяснена като излишък над средната печалба. При каквито и исторически дадени условия тя да възниква за първи път — щом веднаж пусне корени, тя може да съществува само при по-рано разгледаните съвременни условия.

В заключение, говорейки за превръщането на рентата в продукти в парична рента, трябва още да отбележим, че при нея съществен момент става капитализираната рента, цената на земята, следователно и нейната отчуждаемост и отчуждаване, и че поради това не само предишните

оброчни селяни могат да се превърнат в независими селяни-собственици, но и градски и други притежатели на пари могат да купуват участъци земя, за да ги дават под аренда било на селяни, било на капиталисти и да се ползват от рентата като форма на лихва на своя вложен по такъв начин капитал; че следователно и това обстоятелство спомага за преобразуването на предишния начин на експлоатация на отношението между собственика и действително обработващия земята, а също и на самата рента.

(горе)

V. ИСПОЛИЧНОТО СТОПАНСТВО И СЕЛСКАТА ПАРЦЕЛНА СОБСТВЕНОСТ

Тук стигнахме до края на редицата стъпала в развитието на поземлената рента.

Във всички тези форми на поземлената рента: рентата в труд, рентата в продукти, паричната рента (като просто превърната форма на рентата в продукти), винаги се приема, че платецът на рентата действително обработва и притежава земята, при което неговият незаплатен принадлеен труд непосредствено отива у поземления собственик. Даже при последната форма, при паричната рента — доколкото тя е в чист вид, т.е. просто превърната форма на рентата в продукти — това не само е възможно, но и в действителност е така.

Като преходна форма от първоначалната форма на рентата към капиталистическата рента може да се разглежда *Metairie-System*, или системата на изполично стопанство, при която обработващият земята (арендаторът) освен труда (собствен или чужд) дава и част от капитала за водене на стопанството, а поземленият собственик освен земята — останалата част на този капитал (напр. добитък), и продуктът се дели в определени, различни за разните страни пропорции между изполичаря и поземления собственик. От една страна, арендаторът тук няма достатъчно капитал за напълно капиталистическо стопанисване. От друга страна, частта, която получава тук поземленият собственик, няма чистата форма на рента. Фактически тя може да съдържа лихва върху авансирания от поземления собственик капитал и излишъчна рента. Тя може фактически и да погълне целия принадлеен труд на арендатора или пък да му остави по-голяма или

по-малка част от този принадлеен труд. Но същественото се състои в това, че рентата тук вече не е нормалната форма на принадлежната стойност изобщо. От една страна, изполичарят, безразлично дали прилага собствен или чужд труд, претендира върху известна част от продукта не защото е работник, а защото е притежател на част от оръдията на труда, капиталист сам за себе си. От друга страна, поземленият собственик претендира върху своята част, основавайки се не изключително на своята собственост върху земята, но и като лице, дало в заем капитал [44a](#)).

Остатък от старинната общинна собственост върху земята, запазен след прехода към самостоятелно селско стопанство, напр. в Полша и Румъния, послужи там като предлог да се осъществи преходът към по-низшите форми на поземлената рента. Част от земята принадлежи на отделните селяни и се обработва от тях самостоятелно. Друга се обработва общо и образува принадлеен продукт, който служи отчасти за покриване разходите на общината, отчасти като резерв в случай на неурожай и т.н. Тези две последни части на принадлежния продукт, а в края на краищата и целият принадлеен продукт заедно със земята, на която той расте, постепенно се узурпират от държавни чиновници и частни лица — и първоначално свободните селски поземлени собственици, чието задължение да обработват съвместно тази земя остава в сила, се превръщат по такъв начин в крепостни или са задължени да плащат рента в продукти, докато узурпаторите се превръщат в собственици не само на узурпираната общинна земя, но и на участъците на самите селяни.

Тук не е нужно да се спираме по-подробно на същинското робовладелско стопанство (което също преминава редица стъпала от патриархалната система, работеща предимно за собствено потребление, до същинската плантаторска система, работеща за световния пазар) и на помещническото стопанство, в което поземленият собственик води обработването за своя сметка, притежава всички оръдия за производство и експлоатира труда на свободни или несвободни ратаи, плащани в натура или в пари. Поземлен собственик и собственик на оръдията за производство, а оттук и непосредствен експлоататор на работниците, принадлежащи към тези елементи на производство, тук съвпадат. Също тъй съвпадат рента и печалба, няма разделяне на различните форми на принадлежната стойност. Собственикът на всички оръдия за производство, към които принадле-

лежи земята, а при първоначалната форма на робството и самите непосредствени производители, направо извлича от работниците целия принадлеен труд, който тук е представен в принадлежния продукт. Там, където господства капиталистически възглед, както в американските плантации, цялата тази принадлежна стойност се счита за печалба; там, където не съществува самият капиталистически начин на производство и още не е пренесен от капиталистическите страни съответстващият му възглед, тя се явява като рента. Във всеки случай тази форма не представлява никакви затруднения. Доходът на поземления собственик, каквото и название да му се дава, присвояваният от него наличен принадлеен продукт тук е нормалната и господстваща форма, в която непосредствено се присвоява целият незаплатен принадлеен труд, и поземлената собственост образува базата на това присвояване.

По-нататък *парцелната собственост*. Селянинът тук е същевременно и свободен собственик на своята земя, която е главното оръдие за неговото производство, необходима арена за неговия труд и капитал. При тази форма не се плаща никаква аренда, следователно рентата не се явява като обособена форма на принадлежната стойност, макар че в страните, където изобщо капиталистическият начин на производство е развит, тя в сравнение с другите отрасли на производството се представя като добавъчна печалба, но такава добавъчна печалба, която, както и целият добив от труда на селянина, се прибира от последния.

Тази форма на поземлената собственост предполага, че, както и при нейните по-раншни стари форми, селското население има огромен числен превес над градското, че следователно, макар и изобщо да господства капиталистически начин на производство, той е относително само слабо развит и затова и в другите отрасли на производството концентрацията на капитали се движи в тесни граници, преобладава раздробеност на капиталите.

По същество самите производители, селяните, трябва да консумират тук преобладаващата част на селскостопанския продукт като непосредствено средство за съществуване и само един излишък над това може като стока да влезе в търговията с градовете. Както и да се регулира тук средната пазарна цена на земеделския продукт, диференциалната рента, ед-

на излишъчна част от цената на стоките от по-добрите или по-добре разположените земи, очевидно трябва да съществува тук също както при капиталистическия начин на производство. Даже в случаите, когато тази форма съществува при такива състояния на обществото, при които изобщо още не се е развила обща пазарна цена, тази диференциална рента съществува; тя се явява тогава в излишъчния принадлеен продукт. Но тя отива в джоба на онзи селянин, чийто труд се реализира при по-благоприятни природни условия. Именно при тази форма, където цената на земята влиза като елемент във фактическите производствени разходи за селянина, било защото с по-нататъшно развитие на тази форма земята се получава при делба на наследство срещу известна парична стойност, било защото при постоянните преходи на цялата собственост или на нейни съставни части самият селянин купува земята, като в повечето случаи взема пари срещу ипотека; където следователно цената на земята, не представляваща нищо друго освен капитализирана рента, е предварително предположен елемент и където затова изглежда, че рентата съществува независимо от всякакви различия в плодородността и разположението на земята — именно при тази форма трябва, общо взето, да приемаме, че абсолютна рента не съществува и че следователно най-лошата земя не носи никаква рента; защото абсолютната рента предполага или реализиран излишък на стойността на продукта над неговата производствена цена, или излишъчна монополна цена, надвишаваща стойността на продукта.

Но тъй като селското стопанство се води тук главно за получаване на непосредствените средства за съществуване и тъй като земята представлява за мнозинството от населението необходимо поле за прилагане на неговия труд и капитал, то регулиращата пазарна цена на продукта само при изключителни обстоятелства ще достигне размерите на неговата стойност; но тази стойност поради преобладаването на елемента жив труд ще бъде, като правило, по-висока от производствената цена, макар че този излишък на стойността над производствената цена от своя страна ще бъде ограничаван от това, че в страни с преобладаващо парцелно стопанство и неземеделският капитал има нисък състав. Предел на експлоатацията за парцелния селянин не е, от една страна, нито средната печалба върху капитала, доколкото сам той е дребен капиталист, нито, от друга страна, необходимостта от рента, доколкото той сам е поз-

емлен собственик. Абсолютна граница за него като дребен капиталист е само работната заплата, която той, след приспадане на същинските разходи, плаща сам на себе си. Докато цената на продукта покрива работната заплата за него, той ще обработва земята си, често докато тя покрива физическия минимум на работната заплата.

Що се отнася до него като поземлен собственик, то за него отпада поставената от собствеността граница, която може да се прояви само в противоположност на обособения от нея капитал (включително и труд), като пречи за неговото влягане. Разбира се, лихвата върху цената на земята, която, при това обикновено трябва да се плаща на трето лице, на ипотечния кредитор, е една граница. Но тази лихва може да бъде плащана именно от онази част на принадлежния труд, която при капиталистически отношения би образувала печалбата. Следователно рентата, очаквана в цената на земята и в плащаната за нея лихва, не може да бъде нищо друго освен само част от капитализирания принадлежен труд на селянина над труда, необходим за неговото изхранване, без този принадлежен труд да се реализира в част от стойността на стоката, равна на цялата средна печалба, а още по-малко в излишък над реализирания в средната печалба принадлежен труд, в добавъчна печалба. Рентата може да бъде отбив от средна печалба или даже единствена нейна част, която се реализира.

И така, за да обработва парцелният селянин земята си или за да купи земя за обработване, не е необходимо, както при нормалния капиталистически начин на производство, пазарната цена на земеделския продукт да се повиши толкова високо, че да му носи средната печалба, а още по-малко излишък над тази средна печалба, фиксиран във формата на рента. Следователно не е необходимо пазарната цена да се повиши било до равнището на стойността, било до равнището на производствената цена на продукта на парцелния селянин. Това е една от причините, поради които в страни с преобладаващо дребно земевладение цената на житото е по-ниска, отколкото в страните с капиталистически начин на производство. Една част от принадлежния труд на селяните, работещи при най-неблагоприятни условия, се предоставя на обществото даром и не взема участие в регулирането на производствените цени или в образуването на стойността изобщо. Следователно такава ниска цена е следствие на бедността на производителите и съвсем не на производителността на

техния труд. Тази форма на свободната парцелна собственост на самостоятелно водещи стопанството си селяни като преобладаваща нормална форма образува, от една страна, икономическата основа на обществото в най-добрите времена на класическата древност, от друга страна, ние я срещаме у съвременните народи като една от формите, произтичащи от разложението на феодалната поземлена собственост. Такива са йемените в Англия, съсловието на селяните в Швеция, френското и западногерманското селячество. За колониите тук не говорим, защото независимият селянин се развива там при други условия.

Свободната собственост на самостоятелно водещи своето стопанство селяни е очевидно най-нормалната форма на поземлена собственост за дребното производство, т. е. за такъв начин на производство, при който притежаването на земята е условие за собствеността на работещия върху продукта на неговия труд и при който земеделецът — свободен собственик или зависим — винаги сам произвежда своите средства за живот, независимо, като отделен работник със своето семейство. Собствеността върху земята е също тъй необходима за пълното развитие на този начин на производство, както собствеността върху инструмента за свободното развитие на занаятчийското производство. Тя образува тук базата за развитието на личната самостоятелност. Тя е необходимо преходно стъпало за развитието на самото земеделие. Причините, поради които тя загива, разкриват нейните граници. Те са: унищожение на селската домашна промишленост, образуваща нейно нормално допълнение, вследствие развитието на едрата промишленост; постепенно обедняване и изтощаване на почвата, подложена на тази култура; узурпиране от едри земевладелци на общинната собственост, която навсякъде образува второто допълнение на парцелното стопанство и която единствено му дава възможност да държи добитък; конкуренция на едрото селско стопанство, водено като плантаторско или капиталистически. Подобренията в земеделието, които водят, от една страна, към спадане на цените на земеделските продукти, а, от друга страна, изискват по-големи разходи и по-изобилни веществени условия за производство, съдействат също за нейната гибел, както в първата половина на XVIII век в Англия.

Дребната поземлена собственост по самата си природа изключва развитие на обществените производителни сили на труда, обществени форми

на труда, обществена концентрация на капиталите, скотовъдство в голям мащаб, прогресивно прилагане на науката. Лихварството и данъчната система навсякъде необходимо я водят към гибел. Употребата на капитала за покупка на земя изтегля този капитал от агрикултурата. Безкрайно раздробяване на средствата за производство и обособяване на самите производители. Огромно прахосване на човешка сила. Прогресивно влошаване на условията за производство и поскъпване на средствата за производство са необходим закон на дребната собственост. За този начин на производство плодородните години са нещастие [45](#)).

Един от специфичните недостатъци на дребното земеделие, където то е свързано със свободна собственост върху земята, произтича от това, че обработващият земята влага капитал в покупката на земята. (Същото важи за преходната форма, при която едрият земевладелец разходва капитал, първо, за да купи земя, второ, за да я стопанисва като свой собствен арендатор.) При подвижността, която земята придобива тук като проста стока, расте броят на промените в нейното владение [46](#)), така че при всяко ново поколение, с всяка делба на наследство земята, от гледището на селянина, отново се явява като капиталовложение, т.е. става купена от него земя. Цената на земята образува тук преобладаващ елемент на индивидуалните непроизводителни производствени разходи или на производствените разходи на продукта за отделните производители.

Цената на земята не е нищо друго освен капитализираната и затова очаквана рента. Ако земеделието се води капиталистически, така че поземленият собственик получава само рентата, а арендаторът не плаща за земята нищо извън тази годишна рента, ясно е, че макар разходваният от самия поземлен собственик за покупката на земята капитал да е за него лихвоносно капиталовложение, той все пак няма нищо общо с вложения в самото земеделие капитал. Той не образува елемент нито на функциониращия в земеделието основен, нито на оборотния капитал [47](#)), напротив, той само снабдява купувача с титул да получава годишната рента, но няма абсолютно нищо общо с производството на тази рента. Защото купувачът на земята отдава капитала именно на онзи, който продава земята, и продавачът срещу това се отказва от своята собственост върху земята. Следователно като капитал на купувача този капитал вече не съществува; купувача вече го няма; следователно той не принадлежи

към капитала, който по някакъв начин може да бъде вложен в самата земя. Дали купувачът е купил земята скъпо или евтино, или я е получил даром, това нищо не изменя в капитала, който арендаторът разходва за стопанисването, нито в рентата, а оказва влияние само върху това, дали рентата се представя за него като лихва или не, респективно като висока или ниска лихва. Да вземем напр. робовладелското стопанство. Цената, плащана тук за роба, не е нищо друго освен очакваната и капитализирана принадлежна стойност, или печалба, която предстои да бъде извлечена от него. Но платеният за купуването на роба капитал не влиза в състава на този капитал, с който от роба се извлича печалба, принадлежен труд. Обратно. Това е капитал, отчужден от робовладелеца, отбив от капитала, с който той разполага в действителното производство. Той е престанал да съществува за робовладелеца — също както капиталът, разходван за купуване на земята, е престанал да съществува за земеделеца. Най-доброто доказателство за това е, че той отново ще започне да съществува за робовладелеца или за собственика на земята само когато той продаде роба или земята. Но тогава същото отношение настъпва за купувача. Обстоятелството, че той е купил роба, още не му дава пряко възможност да експлоатира роба. Тази възможност ще му даде тепърва друг капитал, който той ще вложи в самото робовладелско стопанство.

Един и същ капитал не съществува два пъти: веднъж в ръцете на продавача и веднъж в ръцете на купувача на земята. От ръцете на купувача той минава в ръцете на продавача и с това работата се свършва. Купувачът вече няма капитал, но затова пък има участък земя. Обстоятелството, че рентата, получавана от действителното влагане на капитал в този участък земя, се счита от новия поземлен собственик сега за лихва на капитала, който той не е вложил в земята, а е изразходвал за придобиването на земята, абсолютно нищо не изменя в икономическата природа на фактора земя — както обстоятелството, че някой е платил 1 000 ф.ст. за трипроцентни облигации, няма нищо общо с капитала, от дохода на който се плащат лихвите на държавния заем.

Парите, разходвани за купуване на земята, както и парите, изразходвани за купуване на държавни ценни книжа, са в действителност капитал само в себе си, както всяка стойностна сума на базата на капиталистическия начин на производство е капитал в себе си, потенциален капитал. Онова,

което е платено за земята, за държавните облигации, за други купени стоки, е известна сума пари. Тя е капитал в себе си, защото може да бъде превърната в капитал. От това, как продавачът ще употреби получените от него пари, зависи ще се превърнат ли те действително в капитал или не. За купувача те вече не могат да функционират като капитал — както и всякакви други пари, които той окончателно е изразходвал. В сметките му те фигурират за него като лихвоносен капитал, защото доходът, получаван като рента от земята или като лихва от държавен заем, той изчислява като лихва на парите, платени от него за купуване на титула върху този доход. Той може да ги реализира като капитал само чрез препродажба. Но тогава друг, новият купувач, влиза в същото отношение, в което беше първият, и с никакви промени от ръка в ръка разходваните по този начин пари не могат да се превърнат в действителен капитал за този, който ги е разходвал.

При дребната поземлена собственост още повече се затвърдява илюзията, че земята сама има стойност и затова влиза като капитал в производствената цена на продукта, както машината или суровият материал. Но ние видяхме, че рентата — следователно и капитализираната рента, цената на земята — само в два случая може да взема участие в определянето на цената на земеделския продукт.

Първо, когато поради състава на земеделския капитал — капитал, който няма нищо общо с изразходвания за купуване на земята капитал — стойността на земеделския продукт е по-висока от неговата производствена цена и отношенията на пазара дават на собственика на земята възможност да използва тази разлика.

Второ, когато съществува монополна цена. И едното, и другото най-рядко се среща при парцелното стопанство и при дребната поземлена собственост, защото именно тук производството в много голяма степен служи за удовлетворяване потребностите на самия земеделец и се извършва независимо от регулирането на общата норма на печалбата. Даже когато парцелното стопанство се води на арендована земя, арендата несравнено много повече, отколкото при каквито и да било други отношения, включва част от печалбата и даже отбив от работната заплата; в такъв случай това е рента само номинално, не рента като сам-

остоятелна категория в противоположност на работна заплата и печалба.

И така, разходът на паричен капитал за купуване на земя съвсем не е вложение на земеделски капитал. Напротив, той означава съответно намаление на капитала, с който дребните селяни могат да разполагат в своята сфера на производство. Той намалява съответно размера на техните средства за производство и затова стеснява икономическата база на възпроизводството. Той подчинява дребния селянин на лихварството, тъй като в тази област изобщо по-рядко се срещат истински кредитни отношения. Той представлява пречка за агрикултурата и когато става за покупка на крупни помешчески имения. Той всъщност противоречи на капиталистическия начин на производство, за който изобщо е безразлична задължеността на земевладелеца, все едно дали е наследил своя участък земя или го е купил. Дали той сам прибира рентата или пък трябва да я дава на ипотечния кредитор — това само по себе си нищо не изменя в стопанисването на арендованото имение.

Видяхме, че при дадена поземлена рента цената на земята се регулира от лихвения процент. Ако последният е нисък, цената на земята е висока, и обратно. Следователно при нормални условия висока цена на земята и нисък лихвен процент би трябвало да вървят ръка за ръка, така че ако селянинът поради ниския лихвен процент е платил скъпо за земята, то същият този нисък лихвен процент би трябвало да му достави при благоприятни условия капитал в кредит за водене на стопанството. В действителност при господството на парцелната собственост работата стои иначе. Преди всичко за селяните не подхождат общите закони на кредита, защото те предполагат, че производителят е капиталист. **Второ**, там, където преобладава парцелната собственост — за колониите, тук не става дума — и парцелният селянин образува основата на нацията - образуването на капитал, т.е. общественото възпроизводство, е сравнително слабо, а още по-слабо е образуването на заеман капитал в изложения по-рано смисъл. То предполага концентрация и наличност на класа от богати безделни капиталисти (Меси). **Трето**, в случая, когато собствеността върху земята съставлява жизнено условие за огромната част от производителите и необходима сфера за прилагане на техния капитал, цената на земята се покачва независимо от лихвения процент и често обратно пропорционално на него поради превеса на търсенето на позем-

лена собственост над предлагането. За земята, продавана на парцели, тук често се получава много по-висока цена, отколкото при продаване в големи масиви, тъй като тук броят на дребните купувачи е огромен, а броят на едрите купувачи е малък („черни банди“, Рюбишон; Нюмън). Поради всички тези причини цената на земята тук се покачва при относително висок лихвен процент. На относително ниската лихва, която селянинът извлича тук от разходвания за купуване на земята капитал (Муние), съответства тук на противоположната страна високият лихварски лихвен процент, който сам селянинът трябва да плаща на ипотечния кредитор. Ирландската система показва същото, само че в друга форма.

Затова цената на земята, този елемент, чужд сам по себе си на производството, може тук да се покачи толкова високо, че да направи производството невъзможно (Домбал).

Че цената на земята играе такава роля, че покупката и продажбата на земя, обръщението на земята като стока, се развива до такива размери, практически е следствие на развитието на капиталистическия начин на производство, при който стоката става обща форма на всички продукти и на всички оръдия за производство.

От друга страна, тези явления се развиват само там, където капиталистическият начин на производство е получил само ограничено развитие и не е разгънал всичките си особености; защото тези явления почиват именно на това, че земеделието вече не е подчинено — или още не е подчинено — на капиталистическия начин на производство, а е подчинено на един начин на производство, останал от загинали форми на обществото. Следователно вредните страни на капиталистическия начин на производство, с неговата зависимост на производителя от паричната цена на продукта му, съвпадат тук с вредата, произтичаща от недостатъчното развитие на капиталистическия начин на производство. Селянинът става търговец и промишленник без условията, при които той би могъл да произвежда продукта си като стока.

Конфликтът между цената на земята като елемент на производствените разходи за производителя и като неелемент на производствената цена на продукта (даже ако рентата взема определящо участие в образуване на цената на земеделския продукт, такова влияние съвсем не оказва кап-

итализираната рента, която се авансира за 20 и повече години) е само една от формите, в които изобщо се изразява противоречието на частната собственост върху земята с едно рационално земеделие, с едно нормално обществено ползване на земята. Но, от друга страна, частна собственост върху земята, следователно експроприация на земята у непосредствените производители — частна собственост на едните, която подразбира липса на собственост върху земята у другите, — е основа на капиталистическия начин на производство.

Тук, при дребното земеделие, цената на земята, тази форма на частната собственост върху земята и резултат на такава собственост, се явява сама като ограничение на производството. При едрото земеделие и при едрата поземлена собственост, почиваща на капиталистическия начин на стопанисване, собствеността също е ограничение, тъй като тя стеснява арендатора в производителното влагане на капитал, което в последна сметка принася полза не на него, а на собственика на земята. При двете форми на мястото на съзнателно рационално обработване на земята като обща вечна собственост, неотчуждаемо условие за съществуване и възпроизводство на редицата сменящи се човешки поколения, се явява експлоатация и разхищение на силите на почвата (без да говорим за това, че експлоатацията се поставя в зависимост не от достигнатото равнище на общественото развитие, а от случайните нееднакви обстоятелства на отделните производители). При дребната собственост това става поради недостиг на средства и знания, необходими за прилагане на обществената производителна сила на труда. При едрата собственост — вследствие експлоатацията на тези средства за възможно най-бързо обогатяване на арендаторите и собствениците. И в единия, и в другия случай — вследствие зависимостта от пазарната цена.

Цялата критика на дребната поземлена собственост в последна сметка се свежда до критика на частната собственост като граница и пречка за земеделието. Към това се свежда и цялата противоположна критика на едрата поземлена собственост. И в двата случая тук естествено се абстрахираме от страничните политически съображения. Тази граница и тази пречка, която всяка частна собственост върху земята поставя на земеделското производство и на рационалното обработване, запазване и подобряване на самата почва, се развива и тук, и там, само че в различни

форми — и в споровете върху тези специфични форми на злото се забравя основната му причина.

Дребната поземлена собственост предполага, че грамадното мнозинство на населението живее в селата и че преобладава не общественият, а изолираният труд; че следователно при такива обстоятелства се изключва разнообразие и развитие на възпроизводството, т.е. и на материалните, и на духовните му условия, изключват се условията на рационална обработка. От друга страна, едрата поземлена собственост намалява земеделското население до един постоянно снижаващ се минимум и му противопоставя едно постоянно нарастващо, концентриращо се в градовете промишлено население; с това тя поражда условия, които предизвикват непоправима цепнатина в процеса на обществената и диктувана от естествените жизнени закони обмяна на веществата, вследствие на което силата на почвата се разхищава, а търговията изнася продукта на това разточителство далеч отвъд границите на собствената страна (Либих).

Ако дребната поземлена собственост създава стояща наполовина извън обществото класа от варвари, която съединява в себе си цялата суровост на първобитни обществени форми с всички страдания и цялата мизерия на цивилизовани страни, то едрата поземлена собственост подкопава работната сила в последната област, в която намира убежище нейната примитивна енергия и в която тя се съхранява като резервен фонд за възраждане жизнената сила на нацията: в самото село. Едра промишленост и промишлено водено едро земеделие действат ръка за ръка. Ако първоначално те се различават по това, че първата изтощава и разрушава повече работната сила, следователно естествената сила на човека, докато второто по-непосредствено опустошава и разорява естествената сила на земята, то по-късно, в хода на развитието, те си подават взаимно ръка: промишлената система и в селото изтощава работника, а промишлеността и търговията от своя страна създават за земеделието средствата за изтощаване на почвата.

*** БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** „под линия“

26) Няма нищо по-комично от учението на Хегел за частната поземлена собственост. Човекът като личност трябвало да превърне в действителност своята воля като душа на външната природа и затова трябвало да вземе във владение тази природа като своя частна собственост. Ако такава е определението на «личността — на човека като личност, — то от това би следвало, че всеки човек трябва да бъде поземлен собственик, за да осъществи себе си като личност. Свободната частна собственост върху земята — факт от съвсем неотдавнашен произход — е, според Хегел, не определено обществено отношение, а отношение на човека като личност към «природата», абсолютно право на човека да присвоява всички вещи» (Hegel. Grundlinien der Philosophie des Rechts, Berlin, 1840, S. 79). Ясно е във всеки случай, че отделната личност не може само с «волята» си да се утвърди като собственик въпреки чуждата воля, която също иска да се въплъти в същата тази педя земя. Тук са необходими съвсем други неща, а не добра воля. Освен това абсолютно невъзможно е да се установи къде «личността» слага границите на осъществяване на своята воля, реализира ли се битието на тази воля в една цяла страна или може би е необходим цял куп страни, та чрез тяхното присвояване «да манифестирам върховенството на моята воля по отношение на нещата». Тук Хегел попада в идеална задънена улица. «Актът на овладяването има напълно единичен характер; аз овладявам само онова, до което мога да се докосна с тялото си, но, от друга страна, външните предмети се простират по-далеч от онова, което аз съм в състояние да обхвана. Когато владеея нещо, винаги има нещо друго, свързано с предмета на моето владение. Аз осъществявам акта на овладяването с помощта на ръката, но пределите на досега на последната могат да бъдат разширени» (стр. 90—91). Но с това друго винаги е свързано още нещо друго и така изчезват пределите, в които моята воля като душа трябва да се излее на Земята. «Ако аз владеея нещо, то разсъдъкът веднага прави понататъшен извод, че не само непосредствено намиращото се в мое владение, но и всичко свързано с него е мое. Тук положителното право трябва да изработи своите постановления, тъй като от понятието не може нищо повече да се изведе» (стр. 91). «Това е крайно наивно признание от

страна на «понятието»; то доказва, че понятието, което още от самото начало се заблуждава, като счита за абсолютна напълно определената и принадлежаща на буржоазното общество юридическа представа за поземлената собственост, изобщо «нищо» не разбира от действителния характер на тази поземлена собственост. Заедно с това тук се съдържа признанието, че с изменението на потребностите на общественото, т.е. икономическото, развитие «позитивното право» може и трябва да изменя своите постановления.»

27) Крайно консервативни агрикултурни химици, като например Джонстън, признават, че частната собственост на всяка крачка създава непреодолими пречки за едно действително рационално земеделие. Същото признават и авторите, които *exprofesso* са защитници на монопола на частната собственост върху земното кълбо, както например Шарл Конт в двутомното съчинение [„Traite de la propriety“. Том I, Paris, 1834, p. 228], имащо за специална цел защита на частната собственост. „Никой народ — казва той — не може да достигне онази степен на благосъстояние и сила, която съответства на неговата природа, ако всяка част от земята, която го храни, не получи най-съобразното с общия интерес предназначение. За да се осигури широко развитие на неговото богатство, необходимо е една по възможност единна и преди всичко просветена воля да се разпорежда с всеки отделен участък на неговата територия и да направи така, че всеки участък да допринесе за преуспяването на всички други. Но съществуването на такава воля... би се оказало несъвместимо с разделението на земята на частни поземлени участъци... и с дадената на всеки владеец възможност да се разпорежда почти абсолютно по свое усмотрение със своето имущество.“ — Джонстън, Конт и др., натъквайки се на противоречието между собствеността и рационалната агрономия, обръщат внимание само на необходимостта да се обработва земята в известна страна като едно цяло. Но и зависимостта на културата на отделните земеделски продукти от колебанията на пазарните цени, и постоянното изменение на тази култура при такива колебания на цените, и целият дух на капиталистическото производство, насочен към непосредствената най-бърза парична изгода, противоречат на агрикултурата, която трябва да осигури съвкупността от постоянни жизнени условия на сменяващите се човешки поколения. Ярък пример за то-

ва е горското стопанство, което само тогава се стопанисва до известна степен съответно на обществения интерес, когато горите не са частна собственост, а са подчинени на държавното управление.

28) Карл Маркс. „Нищета на философията“. Брюксел и Париж, 1847 [виж настоящото издание, т. 4, стр. 175]. Там аз правя разлика между *terre-matifere* [земя-материя] и *terre-capital* [земя-капитал]. „Само нови капиталовложения в участъците земя, превърнати вече в средства за производство, увеличават земята-капитал без всякакво увеличение на материята, т. е. пространството на земята... Но земята-капитал не е по-трайна от всеки друг капитал... Земята-капитал е основен капитал, но основният капитал също се износва, както и оборотните капитали.“

29) Казвам „може“, защото при известни обстоятелства тази лихва се регулира от закона за поземлената рента и затова, както например при конкуренция на нови земи с голямо естествено плодородие, може да изчезне.

31) Виж *Anti-Corn-Law Prize-Essays*. Все пак житните закони продължаваха да държат цените на изкуствено високо равнище. Това беше благоприятно за по-добрите арендатори. Те печелеха от застоя, в който защитните мита държаха голямата маса арендатори, уповаващи се — основателно или не, това е друг въпрос — на изключителната средна цена.

32) John Ch. Morton. „*On the Forces used in Agriculture*“. Доклад в лондонското Общество на изкуствата и занаятите в 1859 г. въз основа на автентични документи, получени от около сто арендатора в 12 шотландски и 35 английски графства.

33) Виж за добавъчната печалба „*An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus*“. London, 1821. (против Малтус).

34) В гореприведените таблици от **IVa** до **IVd** стана нужда да се поправи направеното в тях погрешно изчисление. Наистина то не изменя изведените от таблиците теоретически положения, но в някои случаи води към

чудовищни числови съотношения в производството от акър. Но и това по същество няма значение. Във всички карти, изобразяващи релефа и профила на дадена местност, взема се значително по-голям мащаб за вертикалите, отколкото за хоризонталите. Който все пак се чувства засегнат в своите аграрни чувства, свободен е да умножи числото на акрите на произволно число. Също и в таблица I може вместо 1, 2, 3, 4 квартера. от акър да се поставят 10, 12, 14, 16 бушела (8 бушела = 1 кварталер), при което изведените от тях числа в другите таблици ще останат в границите на вероятността; това ще даде възможност да се убедим, че резултатът — съотношението между повишението на рентата и увеличението на капитала — се свежда към същото. Това ние правим в таблиците, прибавени от редактора в следващата глава. — Ф.Е.

35) Wakefield. „England and America“, London 1833. Сравни също „Капиталът“ том I, гл. XXV.

37) Рикардо разглежда това крайно повърхностно. Виж пасажа против А. Смит за рентата от гори в Норвегия, „Principles“, гл. II, в самото начало [D. Ricardo. "On the Principles of Political Economy, and Taxation“, London, 1821, p. 34—35].

38) Ленг, Нюмън.

39) Кроулингтонската стачка. Енгелс. „Положението на работническата класа в Англия“, стр. 307 (вж. настоящето издание, том 2, стр. 467—468.).

40) «Павирането на лондонските улици даде възможност на собствениците на някои голи скали на шотландския бряг да извлекат рента от абсолютно безполезната дотогава камениста почва.»

41) Една от заслугите на Родбертус, на чийто значителен труд за рентата ще се върнем в книга IV, се състои в това, че той разви този пункт. Той греши само, първо, като приема, че при капитала нарастването на печалбата винаги се изразява и като нарастване на капитала, така че при увеличение на масата на печалбата отношението оставало същото. Това обаче не е вярно, тъй като при изменение на състава на капитала норма-

та на печалбата, въпреки неизменената експлоатация на труда, може да се повиши именно защото относителната стойност на постоянната част на капитала в сравнение с променливата се е понижала. — Той греши, второ, като разглежда това отношение на паричната рента към количествено определен участък земя, напр. един акър, като нещо такова, което изобщо се предполагало от класическата политическа икономия в нейните изследвания върху повишението или понижението на рентата. Това също не е вярно. Тя разглежда нормата на рентата, доколкото разглежда последната в нейната натурална форма, винаги по отношение на продукта, а доколкото разглежда рентата като парична рента — по отношение на авансирания капитал, защото това са действително рационалните изрази.

42a) А. Смит показва до каква степен по негово време (а и за нашето време това остава в сила за плантаторското стопанство в тропическите и субтропическите страни) рента и печалба още не са се били обособили; защото поземленият собственик е същевременно и капиталист, какъвто беше напр. Катон в своите имения. Но това обособяване е именно предпоставката на капиталистическия начин на производство, на чието понятие при това изобщо противоречи базата на робството.

43) В своята „*Römische Geschichte*“ г. Момзен употребява думата „капиталист“ съвсем не в смисъла на съвременната политическа икономия и съвременното общество, а в духа на популярната представа, която продължава да се шири не в Англия или Америка, а на континента като старинна отживелица на изчезнали отношения.

44) След завоюването на страната най-близката задача за завоевателите винаги е било присвояването и на хората. Сравни Ленге. Виж също Мьозер.

44a) Виж Бюре, Токвил, Сисмонди.

45) Виж у Тук тронната реч на френския крал.

46) Виж Муние и Рюбишон.

47) Господин д-р Н. Maron (Extensiv oder Intensiv ? {По-точно тази брошура не е обозначена}) изхожда от невярната предпоставка на ония, които той оборва. Той приема, че разходваният за купуване на земя капитал е „Anlagekapital“, и след това започва да спори по съществуващите определения на понятията Anlagekapital и Betriebskapital, т.е. основен капитал и оборотен капитал. Неговите съвсем ученически представи за капитала изобщо — извинителни впрочем за един неикономист поради състоянието на германската „наука за народното стопанство“ — скриват от него, че този капитал не е нито основен, нито оборотен капитал; също както капиталът, разходван от някого на борсата за купуване на акции или държавни ценни книжа и представлява за него лично капиталовложение, в действителност не се „влага“ в никакъв отрасъл на производството.

(горе)

Към съдържанието с всички части

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново,
веднага и автоматично на пощата ви ще дойде съобщение.